

COMITIUM és FORUM

vagyis

a történeti fejlődésükre és topographiájokra

vonatkozó kérdések megvilágítása.

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

írta

Keczer Géza,

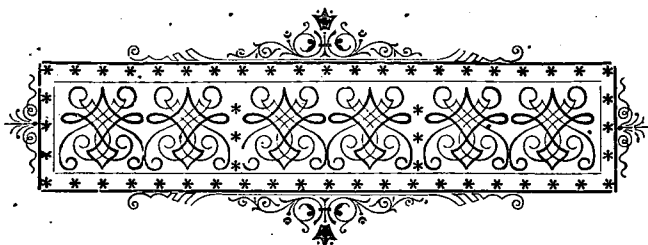
kir. gymn. r. tanár.

SZAKOLCZA.

NYOMATOTT SKARNITZL JÓZSEF ÖRÖKÖSEINÉL.

1897.

Comitium és forum.

I Áttekintő bevezetés.

Már igen rég óta foglalkoztatja a művelt nemzetek íróit és régiségbúvárait a régi római, egykor világhivatásra rendelt forum és comitium jellegének, egymáshoz való viszonyának és topogr. kérdéseinek tisztázása.

De, a mint könnyen elgondolhatni, e munkálataikban igen sok hiú kísérletezés, hogy úgy mondjam, homályban való tapogatózás s ennek következtében természetesen számtalan balvélemény nyomaira is akadunk.

Igen, mert az évszázadok, sőt mondhatjuk ezredek viszonyosságait, dúló viharait kiállott forum és comitium már a 9. század óta teljes bomlás- és pusztulásnak indult; századokon át a sötét éj terjeszté ki fölöttök gyászos szárnyait és a mulandóság néma temetője úté fel csendes birodalmát. Sőt a forumot már a későbbi császárok kezei is, bár lényegtelenül, többfélekép átalakították. ¹⁾

Majd nem tekintve a minden időkben előfordult természeti csapásokat, u. m. árvizek-, földrengések, (l. Jord. Top. I. r. 1. §)-, és tűzvészeket, nyomon jöttek a népvándorlás véres hullámai és megrázkódtatták talaját: vandal, keleti- és nyugati gót csapatok s más jövevény népek barbár hordái törtek be kincsszomjas vezéreik alatt Rómába már az ókor alkonyán, és a középkor kezdetén, dúlva, járták be és mitsem törődve a ragyogó szépségű császárkori forumok emlékeivel, leszaggatták jórészt épít. és szobr. márvány-, érc-, stb. ékességeit és magukkal vitték,

a mit csak elvihettek. A történelem különösen Alarik (410), Genserik (455), és Totilas (546) nevét bélyegezte meg.²⁾

Legérzékenyebben sújtá ezek közül Rómát Totilas király, még pedig nem pusztán az építmények felperzselése és a forumi emlékek nagy részének lerombolása, hanem főleg az által, hogy az ő vandalismusa egyuttal az antik civilisatio sirját is megásta.³⁾

forum és
comitium
állapota
Nagy

Ekkép folyt a forum átalakítása és rombolásának lassú munkája már a Kr. u. 3. szd. kezdetétől a 6. szd. közepéig.⁴⁾

Károlyig.
ordulópont
a forum
életében.

Mindeme pusztítások ellenére a forum és fő útja, a Sacra via abban az alakban, melyet Caesar-, illetőleg Augustustól kaptak, kb. 8 évszázon át minden lényeges változás nélkül fennmaradtak.⁵⁾

Tudjuk, hogy e mészkőpadlózatos utca és a lávaburkolatú szabad tér (area) Nagy Károly németrómai császár alatt még nem voltak romok alá temetve. T. i. meglehetősen épségben álltak ott csaknem az összes templomok, valószínűleg a két szemközti, márványpompában csillogó basilika is, aztán a rostra, és közelében számos diszemlék, sőt a nagyobb épületek is legalább főbb részeikben.⁶⁾

forumon
s comitiu-
on a ke-
resztény
ltus hono-
odik meg.

De azután — egyik-másik már előbb is — feledésbe mentek e tört. nevezetességű építmények legtöbbjének valódi nevei is, mert a keresztény cultus szentjeinek hajlékokat emeltek bennök. A curia- és a vele kapcsolatos ú. n. iratok helyiségébe a szt. Adorján és szt. Márton-, az aedes Sacrae Urbis-ba a szt. Kozma és Dömjén-, a Faustina-Antoninus templomba a S. Lorenzo in Miranda-, a Hadrianus-féle Venus-Róma, pompás kettős templom nyugati cellájába a bold. szűz Máriáról nevezett (S. Maria Antiqua — Sta Francesca Romana) -, a Castor-templ. mellett lévő valószínűleg ókori épületbe a S. Maria de inferno — Liberatr.-, a már részben bedőlt Bas. Julia ny.-i kereszthajójába a S. Maria della Grazie-, és végül, kb. a régi rostra északi sarkán, a történetileg fontos emlék-, a Trajanus-féle domború műves márványkorlátok fölé a szt. Sergius és Bacchus-féle templomot építették.⁷⁾

Nagyrészt e körülménynek tulajdonítható ugyan, hogy a régi forumból megmaradt az, a mit most magunk előtt látunk, viszont számtalan nyom mutatja azt a rombolást, mely ez újtások- és átalakításokkal együtt járt. T. i. nemcsak oszlopokat, gerendákat, márványszobrokat égettek el a mészégetőkben (ezek maradványait a Bas. Julia-, s utjabban a Sacra via mellett

álló egyik ház padlózatán s egyebütt megtalálták), hanem megfoszták a monument. épületeket egyéb felhasználható műdarabjaiktól is. Hogy e pusztítások hogyan haladtak lépésről lépésre tovább, az eddig közzétett tudósításokból ugyan teljesen ki nem puhatolhatjuk, annyit mégis tudunk, hogy a római főnemesek a 10—11. szdban egymásközt vítt harcaik alatt nemcsak a Colosseum- és Septizoniumban, hanem a forumon is, kivált a keleti végén, erősségeket építettek maguknak.

Középkor
erősségei
az antik
radványo
ból.

Hihetőleg fennállt még akkortájt a forum keleti végén, a sok névtelenné vált épület közt a hős Fabiusok emlékére emelt és felirataiból „fornix Fabianus”-név alatt ismert tiszteletív, mely alakja-, fekvésc- és anyaga által mintegy védőtoronynak született.⁸⁾

Lehet, hogy a közeli Caesar- és Castor-templomok alépitményeinek nyomaveszett tuf- és travertintömegeit is felhasználták ez erősítésekhez, melyek még a közlekedést is elzárták a forum északi oldalán, kivált a Faustina-templom mellett.

Minthogy pedig ez erősségeknek 1221-táján történt lerombolása után romjaikat a forumról jó sokáig nem távolították el, ennek járhatatlansága nőttön-nőtt. A Phokas-oszlop felirata ekkor még látható lehetett a maga helyén,⁹⁾ de ez időtől már rom romra kezd halmozódni e köpusztán.

Ezt bizonyítják keresztény- és pogány sírfeliratok, a romhalmaznak kivált felső rétegeiben talált épít. darabok, stb., úgy hogy a 14. szd. kezdetén az új tenyészetnek indult e völgyesíkon, a Severus- iv- és a Palatinus előtt álló három oszlop közt már konyhakertekről olvasunk.

A forum
ásatások
a 14—15
században
fosztogatá
céljából.

Most kezdődik csak a romok felásóinak igazi romboló munkája: a városi tanács t. i. bérbe adja nekik az omladékokban gazdag területet és ők a földből még részben kiemelkedő törmelések nyomaikat követvén, kiássák a különféle becses kőnemekből való épít. és szobr. maradványokat és a maguk céljaira értékesítik. Így aztán valósággal kizsákmányolván ez igazi kincsbányát, megfejtethetjük, miért nem akadtak többé az e századbéli ásások több helyét az egyes épületek darabjaira sem. — P. o. azokból a travertin műdarabokból sem találtak semmit, melyekből a Basilika Julia pillérei állottak; igen, mert Bramante (urbinoi építő és festőművész 1544—1514) azokból építé nagyrészt egy római biboros főpap u. n. Palazzo Giraudját (ma: Torlonia). — Eme a forum és comitium pompás műemlékeire a Nagy Károly ideje óta tett összes rombolásoknál vészhozóbb munkálatok

forum és
comitium
állapota az
újkorban.

vége a 15. század vége felé felkölték a régiségbúvárok figyelmét, úgy hogy ettől fogva az ásások pontos megfigyelése az írók adatainak egybevetésével együtt, a Mirabilia költői phantáziáival szemben a forum történetének topographiájára önálló alapot kezd vetni.¹⁰⁾

Sőt azok az omladékrakodványok, melyek V. Károly pompás forumi diadalútjának felépítése alkalmával két végpontja, a Titus- és Severus- ívek közt keletkeztek, a 16. szd. vége felé még V. Sixtus pápa építkező kedvét is felébreszték, mert tudjuk, hogy az ő uralma alatt valamint a Capitoliumon, úgy a forumon is, néhány még a 7. szdban emelt templom végső nyoma és velük egyes antik épületmaradv.-ok is elpusztultak. Ilyen volt körülbelül a forum és Sacra via állapota a középkor végén, illetőleg az újkor hajnalán.

Valamint a capitoliumi templom-udvar és környéke Monte Caprino-, úgy a romok fölött, mihamar új vegetációnak indult forum valóságos Campo Vaccinóvá lett. Így feküdt mély sirjába temetve pár századon át a hajdan oly dicső forum! Felette pedig, az V. Károly bevonulására épített diadalút mentében, 100 évvel utóbb egy gyönyörű egyenes, árnyas szilfasor vonult tova. — Az 1848/49. forradalmi napoknak áldozatul esett ugyan e fasor, de újra helyreállítatván, egészen a legutóbbi időkig terjeszté ismét kellemes árnyait az elporlasztott és oszlopok- és sűrű bokroktól borított téglafalak közt.

De újra eltűnt, még pedig végleg, midőn az ujonnan alakult „Italia unita” kormánya 1870. év nov. 8-án kiadta a rendeletet; hogy a régi forumot sirjából fel kell támasztani. Erre a legjelesebb szakemberek vezetése alatt még ugyanazon év novemberében megkezdődvén a rendszeres és tudományos apparatussal rendelkező ásások, folytak szakadatlanul csaknem két évtizeden át, úgy hogy az északi oldalt kivéve — mert az a modern közlekedésre való tekintetből és a rajta álló házak miatt felásatlan maradt — most már az egész forum és a comitium egy része ismét szemünk előtt áll. De meg kell jegyeznünk, hogy az ásások vezetői kezdetben nem jártak el kellő műgonddal a tényleges állapot megfigyelésében és fentartásában. T. i. az ásásokról szóló jegyzőkönyveket hiányosan vezették; mindent, a mi nekik középkorinak látszott, rögtön leromboltattak; gyakran szükségtelen, sőt oktalan helyreállító munkát végeztek, még pedig nemcsak egyes épít. műemlékeken (Bas. Julia, Mon.

Traiani), hanem itt-ott még a kövezeten is. Emez eljárásuk következtében némely részletek jövő vizsgálatát meghiúsíták, a mennyiben látóleletök elégtelen volt, vagy részleges fölvételt nem végeztek. Így Jordán, mint szemtanú, elbeszéli, hogy a Vicus Tuscusban régi kövekből új kövezetet csináltak és hogy ugyanazt bizonyíták neki ez utcza nyugati végéről is, a Bas. Julia mentében. — Az újabb ásat. vezetőség azonban, mihamar közbelépett, hogy ennek gátat vessen. És így a Caesar-, illetőleg Augustus-korabeli forum a Nagy Károlyig történt pusztítások és azután ismét a középkor végéig, sőt az újkor elejéig végzett átalakítások- és rombolások ellenére is, lényeges topogr. alapvonalaiiban megmaradt. E lényeges körvonalakhoz tartoznak a travertinlapokkal burkolt terek és a sokszögű, bazaltlávakövekkel kirakott utcák, melyek csekély megszakításokkal a Titus-ívtől a Capitolium lábáig vonulnak ma is. Ezek a romokból lényegökben ugyanazon állapotban jöttek napfényre, mint a minőben Nagy Károly alatt voltak. Matzat szigorú és pontos felméréseiből (közli Jordan Top. II. r. 2. §. 166 sk.) meggyőződhetünk, hogy ez utcák és terek színvonalai Nagy Károly alatt is kb. ugyanazok voltak, mint a császárság végszakában, sőt a magasságfelmérések stb. adatai alapján arra is rájöhethetünk, hogy e művészi kövezeteken a talaj tulajdonságai, vagy egyéb okok következtében a császárok alatt, és a köztársaság idejében csak itt-ott és csakis lényegtelen, legfőlebb $\frac{1}{2}$ méterig terjedő emelést végeztek.

Bevezetésül e főbb vonásokban ecseteltem a forum történetét. Ebből láthatjuk, hogy az ókori rómaiak életének e fényes tükre, a több ezredéves vén forum felett ádáz fergetegek, dúló vészrek vonultak el; de ez mégis túlélte őket és több százados sirjából újra felásatván, legalább romjaiban és ama fővonalaiiban, melyeket még Augustus adott neki, újra előttünk áll.

De minthogy a forum és comitium topográphiáinak rekonstruálására célzó művekben, valamint a régebbiekben, úgy az újabbakban is, számtalan tévedéssel és balfogással találkozunk, azért feladatom lesz a következőkben az eltérő adatokat megrostálni, a forum és comitium jellegét, valamint egymáshoz való viszonyukat s szerepöket tisztázni, továbbá velök együtt az őket környező műemlékek helyrajzát kellőleg megvilágítani, szóval világos képet nyújtani rólók.

De még megelőzőleg a Róma topographiájára és így természetesen a forum- és comit.-ra is vonatkozó nevezetesebb kutatásokat és a rólok szóló irodalmat adom az alábbiakban.¹⁾

¹⁾ A 12. szd.-beli Mirabilia tudósításait l. Jordan Topogr. I. r. 3. §. A keresztény Róma első alapos ismerője, De Rossi Ann. 1858, 66., Bull. d' archéol. crist. 1866, 53., 1868, 69-ről id. író jelz. helye. V. ö. még C. Corvisieri jeles adatait. Már kevésbé használhatók e téren Pellegrini G. munkálatai, melyeket ujabbán a tudós Nibby dolgoz át és éppen semmi értékűek a Gori F. -éi.

²⁾ Alarikról De Rossi Bull. crist. 1865, 5 sk.; Genserikről és más hódítókról Cassiodorus, Theodorik minisztere, egykorú író: per Ginsericum omnibus opibus vacuata est Roma.⁴⁾

³⁾ Rossi Inscr. chr. 1, 516. Zacharias ezen való panaszairól Jordan Bd. 2, 149.

⁴⁾ Maga a romjaiban megmaradt Severus-féle Septizonium és Constantinus császár diadalive a legfényesebb bizonyítékot nyújtják arra, hogy már a jelzett időtől leromboltak egyes antik épületeket és műdarabjaikat másutt használták fel, mert a nevezett műemlékeket is legnagyobbbrészt éppen úgy állították össze. (l. Jordan Top. I. r. 1. §. 21 l. és Bd. 2, 10. Forma Urbis 37 sk.)

⁵⁾ Bár csak a legújabb forumi ásatások adtak az itteni rombolás idejére és módjára biztosabb adatokat és szilárd támasztó pontokat (l. Hermes 7, 261 sk., Syll. inscr. f. R. 238 sk.), mégis egészben véve már annakelőtte is helyesen ítélte e tárgyról Bunsen a Besch. 1, 2, 135, vmint mások is.

⁶⁾ A Castor-templomot okvetetlenül jóval IV. Jenő pápa (1431—37) előtt elpusztították, mert az ő uralma alatt, már olvasunk a forumnak „Három oszlopú utcájáról“ (csak hogy véletlenül a Vespasianus-templ.-ból is éppen csak 3 oszlop maradt!), a Concord.- és Vespas.- templomokat Signorili (tudós kutató a 15. szd. I. negyedében) előtt, a Saturnus-templ. celláját Poggio idejében. [E, latin néven Poggius nevű archaeologus, ki 1380—1459-ig élt, Rómában fél századon át hávarkodott (1402—1452)].

Ez utóbbi három templom előcsarnokai az einsiedeli feliratgyűjt. (8. szd.) szerkesztésekor okvetetlen még épségben álltak, de bizonytalan, vajjon fenn voltak-e azok a Mirabilia urbis Romae, phantastikus kalauz-könyv idejében is, a melyben ez, legalább a Saturnus- és Vesp.- templomok neveit, már a Regiók könyveiből veszi át (l. Jordan Bd. 2, 477, 483.). A szószerk- és környékéről: Syll. 253 sk.

⁷⁾ A Sacra via mentében a Kr. u. 2. szdban (Hadrianus alatt) emelt épületeket a nyugatrómai birodalom megdőlésén túl még több századon át használták; ezt bizonyítják az ott talált és különböző fajtájú régi épületanyagból való újjáépítések, melyek már teljesen a barbár építésmód jellegét hordozzák magukon.

⁸⁾ Hogy a forum a 12. szd. elején éppen ott volt elzárva, a hol a 16. szd.-ban a fornix Fab. feliratait és törmelékeit meg-

találták, kimutatta Jordan Bd. 2, 476; a turris Cencii Frajapanisról l. u. o. 505 l. A Caesar-templomtól nyugatra tehát e torony nem állhatott (v. ö. Jordan Top. I. r. 2. § 25. j.). A Castor-templom melletti kis épület falaiba a négyszögű darazskövek hihetőleg magából a Castor-templomból vannak beépítve. Emez és egréb e tájon talált épületek korát pontosan meghatározni ugyan nem lehet, de kétségtelen, hogy középkoriak.

⁹⁾ Erről Corvisieri VIII. Bonifáczius egy okirata után, a melyben „in face magina-“, (imagine?) a forum egy részletéről említés van téve (Sylloge 239 l.; v. ö. Jordan 1, 1, 73, 59. j.).

¹⁰⁾ Minderről Sylloge 238 sk. A forum egész területének kibérleseit (1431—99 közt) ásatások czéljából először Zahn Bulletin dell' inst. 1867, 189 sk. és Müntz Rêvue archéol. 1876. szept., 158 sk. bizonyítják be hiteles okiratokból.

¹¹⁾ Nem tekintve a capitóliumi márvány városterv- és a Trajanus- és Constantinus- reliefeket, a város leírására a legrégibb emlék a *Notitia urbis regionum XIV*, melyet Constantinus császár uralk. alatt szerkesztettek. Ez kétféle kiadásban maradt ránk; az egyik 357 előtt, az utóbbi azon túl kelt. A fiatalabb kiadás, mely az archetypus másolójának hibájából „Curiosum stb.“ czímet kapott, a jobbik. Ezt a zarándoklatok vezetői, mint kitűnő tájékoztató tervet jól használhatták. Római épületekről vett képes ábrázolatokat pedig, mint azt a különféle pénznyomatok és a számos fennmaradt márvány domborművek, melyek közt legjelesebbek a foruméi, bizonyítják, nagy ügyességgel és a jellemző dolgok pontos kiemelésével. Rómában minden időben készítették. Mindezek kritikai feldolgozása azonban hiányzik. A hagyományra igen értékesek a feliratok, leletjegyzékek, téglabélyegek is, de ezek Rómában csak a császárkorral kezdődnek. Igen becsesek a topogr.-ra Augustus „Index rerum a se gestarum ex monumentis Ancyrano et Apolloniensi“-je (ünnegj. Mommsentől Berlinben), mert ebben az épületek katalógusa foglaltatik, vmint a vicusok nevei Hadrianus díszemlékének alapzatán, továbbá az üzletemberek sírfeliratai, mert ezek az üzlet megnevezésével fekvését is megmondják, azután a saját szerű — uruk lakásának nevével megjelölt — rabszolgajegyek, végül az annyira érdekes Acta frat. Arvalium.

A város nevezetesebb helyeinek és emlékeinek szóbeli ismeretése már a 8. században elhallgatott. Ettől fogva a 12-ig egyes segédkönyvek és kalauzok forogtak közken, melyeket több-kevesebb szerencsével a régi *Regiókönyv* szegényes maradványaiból tákoltak össze. Már a 12. száz közepe táján a „*Mirabilia urbis Romae*“ kapott lábra, egy költői fej találmánya, mely Róma régi nagysága ujonnan való feltárásának eszméjétől föllelkesedvén, önkényszerű találmányaival igyekezett az akkori romvilágot megismertetni, hozzámellékelvén a római emlékeknek, ama régebbi névjegyzékeit rendszeres egymásutánban. E mű a 13. százban és a 14. elején két új átdolgozásban terjedt el, de önkényes toldalékokkal és az eredeti mű szellemétől teljesen eltérő magyarázatokkal, és ez újabb alakjában mégis egészen a 16. száz közepéig valóságos kanoni tekintélyre

jutott. Csak a 15. száz közepén mutatkozik nyoma a tudományosabb topogr. munkálatoknak, még pedig részben a feliratok, részben az újra világgá bocsátott tekintélyesebb régi művek; köztük a bár csonka alakban maradt Notitia Regionum behatóbb tanulmánya alapján. Az e századbeli topogr. munkák közt említést érdemel *Flavius Bondus* (1388—1463) *Roma instaurata*-ja; az első rendsz. topogr. mű, önálló, bár néha még fonák véleményekkel. Ennek nyomán indultak a többi írók csaknem kizárólag, kb. Marliani műve 2. kiad. megjelenéseig, sőt befolyása egészen a mult századig felismerhető *Pomponius Laetus* (megh. 1498-ban) „*De vetustate urbis*“ cz. kis könyve felkölté az érdeklődést az irodalmi és felirattani buvárlatok iránt; ugyanez időtájt vesznek fel először a forumon és közvetlen közelébe történt ásatásokról tud. jegyzeteket. A 16. száz elején Ráfael az első tudományos célú ásatást tervezte a forumon és környékén, de az alig megkezdett munkálatokat az ő, mint e kör lelkének korai halála megakasztotta, úgy hogy érdemlegesen csak 1788-ban (1780-at gondol Jordan Syll. 244. l.) kezdődnek újra a Bas. Julia padlózatán, Frédenheim lovag költségén (erről Oberlin, *Exposé d' une découverte de M. le cheval Frédenheim faite au forum Romainum* en Janvier 1789. Strassburg, 1796.). Kiváló jelentőségű *Marliani B.*: *Antiquae urbis Romae topogr. Romae*, 1534. I. kiad. és: *Urbis Romae Topogr. R.* 1544. II. átdolg. kiadás. Józan észjárás, az írók helyes értelmezése, az inser. krit. felhaszn., a pontos alap- és homlokrajzok teszik e még ma is használh. mű jelességeit, melyek a 16. szdbeli enemű munkák fölé helyezik. Nagyrészt Marliani befolyásának tulajdonítható az is, hogy 1544 óta római romokról és műemlékekről számtalan metszetet készítettek, melyeket egy gyűjt.-ben *Speculum romanae magnificentiae* cz. alatt később Antonio Lafrerio tett közzé. A 17. szdban, egészen a 18. végeig, nagyrészt inproductiv és értéktelen munkákkal találkozunk. Az egy *Giambattista Piranesi* (1707—1778) emelhető ki „*Le antichità Romane*“ R. 1756. 4 köt.- és „*Campo Marzo*“ 1762. cz. műveivel, azonfelül számos kisebb közleményeivel, meg egyes lapjaival. Az ő topogr.- architekt. műveleteinek hecsét csak újabban még pedig főleg Lanciani R. méltatták kellőleg [V. ö. Jordan *Forma urbis Romae* 34. l. 4. §.]. Elmondhatjuk, hogy Ráfael óta (l. Jord. Top. d. St. R. I. r. 3. §. 10. j.) az összes fennmaradt antik épületeimaradv. szemléltetésére, az egyetlen Caninát kivéve, senki sem adott ki még oly beható és alapos tervet.

Lássuk végül a forumnak jelen századbeli gazdag irodalmát! Jeles Carlo Feának terve (l. Misc. 2. VIII) a forum ny. i oldalán és a Castor-templom mellett 1801—1835-ig végzett ásatásaira (az area felfedezt. a Phokas- oszlop mellett 1813. márcz. 23.) Nevezetesek Fea tudósításai, főleg a *Prodro mo* (1816)-, *Fasti* és *Varietà*-ban (1820), Nibbyéi R. a. 2, 177, Bunsenéi Bull. dell' inst. 1835. és *Annali* 1837. Felvételek és szintezések Caninától vannak (Uggeri társaságában): *Dichiarazione della scopo etc.* Rom., Bourlié, 1822. Alapvető mű: A Caristie, Plan et coupe d' une partie du

Forum romain, Paris, 1829. Ennek folyt. és kibővít. Giov. Angelini archit. ed Antonio Fea arch. archeologo „Il foro romano, la via sacra, il clivo Capitolino dal 1809 al 1837“-jok. Az 1849. Canina vezetése alatt történt ásatások újra való fölvétele, főleg a Bas. Jul. kitünő felvételéről Ravioli és Montioli: Il Foro Romano, Rom, 1852. cz. műve szől. *Dutert Ferà.* felvételéről: Le Forum Romain et les Forum de Jules César etc. Paris, 1876. cz. könyvében számol be. E mellett említhető *Parker.* Archeology-ja, 2. köt. (1876). Ez ugyan elég részletes, csakhogy egyuttal megbízhatatlan, több tekintetben hamis. Megemlítenődök még a kisebb fotogr. soksz. lapok a rólok szőlő tudósításokkal, Lanciani meg Brizio czikkei a Bull. dell' inst.-ban 1870- és Fiorelli Gius. Notizie degli scavi-ja 1876-óta: A legújabb ásatási észleletek Hermes 7, 261 sk., és Bürsian Jahresbericht 1875. 1876. és 1879. évfolyamaiban lelhetők fel.

A forum topographiájának korábbi reconst.-jára vonatk. művek közül Nibby műve: Del foro romano, della via sacra, dell' anfiteatro Flavio, R. 1821. sark. hibája ellenére is (l. Jord. Top. II. r. 2. §.), melyben leledzik, érdekes marad. A rommező gondos kihasználásának helyes útjára a tudósok csak a neves Carlo Fea felfedezése óta léptek: főleg Piale, Del foro romano (1818) cz. értekezésében, E. Gerhard, Della basilica Giulia cz. közleményében, Bunsen fent jelzett tudósításában, Canina 1870-ig irányadó könyvében, a: Del foro romano e sue adiacenze-ben és főművében az „Edifizi di Roma antica“-ban T. LXXVIII. sk., meg E. Braun, Das Forum-ban (Philol. Suppl. 2, 381 sk.). Az újabb ásatási eredmények derék ismertetése (csinos illustr. és kis tervekkel) főleg Nichols, The roman forum, a topographical study, London, 1877, és Reber, Ruinen stb. cz. művében olvasható. A korábbi tudósok számos tévedéseit Becker igazítja ki, de sok pontos dolgot ő is félreértett. A comitiumot illető sarkalatos kérdéseket, melyek külföldben végleg csak az északi oldal teljes felásása után lesznek tisztázhatók, *Mommsen* T. (Röm. Forsch.) finom és szerencsés érzékével már 1846-ban közelítte a megoldáshoz. Nyomdokait követték *Detlefsen*, *Reber* (Die Ruinen Roms u. der Campagna), *Urlichs*, stb. A forumi ásatások tört. l. H. Jordan, Sylloge inscr. fori Romani-jában (Ephem. epigr. 3 (1876), 237 sk. ll). A forum- és Sacra viáról való részleges felv. közzét. az olasz kormány részéről a legutóbbi években és a Mitth. des kais. deutschen arch. Inst. (1889–90)-ban.

A forumra spec. vonatk. legújabb angol, francia, német, olasz művek közölve vannak Ch. Huelsen Forum Romanum cz. becses ismert.-ében, melynek különös érdeket a csinos fénynyomatok és a kitünő forumi tervrajzok adnak. Dr. Ernst Schulze, Das römische Forum als Mittelpunkt des öffentl. Lebens cz. élénk rajzában a forumra vonatk. legkiválóbb szakmunkák fel vannak sorolva, ezek: *H. Jordan*, Topographie der Stadt Rom im Alterthum I. 2. Band. Berlin, 1885, *O. Richter*, Topogr. der Stadt Rom. Nördlingen, 1889 (kivonatban a Baumeister-féle lexikálisan kidolg. monum. műben),

U. az.: Die römische Rednerbühne (megj. a német csász. arch. int. évkönyv. IV, 1—18.) és: Die Augustusbauten auf dem Forum Rom. (megj. u. ott.). Chr. Hülsen, Die Regia és fent: id. műve. Schulze könyve (megj Gütersloh, 1893) a forumi életet vallási, állami és üzleti szempontokból különösen jellemzi. A régi comitium- és forumról Ch. Hülsen fent jelz. művén kívül irt még a Röm. Mittheilungenben VIII. (1893) 79 sk. és u. o. a topogr. Jahresbericht cz. rovatban (283 l.). A Róma topogr. -járó vonatk. legújabb művek közül kiemelendők: Das alte Rom etc. v. Arthur Schneider, 1896., és: Forma urbis Romae antiquae. Delineaverunt H. Kiepert et Ch. Hülsen, etc. Berolini apud. D. Reimer, 1896.

I. fejr.

Róma hagyományos fejlődésének története kapcsolatban a comitium és forum legelső kezdeteivel.

A Tiberis bal partján fekvő Róma, későbbi jelentésű hét halmanak egyesítését a római annalisták szerint Servius Tullius, a *συννομοστής* megteremtője fejezte be, még pedig úgy, hogy az Esquilinust és a vele határos Viminalist is belevonta a város területébe és a sánczépítéssel (agger Servii) a körfalat (murus Servianus, moenia Serviana) bevégezte. ¹⁾

De a város kibővít. történetéről és a függelékeül szolgáló királylakok jegyzékéről tényleg ugyanaz áll, a mi a velők összefüggő királyi építkezésekről. T. i. ezek alapja is tény, még pedig egy bevándorolt uralkodó nemzedék épít. tevékenységére való megemlékezés, mindazáltal nincs realis értékük és kb. úgy vannak kigondolva, mint az előbbiek. Mindezek: a falépítés történetébe a királyoknak Ancustól, illetve már Tullus-tól kezdve sorjában való belevonása; a nagy városfal, a kloakák, a capit. Jupitertemplom, a circus max. nevű építményeknek elosztása az első és második Tarquinius közt; e történetnek kiegészítése a Janiculumi erősséggel (Ancus Marciusnak tulajdonítja Livius); a szintén gyanús szerep, melyet Servius Tullius-sal, mint „római Theseussal“, t. i. a sánczfelépítővel játszatnak, hasonlóan a „királylakok jegyzékéhez“ egy, illetőleg több későkori író ügyesen kieszelt leleményeire, és utólag simitgató kezeire vallanak. ²⁾

Ezek az írók t. i. azt vélték, hogy a 7 római királyt nemzetük dicsőítésére lehetőleg egyenlő mértékben kell jeles tettekkel felékesíteniök. ³⁾

A királylakok véleményének sarkpontja mindenesetre a kétféle elnev. *királylak*, az annyi zavart okozó *regia* és a *domus regis* körül forgott. — A kiinduló pontot, a *regiát*, legelőször Ambrosch ítélte meg helyesen; egyebekben ő sem tudott e téren eligazodni.⁴⁾

De nem szabad túlmennünk az észszerűség határain és a kérdés fölött oly könnyedén pálcát törnünk, mint a hogy azt egyes kritikusok tették, kik az egészben az albai királyok jegyzékéhez hasonló szegényes feltalálást és a rendes sorrend megbolygatásával csak a legrégibb szentélyekre vonatkozó néphagyományt látnak. Azért csatlakozom Jordán véleményéhez, ki ama bizonyos tudósok ez eljárását önkényesnek mondja és ki kell jelentenem, hogy éles különbséget találhatunk az ő albai és a római királyok története közt, mert bár találunk az utóbbiak történetében is elég bő mondai anyagot és írói cziczómát, mégis e burókból jóakaró kritikával kihámozhatjuk az igazi magot.

Összefoglalván mindazt, mit a város kifejlesztéséről és a királyok lakairól Solinusnál és a többi e kérdést tárgyaló írók és magyarázóknál olvasunk, a következőkben összegezném a dolgot.

Az albai Romulus és a sabin Titus Tatius társkirályok versengéséből is látjuk, hogy a palatinusi 3 kapus falgyűrűjü (porta vetus Palatii; p. Mug(i)onia; p. Rom(an)ula) és pomoe-riummal megvont Roma quadrata-tól a figyelem már ekkor a megerősített Capitolium, illetőleg ennek ősrégi arx-a felé fordul. Innen védekezett Titus Tatius a városalapító Romulus támá-dásai ellen, és ugyanezért itt jelölik meg lakását. De viszont már Róma alapítójának is két lakást tulajdonítanak, az egyiket, hol bölcsőjét ringatták és a hol ő később a várost alapítá, a Palatinuson, a másikat a Capitoliumon, az „új ikerváros ideális középpontján“, mint meghódításának szükségszerű következményét (Solin. 1, 18. Vitr. 2, 1, 5.).

Majd a terjeszkedés vonalát természetsszerűleg tovább észak felé, a Quiniralisra helyezik (Numa) és ék-re az Ésquiliusra, és megalakul a Septimontium, majd a 4 régióra osztott város.

Csakhogy a város kibővítésének története, a királylakok jegyzéke és a királyi építkezések körül a legnagyobb zavart találjuk az íróknál a biztos források hiányában.

Hogy az illető írók az egyes római vezéreket, vagy mint jelezni szokás, királyokat működésök köre szerint más-más jeles tettel, új alkotással díszítsék fel, helyről-helyre; hegyről-hegyre vándoroltatják őket. Erre alkalmat és okot, mint fentebb megjegyeztem, főleg a kétféle elnevezésü és egyált meg nem értett „regia” és „domus. regis”-féle elnevezések adhattak.

E két ház azonban, mint alább látni fogjuk, korántsem a királyok lakásait, hanem csak a cultuscelekvények intéző személyeinek működésök helyét jelenté.

Ennél fogva a római vezérek (mint Seneca mondja „duces”) lakóhelyét — legalább a legtöbbit — legtermészetesebben a megerősített capitóliumi arxon, vagy ennek közvetetlen táján keresném, annál is inkább, mert a versengő ellenkirályok is ott látkak már.

Ennek lábánál volt a legrégibb berendezésű várforrás, a Tullianum, és fölötte a carcer, a sokáig egyetlen állami fogság; valamivel odább a *Janus bifrons* nevű, mindenestre egyik legősibb eredetű szentélyke; tovább kelet felé az államvallás megalapítója, a szent életű Numa művének tulajdonított regia és közvetetlen közelében a kerek Vestatemplom, mint szintén a legrégibb e nemű szentély. Viszont e templom környezetében, a Velián és lábánál a vele szoros összefüggésben lévő családi és állami kisebb védő istenségeknek, a Larok- és Penatoknak szentélykéi voltak.⁵⁾

És éppen e vonalon (regia — aedes Lorum — domus regis) húzódott Rómának legrégibb és legszentebb emlékü útja, az állami szent cultusoknak a legősibb időktől fogva középpontja, a Sacra via is. Végre a Capitólium északi csúcsának, az arx-nak lejtője alatt találjuk azt a kisebb kiterjedésű szabad térséget, hol már a királyok is a három ősi patriciusi tribus 30 curiájával tanácskozás végett a comit. curiákban időnként összegyűltek (comirē), a: *comitiumot*.

Igy az egész vonalat: az arx-tól a Velia magaslatán álló Titus-ívig politikai, államvallási, közlekedési tekintetekben mintegy elválaszthatatlanul összeforrva látjuk. Nem csudálhatjuk ennél fogva, hogy egyes tudósok a Sacra viát mindkét oldalán kiterjesztették és alsó végét a Strenia-szentélynél, a felsőt meg éppen az arx-nál, majd később, midőn e csúcs már elveszté jelentőségét, a szemközti déli ormon emelt Juppiter-templomnál

keresték, mert ezzel csak a lánczolatos kapcsolatot, az okozati összefüggést ákarhették jelezni.

Mi sem lehet tehát természetesebb és okszerűbb, mint, ha a királyok lakásait a két csúcsú várhalmon, a Capitoliumon, melyen a város kincsei el valának rejtve, vagy legalább könnyen elrejtethők voltak, még pedig északi csúcsán, a jól megerősített arxon gondoljuk, mert hisz működésök köre, a hely, és a helyzet is egyenesen oda utalhatta őket, nem pedig bármely más távolabbi halomra, vagy dombra. Körültök telepedtek meg a többi collini, montani, egészen falusi jellegben és nyers erkölcsökkel. Ezek a 9 napi időközben megtartatni szokott nundinae-k alkalmával leszállottak *forumra*, hogy ott árúikat kicseréljék és a comitiumon tárgyalt közdolgokkal megismerkedjenek. Ime már ezekből is világosan láthatjuk a comitium- és forumnak, mint két különálló helynek kezdettől fogva élesen megszabott körvonalait és céljukat.

Lássuk, hogy áll a dolog a királyi építkezésekkel.

Az írói lelemény szerint, mely egy harcziás király után, felváltva egy békésebbet tett, az első hódító, a gazdag Tullus (Horat. C. 4, 7, 75. „dives Tullus“-át helyesen értelmezte Schwegler 1., 577), adta meg a későbbi, még igen egyszerű épületekre a példát, a mikor de manibiis azt az ősrégi, egyszerű, de méltóságos curiát emeltette. Innen eredt, hogy a „curia“ hagyománykép még a késő korokban is az ő nevéhez fűződött: curia Hostilia. Ennek mintegy corollariuma lett, hogy előterét, a comitiumot is ugyanazon királylyal kerítették be.⁶⁾

Az alkotmányos állam megalapítója (Servius-Tullius) építetett aztán az állami börtönt (Tullianum-carcet), mely ez okból az ő nevét kapta volna. De vannak, kik az előbbi idők gonosztevőiről is szeretnének gondoskodni, és így már Ancussal építetik fel a carcert.⁷⁾

A falépítés történetébe is belevonták az írók — mint már megjegyeztük — a királyokat sorjában, a mint ők a várost szerintük kibővíték. De egy igazi kriterium jellegével bíró tekintélyes rommaradvány kategór. elbírálása szerint csak az etrusiai Tarquiniusok nemzetsége hozhatta be Rómába a monument. köépítést, építhette fél a nagy városfalat, a capit. pompás Juppiter-templomot, stb.⁸⁾

E szerint a falépítés története, vmint a vele összeforrasztott királylakok jegyzéke, nemkülömben a közös forrásra mutató ki-

rályi épít. története, mint homokra épített vár, könnyen összedőlnek.

Ennek támogatásul szolgálhat, hogy újabb vélemények szerint csak a későbbi királyok alatt, az ú. n. városi szellem kifejlődésével foglalta a Servius Tulliusnak tulajdonított nagyszerű sánczéptmény a 7 halmot egy nagy falgyűrűbe és keletkezett ezzel a világtörténelem Rómája. Az egyesített város most a Capitoliumban egy megerősített és közös szentélyektől megszentelt középpontot kapott; a három legfontosabb halom (t. i. Palatinus, Capitolinus, Quirinalis) közt levő síkon pedig a községi és vásári forgalomnak gócpontja, a forum Romanum létesült.

Tehát hamis etym.-ra támaszkodó (Velabrum: a velis) és teljesen álkövetkeztetéseken nyugvó magyarázat az, hogy a kloakaépítés előbb felszárította a forumot és csak azután csatoltatott volna e nagyobb, piaczi forgalomra szánt térhez a vele határos, de jóval magasabban fekvő önálló tér, a comitium. Hisz tudjuk, hogy ez utóbbit már kezdettől fogva használták a királyok, oldalukon a patres-szel a comit. curiat. s a pertárgyaló gyűlések céljaira. [V. ö. Jord. Top. I. r. 2 §. stb.]

Megismervén a comit. és forum állapotát a legrégebbi időkben, térjünk át a következő kérdésekre: mikép alakult a comitium a későbbi idők folyamában, minő volt jellege, miféle viszonyban állott a forummal és mikép körvonalozhatjuk topographiáját.

*) A Palatinus, Capitolinus, Quirinalis, Caelius, Aventinus, Esquilinus és Viminalis közül a Quir. és Vimin-t. collis-nak hívták (porta Collina, collini), a többit mons névvel jelölték. A Quirinálistól északra fekvő Pinciust vagy collis hortorumot utóbb foglalták bele Róma körletébe; a jobb parti Janiculumon pedig, bár a várossal fahíd kötö össze, hosszú időn át csak kevesen laktak. Külömben a Janiculumot, mely Rómának jó ideig egyetlen fahídján (pons subl.) közlekedett a tulajdonképpeni várossal, őrsergek szokták megszállni, hogy a város ne legyen védtelen, míg a külvárosban, a Tiberis-balparti híres, sík mezőn a népes comitia centuriata folynak. Ez idő alatt mind a Janiculumon, mind a capitoliumi arxon vörös zászlók (russi coloris vexilla) lengtek, melyeket csak akkor vontak be, midőn a zajos comit. cent. véget értek. Ekkor tehát a város állapota védelmi állapothoz hasonlított. A mons Vaticanust szintén a későbbi korban alapították. Megjegyzésre méltó, hogy egyesek a Septimontium-nevet összezavarják a fent jelzett 'bét halom' nevével, vagy egyáltalában a halmok neveivel, mert hétnél többel állnak szemközt, nincsenek tisztában. A Septi-

montium-név (etym.-ja csakugyan septem+mons) Róma egyik legrégebb fejlődésének szakát jelenté és tulajdonkép csak a Palatinus és Esquilinus mons-ra, könyökeire és hajlásaira vonatkozott. Ez a következő helyeket foglalta magában: Palatinus, Cermalus, Velia, Cispius, Oppius, Fagutal, Subura (vagy inkább Carinae). Maga Róma a követk. főbb fejlőd. stádiumokon ment át: *Roma quadrata*; *Septimontium*; *Roma IV. regionum* (Palatina, Suburana, Esquilina, Collina); *Roma Serv.*; *Roma XIV. reg.* (sub. Aug.): I. Porta Capena, magában fogl. a Servius-féle körfalon kívül a Caelius és via Appia közt lévő területrészt; II. Caelimontium, a Caeliust; III. Isis et Serapis, az Oppiust; IV. Templum Pacis, a Viminalist, Suburát és a Sacra viát; V. Esquiliae, a Cispiust; VI. Alta Semita, a Quirinalist; VII. Via Lata és IX. Circus Flaminius a Servius-féle fal és a Tiberis közt lévő mezőséget; a határ ezek közt a Via Lata volt; VIII. Forum Romanum, v. Magnum a Capitoliumot és a tulajd. forumot a császári forumokkal; X. Palatium, a Palatinust; XI. Circus Maximus, a Tiberis melletti piacokat (f. holitorium et for. boarium) és a Circus Max.-t.; XII. Piscina publ. és XIII. Aventinus, az Avent. mindkét magaslatát; XIV. Trans Tiberim a Tiberisen túl fekvő vidéket; *Roma Aurel.*, stb. (v. ö. A. Schneider, Das alte Rom, stb.)

²⁾ A királylakok jegyzékéről szól Solinus Polyhistor 1, 18, 21 sk. excerpálva Varro, de vita pop. Rom.-jából (v. ö. Nonius Marcellus grammatikus, de proprietate sermonis' cz. csonka művét). Valerius Antias, Sullakori híres annalista köréhez tartoznak bizonyos tekintetben a jeles író Varro, nemkülömben Cicero is, kik őt, mint akkoriban közkezen forgó, ha mindjárt nem is tekintélyes író, a maguk czéljaira kihasználták, mert éppen Cicero korában a falsificatio meglehetősen el volt terjedve. Ide tartozik az is, mit az ékesszólás tört. és ered.-éről Cicero Brutusa 7. fejjében olvasunk (Hermes 6, 209 sk.). Erre vonatk. Quint. III. 1. 12. Ugyanide sorozhatnók a királyokra vonatk. tört.-ével Liviust is, ha csakugyan L. Piso volna arra az ő főforrása. De az eddigi kutatások e tekintetben még nem jutottak megállapodásra.

³⁾ A történethamisítás rendszerét bebizonyítá már Seneca is „de brev. vitae“ c. 13.: inane studium discendi, quae primus quisque ex Romanis duobus fecisset. A perekről Mommsen, Hermes 4, 22. Tarquinius Priscusnak a kloakák építésére, a forum első tervezésére, a Juppiter-templom alapítására, stb. vonatkozó tevékenységéről szól Liv. 1, 35, 8. stb. Tullusról Hor. C. 4, 7, 75.; Cic. de rep. 2, 17, 31. Tarq. Sup. a Jupit. Cap.-templomot, a nagy circust befej., a cloaca max.-t. fölépíté: Liv. 1, 53, 56.

Ancusról Vir. illustr. 3: nova moenia oppido circumdedit. T. i. a hagyom. az Aventinusnak a város körületébe való belevonását egyértelműleg neki tulajdonítja, míg a Caeliust némelyek neki, mások jogelődjének, v. utódjának tudják be. Flor. I, 1, 14.: muro moenia complexus est. Strabo 5, 3, 6. — *Servius Tull.-ról* Dionys. 4, 13.: τοὺς δύο τοὺς πέντε προσθεῖς λόγους... κτλ.: Liv. 1, 44.

Vir. ill. 5. Cic. de rep. 2, 6. Romulusról, Numáról Plutarchos is az illető fejezetekben, stb.

⁴⁾ Az újabb tudósok a királylakok rendsz. feltalálását nem ismerték fel kellőleg: Ambrosch Studien 37. 39. Rubino Beitrage 229 sk. Rubino, ki alapul az Origo gentis romanae meghamisított idézetei és Victorius meg Rufust veszi fel alapul, roppant tévedésekben van e kérdés körül (v. ö. Jordan Bd. 2, 516). A királyok lakóhelyeinek megjelöléséről még Jordan, Top. II. r. Az írónak ide vonatk. idézetei, vmint e kérdés tárgyalása Jordan id. műve II. r. 2 §. és 4—9 jegyz. u. o.

⁵⁾ A regiaról értekezett Ch. Hülsen Jahrbuch des archäol. Instituts IV. (1889.) 228—253. II.

⁶⁾ A curia Hostiliának, vagyis egy államjogi aktusnak „de manibiis-“ való származtatására, valamint a Tullianum és Velabrum hamis etym.-ira a Juppiter Feretrius-szentélynek Romulustól a spolia opima-ból való felszentelése és a Jupp. Stator-templomnak ugyan ő általa az ellenség előtt történt fogadása szolgálhattak mintául. E dolgok nyilván oly időre mutatnak, melyben a tudós-kodás már nagy mértéket öltött. Külömben is, sűrűn előfordul a római történetben, hogy templomokat fogadnak csatákban és de manibiis építenek föl (v. ö. Forma Urbis p. 28; ide csatolható Vitruv. 5, 5, 8 és utalhatunk Mommsen, Hermes 1, 17, 6.). A curia és comitium sem voltak egyebek; mint „templum“-ok, vagyis az augurok auspiciumai által négyszögű tájálással (é.-d.-k.-ny.) felszentelt és az államvallással szorosan összefüggő nyilvános építmény, illetőleg tér. Ilyen volt a rostra is és környezete. Hogy pedig a Velabrum, Tullianum, curia Host. etym.-i régiebbek volnának a Gracchusok koránál, semmivel sem bizonyítható be.

A comitium és a tőle elválaszthatatlan curiáról így ír Cicero de rep. 2, 17, 31.: fecit et saepius de manubiis comitium et curiam (v. ö. Varro 5, 155.). De e divatos magyarázat sincs jobban kidolgozva, mint a Tullianumra vonatkozó már általában elejtett fejtegetés. A csak Vopiscus, császári életírónál (Aurel. 41. Tac. 3.) előforduló jelzése az akkori „senatusnak“ curia Pompiliana névvel, semmikép sem tekinthető a királyi korra bizonyítéknak. Ez hihetőleg csak átmeneti ünnepies kifejezés lehetett, mely a „securitas temporis Pompiliani“-ra, akarta a római népet emlékeztetni.

Itt is tehát Jordán véleménye mellé állhatunk. Ő t. i. a mellett harczol (Hermes 8, 218), hogy a curia Hostilia név egy Hostilius nevű embertől ered, mert e — R. v. é. 6. és 7. századában — hatalmas és magát ősréginek tartó plebejusi nemzedék (Momms: R. Forsch. 1, 104) — már akár joggal, akár jogtalanul — bátran kívánhatta magának egy oly egyszerű épület alkotásának dicsőségét. „Vajjon lehetne is egyáltalában komolyan hinnünk- így kiált fel ő- (Top. I. r. 2. §. 10. j.), hogy R. v. é. 6. százada előtt a comitium előtt álló curiát éppen a harmadik király nevére keresztelték volna.“ ?!

⁷⁾ Festus-p. 356: Tullianum . . . Servium Tullium regem aedificasse aiunt; azért Varro 5, 151.: ideo quod additum a Tullio helyét jogosnak kell tartanunk, a mint Schwegler is 1, 608. l. 1. j.

helyesen ajánlotta és nem szabad, a Tullo'-ra emendálnunk. Ancust, mint a carcer építőjét említi Liv. 1, 33, 8. (v. ö. Jordan Top. I. r. 4. §. és II. r.).

⁸⁾ „A Tarquiniusokkal egy hiteles etrusk uralkodó család lép fel Rómában: t. i. az ötödik királynak; Tarquinius Priscusnak (Liv. I. 35-40.; Dionys. III. 46-73) tulajdonítják a nagy építményeket (kloakák, circus max., forum), stb.“

II. fejt.

A comitium és forum alakulása főbb vonásokban; viszonyuk egymáshoz.

A Capitolium északi csúcsának éreszkedője alatt dk.-i irányban egy mérsékelt kiterjedésű, sík térség vonult, melyen a város teljes jogú (optimo jure) pátriciusi polgárai szabad ég alatt határozat-hozatalra összejöttek. Ez a tér: comitium nevet viselt.¹⁾

A comitium a „tanácsház előtere“ volt. E „curiában“ a legmagasabb rangú tisztviselő (princeps senatus) ülésezett a maga tanácsával: senatus; még pedig rendszerint zárt ajtók mellett.¹⁾ [Liv. 7., 31., 1.: summotis deinde legatis etc.]

A forum felett magasan kiemelkedő (ered. 5—6 m. a tervrajzok szerint) és az égtájak szerint négyszögalakban meghatározott (templum inaugurare) comitium természetes magaslatát, amúgy is meredek esésű szegélyei folytán, könnyen át lehetett volna várszerű halomná is alakítani.

Ennek keleti oldala mellett odább, a tufhalmok közt, eleinte valószínűleg minden részén hasonló színvonalú mélyedésben, a bizonytalan jelentésű (etym. alább) forum nyúlt el, megfelelő hosszúsággal, de aránylag jelentéktelen szélességgel. E süppedékes és könnyen beiszaposodó területet, melynek talaját később műépítm.-kel emelték, az időszaki áradások ellen csupán a Tarquiniusoktól kezdett kloakaépítés védhette meg elsőben. (Ovid. Fast. IV. k. 395—396. v.)

Itt a kiskereskedelem mellett, a szabad alkotm. megteremtése óta, a comit. tributákon kívül (ezeket idővel a Marsmezőn tartották), főleg a nem alakszerű népgyülekezet, a contio (conventio). gyülekezhetett. E contiók rendszerint megelőzték a határozathozatalra jogosított comitiákat. Ezenkívül bizonyos alkalmakkor, főleg vásári napokon, tolongva állták körül a comitium magaslata körül e helyet, hogy az amott mondott

beszédekét és hivatalos jelentéseket meghallgassák, — hogy az ott helyet foglaló polgárokat, kik nyilvános hivatalokra pályáztak (candidati, competitores), szemtől-szembe megláthassák.³⁾

De már régtől fogva roppant fényvel és pompával mind-ama polgárok tetemeit is a forumon vitték keresztül, kik állami hivatalokat viseltek volt, vagy kiknek ősei a haza iránt nagy érdemeket szereztek.

Ez alkalommal az erre kiszemelt szónok a nemes halotti gyülekezet színe előtt, melyet a hirdető hitt.össze, dicsérő gyászbeszédet mondott a rostrán (laudatio funebris). [Ennek befejezése után elkísérték az ünnepelt halottat a Porta Esquilina nevű külső kapun át a sírbolthoz.]⁴⁾

A mi a comitiumot illeti, hogy ez a curiával mindenkor felbonthatatlan összeköttetésben, ennek 'előtere' volt és maradt, mint Liv. 45., 24. mondja: — „in comitio, in vestibulo curiae vestrae“ — egész határozottan van igazolva (v. ö. Jahresb. 1875. 747. Momms. Eph. epigr. 2., 273. 283. Jord. Top. II. r.). Lássuk már most, minő **szent helyek** állottak a comitium- és forumon a köztársaság kezdetekor!

A comitiumon láthatók voltak ekkor Vulcanus istentiszteleti helyisége, az ú. n. Volcanal, vagy area Volcani nevű külön megjelölt térségen, melyet Augustus alatt eltüntettek és a comitium- és forumnak kb. határán a Janus bifrons-szentélyke; a forumon pedig, ny.-i keskeny oldalának sarkán ('ante clivum' et 'sub clivo Capitolino') Saturnusnak temploma állott. Ez időtájt sem a comitiumon, sem a forumon több szentély nem volt. Csak a forum keleti vége mellett vala látható azoknak egy másik köre, t. i. Vesta kerek delubruma és a vele szoros viszonyban álló Larok és Penatok kisebbszerű szentélyei.⁵⁾

Valamint pedig hihetőleg a Juppiter-templóm körülfalazott, téres áréájáról, melynek keleti végén gondoljuk a curia calabrát (kikiáltó-, hirdető ház), harsány hangon jelentették a polgároknak a Kalendák és Nónák közt váltakozó 5–7 napos időközt, ép úgy a comitiumon is, évenként rendszeren kétszer (márcz. és május) hangzott el a polgárokat valami sürgős dologra összehívó kiáltás.⁶⁾

A mily viszonyban volt pedig a Campus Martius az ottani saeptához (nem: septa), ugyanoly viszonyban volt eredetileg a forum a comitiumhoz, t. i. a forum a tribusok gyülekező helye, a comitium a szavazótér vala.

A comitium kezdetben az egyetlen hely volt a fegyvertelen polgárok gyűlésére, valamint a királynak és törvényes utódainak jogszolgáltatására; sőt elvnek tartották, hogy jogilag csak ott érvényes e polit. gyűlés, a hol a hivatali széket (sella curulis) rendesen elhelyezik. Ugyanily szerepe lett később a mind nagyobb fontosságú forumnak a comitium mellett, illetőleg a helyett. A jogfelek kezdetben a forumon várakoztak.⁷⁾

Meghatározott törvényt napokon (dies fasti) a forumon találkoztak már a legrégibb időben mind a városi lakók, mind a vidéki parasztság. Ez okból a heti vásárokat úgy rendezték be, hogy a vidékiek forg. és keresk. üzleteiket a jogügyletekkel összeköthették, és úgy látszik, a nyilv. lakmározások mind Rómában, mind másutt, régtől fogva lehettek e nemű ténykedéseik záradékai.

Már R. v. é. 5—6. századában ott voltak a forumon a pénzváltók, stb. boltjai (argentarii, nummularii) a húsárusokéi (lanii) mellett, úgy hogy e tabernák hosszú sorokban, legfőlebb a kevés templomtól és a betorkoló utczáktól megszakítva, környezték a forum hosszoldalait.

E boltok perszé ki voltak bérelve, de tulajdonosaiknak kötelességök volt azokat becsukatni, ha a forumot, főleg népgyűlés céljából, a forgalomtól elzárták; másrészt, különösen homlokzati oldalaiikat az állami rendőrségtől megszabott díszletekkel is felékesitni.

A mennyiben pedig ez időtől fogva a népgyűlések (comit. trib.) és később a törvényszékek (tribunalia) is a forumon tanácskoztak, illetőleg tárgyaltak, magától érthető, hogy a várakozó és üzleteiket végző embereknek e déli klima mellett a törvénykezési és vásári napokon megfelelő árnyékra is szükségök volt. Ennélfogva nem is képzelhetjük el másképp e boltokat, mint csarnokszerűleg fedett folyosókkal, melyek közt egyszerű, fedett átjáró-kapukon (iani) közlekedhettek.⁸⁾

Ama forumi tabernák csarnokszerű folyosóit, természetes, sem valami tágasaknak, sem díszeseknek nem gondolhatjuk. — Nagy haladás volt e téren, mikor az éppen görög-gyűlölő Cato, az akkori censor, a görög műveltség hatása elől nem zárván el az utat, az északi boltok sörvonala mögé, a comitium ény.-i végére (l. Hülsen kitűnő alaprajzát: Republ. Zeit), a curia és carcer közé, az első római basilikát 570/184.-ben fölépíté. A bas.

Porcia topogr.-ját nem elég szabatosan jelöli meg Jordán, midőn azt mondja, hogy Cato azt a forum ész.-i oldalán építé föl. — Hisz a helyr. jelölések szerint már a carcer sem feküdt a forumon, annál kevésbbé az attól följebb ény.-ra, a curia közelében épült bas. Porcia! A fölépítés idejét Ch. Hülsen 185-re teszi. Lehet, hogy e szempont szerint veszi a dolgot: 185/84.

M. Porcius Cato Maior Censorius, a 'nagy' férfiú e lépése nem volt csekélyebb jelentőségű, mint p. o. Appius Claudius censor műve, ki az első vizvezeték (aq. Appia) rakatta le és a legelső katonai és közlek. műutat, az utak királynőjét (via Appia) építtette fel.

Elég nagy volt t. i. e basilika, hogy a vásároló, jogorvoslataikat kereső és más fajtájú piaczi látogatókat kényelmes és kellemes tartózk. helyen fogadja magába.⁹⁾

Cato e példája lökést a basilikák építésére, melyek aztán lassanként a forumi boltokat magukba mintegy bekebelezték. Ugyancsak e basilika által az a szellemi nyereség is érte a forumot, hogy már 4 évvel utóbb, vmivel odább, keletre, a 'macellum-ot' rendezték be és azon a kupolástetejű hús-vágó csarnokot (tholus, *θόλος*) építették fel. Ez által a tulajdonképi piaczt annak terhétől megszabadíták, mert ettől fogva a húsárusoknak a forumi tabernákból végleg el kellé költözniök.¹⁰⁾

A kevéssel ezelőtt és ezután athéni minta szerint egyebütt eszközölt új építkezések is természetesen összefüggésben voltak az állam gyors felvirágzását jelző újításokkal (Jord. I. r. 298, 432. ll.). A 'forum feje', a comitiumon álló 'szószék' pedig (Jord. Top. II. r.) a forum művészi kidíszítésének kiinduló pontja lett és annak középpontja maradt. Ide hozták a tengeri győzelmek tropaeumait, a pún és antiumi hajók. orrait (C. Dilius 361. Kr. e. — C. Maenius 338. Kr. e.); ide Siciliából az első napórát (solarium, horologium sciothericum); itt állottak az alaptörvények (leg. XII. tabb.) és a városalapítás tanujelei (ficus Rumin. stb.); ez lett a 'legdicsőbb hely', sőt a földkerekség közép-pontja, a melynek környékén egészen a birodalom megdőléseig a tiszt. emlékek és szobrok valóságos erdeje állott (v. ö. a Constantinus- iv ábrázolatait).

Csak lassan lép nyomába a forum áréája is: az egyszerű átjáró-kapuk(iani) átalakulnak szoborhordozó disz- és diadal-ivekké; mind beljebb és beljebb szorulnak a forum-térre új,

vagy pompásabban megújított templomok homlokz. vonalai, úgy hogy Theodorik (500. Kr. u.) forumában, mely újra feltámadt sírjából, a köztárs. forumnak már csak homályos körvonalait és azt is bizonytalanul lehet felismerni.¹¹⁾

Láttuk a fentiekben, hogy a forum a Capit. két csúcsát összekötő dombhát tövétől a Palat. ény-i kiágazásáig, a Veliái, ény.-dk.-i irányban húzódó, szabálytalan hosszénegyszögalakú tér, u. n. oblongum volt.

Előadtuk, hogy a forumhoz északon egy kisebb és eredetileg a szavazások és igazságszolg. céljaira elkerített tér: a **comitium** csatlakozék. Megismertük, hogy a comitiumon legfőnt a méltóságos curia, eredetileg a patriciusi főnemesek tanácsháza (főrendiház) emelkedett és hogy ennek határa a forum felé a „rostra”, az egész tér szeme-fénye volt, melyen a szónok jó sokáig a comitium-, s így a curia felé fordulva beszélt, tárgyalt. Tudjuk, hogy a comitium alatt több méternyi mélyedésben, mintegy völgyteknőszerű horpadásban, mintha folytatása volt volna, terült el a forum.

Ám a comitium és forum, a mennyire még ma is meg lehet állapítani, nem csatlakoztak soha egymás mellé derékszögalakban; nem voltak belső szervi összefüggésben álló, egységes területek.

Guhl-Koner „Das Leben d. G. u. R.”-könyvében a forum-comitium tervrajza tehát elhibázott, mert ott a comitium a forummal egyenesszögű kapcsolatban, azzal mintegy összeforrva van föltüntetve. Ellenben Ch. Hülsennek For. Rom.-ában adott alaprajzain kitűnően látni a comitium fekvését és térbeli viszonyát a forumhoz. Látni rajtok, hogy a comit. a forum felett mintegy tompaszögalakban, jó magasan fekvék, és hogy dny.-i zuga kb. oda esett, hol később a Sev.-ívet emelték.

Már e téralakulásban, a természeti fekvésben is, melyben a curia, a comitium és a forum egymással szemközt álltak, mintegy a társad. rendosztályok tagozódása: fő-, közép- és alsóosztály, tükröződött vissza élesen. A curia jelölé patriciusi senatoraival a főnemességet, (ordo senat., optimates), a comitium a középnemeseket (nobiles, ordo equest.), a legalul fekvő forum a plebsét, az alrendű pórosztályt. [Ugyanezt tünteté fel 4 emeletén berend. ülésoraival az Amphith. Fl. (Colosseum, ma: Coliseo) is. V. ö. Goethe Italienische Reisen.]

És valóban a comitium már századokon át a comitiák (curiata) és a jogszolg. helye volt, míglen a forum még mindig

árúházakkal (tabernae) vala szegélyezve és a forgalom és üzérkedés, játékok és hivalkodás, henyélés és szabad járás-kelés céljaira szolgált. De a Kr. e. 2. szd. közepén már annyira megnőtt Róma népessége, és oda fejlődtek a viszonyok, hogy a comitium egymaga már sem a községek polit. gyülekezeteinek, sem a törvénykezés céljainak többé meg nem felelhetett.

Igy a nyilv. élet legnagyobbbrészt a forumra ment át, úgy hogy ettől fogva comitium és forum, nem ugyan topographiailag, de szellemileg egységes fogalmat alkotnak. Sőt később — a meny nyire lehetett — még topogr. egységüket is megteremték. T. i. közvetlenül Caesar halála után (a mit persze még Caesar tervezett) a régi rostrát a forumtér nyugati sarkára helyezték át és már előzőleg a comitium térségét a curiának a forum felé való közelebb helyezése által jelentéktelenül kis határok közé szoríták, úgy hogy a comitium és forum Tacitusnál (Agr. c. 2.) már mint topogr. egységes fogalmak („ut monumenta.... — in comitio ac foro stb.”) jelennek meg.

Szépen jellemzi e forumot Guhl-Koner idézett művében: „Az összes római forumok közt a legfőbb, a forum Romanum, olyannak tűnik fel, mint egy szív, melyből a hatalmas, csaknem egy világot magában foglaló római birodalom teste, életéhez és mozgásához lökést kapott. Századok folyama alatt keletkezve és e századok legfényesebb alkotásai által lassanként a legpompásabb mezbe öltözködve, e forum ép oly fontos, hist. jelentőségű, mint hatalmas, művészeti hatású egységes egészet tett, és — egy szóval kifejezve — a mi nagyot és fölségeset a római élet egykor alkotott, ez életnek mint legtökéletesebb és leghűbb kifejezése, állt ott a forum, a maga valóságában.“¹²⁾

¹⁾ Plut. Rom. cap. XI.-ben olvassuk, hogy a comitiumon a többi közt egy körülásott kerek gödör is volt, a mundus, a mely hely, mintegy középpont körül a város térfogata volt megvonva. És Rom. c. XIX.: „A hely, hol az egyességet megkötötték (rómaiak- sabinok), máig is comitiumnak neveztetik; összejönni ugyanis a rómaiaknál annyi, mint comire.“ E szavak csak azt mutatják ismét, hogy a comitium volt az eredeti gyűlés- és törvénykez. tér és hogy a forumtól különálló hely vala. A comitium jellegét meghatározó kitűnő etym. Varro L. L. 5, 155: „comitium ab eo, quod coibant eo comitiis curiatis et litium causa.“

²⁾ Liv. 45. k. 24-25. f. (A rhodusiak követs. a senatus előtt). Liv. 5, 55. (A senatus a curiában a gallus tűzvész után). Polyb. 3, 85.; Liv. 22, 7.; Plut. Fab. Max. 3. (A II. pún háború vései).

Liv. 22, 55-56. f. (A senatorok tapintata a cannaei vereség után). Liv. 27, 52. (A csata szerencsétlen vége miatt izgatott nép ostromolja a curiát). Liv. 27, 53. „Cum aegre in curiam perventum esset, multo aegrius sumnota turba, ne patribus misceretur, litterae in senatu recitatae sunt.“

³⁾ A magass. viszonyokról: Ann. 1876, 154. v. ö. Jord. T. I. r. 7. §. 82. j. A forum szintjéről u. a. II. r. Macrob. Saturn. 1, 16, 35. (A hivatali jelöltek bemutatkozása a comitiumon). — Dionys. 7. 59. és Appian. bell. civ. 3, 30.: *Οι δῆμαρχοι συνεζάλον τὸ πλῆθος ἐπὶ τῇ γυλῆτι ἐκκλησίᾳ, χωρὶς τῆς ἀρχῆς περιστοιχισαυτες, ἐν οἷς ἐμελλον αἱ γυλαὶ στήσεσθαι, κατ' αὐτάς.*

(A tribusokat — tehát a comit. tributákra kezdetben a néptribunusok hívták össze, és e tribusok a fórumon tributum rendezkedtek el a szavazáshoz).

⁴⁾ A forumon áthaladt temet. menetekről: Polyb. 6, 53.

A rostrán tartott halotti dicsőítő beszédeknek a nemzeti közérzetet ápoló hatásáról Polyb. 6, 54. Egyes temetési scénákról a forumon, a rostra előtt: Suet. vita Caes. 6. cap.; Plutarch., Caes. 5. Az egész ünneplő halotti menetet szemlélt. írja le Schulze Ernő id. jeles könyvében, az 59. lapon; Guhl- Koner Das L. stb. művében a 801. sk. II., stb.

A „forum“ etym. Varro 5, 155.: forum, quo conferrent suas controversias, aut, quae vendere vellent, quo ferrent. A cél ugyan igen csattanósan van ezzel jellemezve, de nyelvtanilag az etym. hamis. (Jordan). De a nyelvtudósok és általában a szó használata is csak bizonytalanul adnak felőle. Corssen Ausspr. stb. 1², 148. 476. a fogalomhoz akarja azt kötni „bekerít. tér,“ „udvar,“ „tornác“ és támogatásul a szanszkrit *dhār-t* hozza fel. J. Schmidt (Nissen- és Ficknél) a litván és szláv dvaras, dvorn (udvar, előcsarnok, pítvar) — val veti össze, melyhez a görög *θύρα*, osk. *verú* (kapu), latin fores stb. tartoznának. A magam részéről *Foq* gyökkel: *Fóριον*, határ, *Fόρισμα*, *Fόρισμα*, bekerítés — hozom összefüggésbe a latin „forum“-ot, mert az valóban szorosan meghatározott, és rendesen be is kerített helyet jelölt.

⁵⁾ Vulcanusnak a városalapítás eszméjével való kapcsolata az ünnepi ciklusban van megjelölve; nem kell tehát hinnünk, hogy a Volcanalia (festa) a vulkanikus tünetekkel voltak valamiféle összeköttetésben.

A római ősalam szent helyei, u. m. Vestáé, a Larok és Penatok szentélykéi, meg egynehány, állítólag még a Tarquiniusok előtt uralkodó királyoktól alapít. istentiszt. helyiségek a sacraia, sacella, fana, delubra kategóriáihoz tartoztak, vagyis kápolnafélék voltak és nem valódi templomok. A Romulus-féle Vesta-szentélyről Varro de vita p. R.: haec aedis, quae nunc est, multis annis post facta † sit (sint P.) inque omnia (omiam P.) regis temporibus delubra parva facta (Jord. conject.: factast helyes, már csak a követk. miatt: quoniam r. etc.) [A Vesta-templomról spec. szakművek

Jordan, Der Tempel der Vesta stb. 1886.; H. Auer, der Vesta-Tempel stb. 1888.]. Varro nyilatkozatával összevág, hogy a Romulus-féle szentélyek Augustustól való újjá alapításuk előtt csak mint kis kápolnácskák jeleztetnek. Így Fides szentélye sacrariumnak (Liv. 1, 21.), Pavor és Pallor-é (Liv. 1, 27, 7.), vmint a Capitoliumon a Tarquiniusoktól exauguráltak fana-nak neveztettek. Megegyezik ezzel még az is, hogy Varro szerint a rómaiaknak R. v. é. től számítva 170 évig semmiféle bálványképek nem voltak. Hihetőleg tehát, a mint ő gondolja, csak az idb. Tarquinius szentelt fel először olyat a fényes capit. Juppiter-templomban (v. ö. Kettner Varronische Stud., 57. l. (Halle, 1865.) és Detlefsen, De arte Rom. antiquissima (Progr. Glückstadt. 1867.), 3 l.).

⁶⁾ Mommsen Chron. 16, 142. sk. A tribusok és curiák gyülekező helyéről u^o az. Forsch. 1, 189. sk. Varro 6, 92: circum moeros-a a polgárok összehívására vonatkozik.

⁷⁾ Romulus a törvénykezési helyet a comitiumon, a rostra mellett alapítja meg. Ide mutatnak Eph epigr. 2, 29.: ἐν τῷ παρεστῶτα τοῦ ἀγοῶς; 1, 87: ἐν τῷ παριστάτῳ χωρίῳ παρὰ τοῖς ἐμβόλοις; 3, 254.: in celeberrimo fori loco. Ugyanaz mint jogszolg. hely van megnevezve Varro 5, 155., Gellius 20, 1, 11., Plautus Poen. 5, 3. 12., és egyidejűleg (593/161 u. Ch. n.) Titiusnak Macrobianál 3, 16, 15 fentartott fontos beszédében: inde ad comitium eunt, ne litem suam faciant stb.

⁸⁾ A heti vásárok és törvényt napok idejének összeeséséről Mommsen Chronol. 2 245. sk. II.; a lakomázásokról ugyanaz 253. l. 50. j. A tabernák kibérléséről: Th. Marquardt Verw. 2, 146. A forum feldíszítésének példája (forum ornare) diadalmenetek alkalmával: Liv. 9, 40.-ben. Utóbb a tab. novae-, és veteres-t állandóan képekkel, a Bas. Aem. hosszoldalát pedig pajzsokkal díszítették fel.

A tab. bezárásáról: Varro 6, 91. (v. ö. Liv. 9, 7. Cic. in Cat. 4, 8, 17.). Hogy a napsoron álló tab. novae alatt hűvös időkben a napfényt keresték, viszont nyári hévben a forum déli oldalán sorakozó tab. vet. (a későbbi bas. Sempr. előtt) észak felé néző csarnokaiban a hűs árnyékot, magától érthető. V. ö. Cic. Acad. priora 2, 22, 70. Hasonlóan keresték az árnyékot a főbb magistratusok a Mars- mezőn levő **Villa publica**-ban a fedetlen **diribitorium** ellenében. Erre tréfásan céloz Varro de rr. 3, 2, 10. (l. Forma Urb. 35. l.; v. ö.: Arch. Zeitung 1871. 72. sk. és Jord. Top. II. r.).

A **comitiák** közül legelsők voltak az aristokr. jellegű **comitia curiata**. Helyük, a míg csak léteztek, a **comitium** volt. Ezek jelentőségét háttérbe szoríták a csakhamar életbelépt. timokratikus **comitia centur**. Helyük mindenkor a külvárosi téres sík, a **campus Martius** volt. Ezeket ismét a legigazságosabb **comitia tributa** nyomták el, melyeket eleintén a **comitiumon**, később a **forumon**, a köztárs. vége felé pedig a Marsmezőn tartottak. A

comitia curiata az ősi rangos osztályok gyűlése vala; a comit. centur. katonai jellegű volt; a comitia tributa **helyi** tribusok szerint való beosztáson alapult. Itt sem a születés, sem a vagyon nem jöven tekintetbe, a polgárok a 35 tribus mindegyikébe, kivétel nélkül, lakásnegyedek szerint osztottak be. (Ilyforma beosztásnak jelenleg a képviselő-, stb. választó-kerületek. A teljes jogegyenlőség kivívásával a comitia curiata úgyszólván üres formaiság lett, a mennyiben a comit. trib. határozatai az összes népre kötelezők lettek (plebiscita).)

⁹⁾ Föltűnő Jordán nyilatkozata, hogy Cato e művének indítókairól semmit sem tudunk. Én azt hiszem elég indítók voltak az, hogy Cato ezzel magának a nép kezét továbbra is biztosítsa. Mert jól tudta azt ő, a tiszta republ. érzelmű ember, az igazi római polgár, hogy rendkívüli kedves dolgot művel a számos forumi látogatóknak, ha nekik egy oly fedett csarnokot emel, melyben bárminő kellemetlen időjárásban is elvégezhetik a már akkor igen forgalmas forumon sokfelé ágazó hivatalos és magán dolgaikat. De meg azért az állam érdekeit is, ha mindjárt közvetve, előmozdítja, nagyobb forgalmat, lendületet adva kereskedelemnek, jogügyleteknek, mert a forumi közönségnek mintegy második otthonot teremtett. Szintúgy túlságos aggályoskodással van eltelve a basilika etym.-ja iránt, noha kilátszik okoskodásából, hogy mégis csak hajlik némileg a *στοὰ βασιλική* (*βασιλειος*) felé. Előhozakodik Zestermannnal (Basiliken 72. sk. II.), hogy a Platon Charmidesében egyedül álló: *τὸ τῆς βασιλικῆς ἱερὸν* még nem lehet döntő bizonyíték a római, basilica névnek a görög *στοὰ βασιλειος*-ból való lezármaztatására, bár, hozzászeli, máig sem tudjuk az athénin kívül egy régibb basilikának létét bebizonyítani és bár az **emporium** analogiája is Athénre utal minket. Mindemez érveknek szerintem semmi súlyuk sincs, sőt inkább még mellettünk bizonyítanak. Végül még az amphitheatrum példájával is el akar minket ijesztetni attól, hogy a basilikát ne a *βασιλική*-től eredeztessük, még pedig csakis azért, hogy annak bölcsességét nem a hellén anyaföldön találjuk. A görögök máshonnan vehették az amphitheatrum épít. mintáját, úgy a rómaiak is, de az amphitheatrum mégis csak az *ἀμφιθέατρον*-ból ered kétségtelenül! Elfogadjuk tehát bátran, a miben a tudósok legnagyobb része is egyetért, hogy a római basilika etym.-ja a görög *βασιλική*-vel azonos. A római basilika későbbi fogalmáról és a római basilikák jegyzékéről v. ö.: De Rossi Bull. crist. 1870, 1. sk.; fekvésökről Jord. Topogr. II. r. A basilikákat, a mennyiben azok a törvényszéki tárgyalások mellett a kereskedelem céljaira is szolgáltak, gyakran a pénzesarnokokkal, vagy tőzsérházakkal hasonlítják össze.

¹⁰⁾ Ime ismét egy új példája a görög mintának: a tholos! *Θόλος* Athénben az a ház, melyben a prytaeok közösen étkeztek. Hogy a görög építészeti stílus és nyelv a II. pún háború óta nagy befolyással voltak a rómaiak aedificia publ. és privata-ira és nyelv-

vére, mint biztos tények mutatnak erre a görög eredetű szók: basilica, emporium, tholus, laetuminae, stb. meghonosodása Rómában és vidékén. Ez és jeles görög építőmesterek behívása, kik a profán épületek csinosítására-, vmint azelőtt a templomokéira (aedif. sacra) befolytak, igazolják, hogy Porcius Licinius ama szólama, miszerint „a görög Múza amaz idő óta rohamlépésben közeledék Romulus harczias népéhez“, vmint az építőművészetben, úgy az irodalomban is érvényesülni kezdett, de természetes nemzeti elemekkel átszőve. Így joggal kerestek nemzeti műformákat p. o. az íves és boltoz. építészetben is (Fornix [C. I. L. 1, 1162; Liv. több helyt], cloaca, Tullianum-carcere, aquae ductus, ianua, arcus). A macellum etym.-ját illet. az összefüggés a mac-ellum és mac-tare közt kétségtelen (Curt. Etym. 238). Szintúgy biztos az azonosság (Hermes 2, 39. sk.) az ⁵⁴²/₂₁₂-ben leégett **forum piscat.**-, a követk. évben helyreáll. **macellum**- (Jord. Top. I. r. 7. §. 46. j.) és az ⁵⁷⁴/₁₈₀-évből egy kúpfödél (Jord. Top. Bev. 1. §. 54. j.) és környező boltok felépít. által ujonnan létesített **macellum** (Cato említi ezt már ³⁸⁰/₁₇₄-előtt), vagy forum cuppedinis közt (Jord. Top. Bev. 2. §. 22. j.), mely mintául szolgált a császárkori macellumoknak (m. Liviae és m. magnum). L. Forma Urbis 32: 1. 15. §.

¹¹⁾ A rostráról v. ö. Syll. inser. fori romani: Eph. epigr. 3. 237. sk.; a napóráról Ritschl: Parerga. A comit. centur. által csupa patriciusokból választott decemvirek szerkesztették a XII táblás törvényt. Ezekről Liv. 3, 34.: fons omnis publ. privatique iuris. Pompeii példájából, de a dolog természetéből is gyanítható, hogy a forumon állt azonfölül (Castor-templom) a hiteles mértékek egy másolata is, melyek eredetijeit a Juno Monetában; az arx egyik templomában őrizték (Hultsch Metrologie 1. 5. §. 8.).

¹²⁾ A régi római forum, hasonlóan egy római ház udvarhelyéhez (atrium), köröskörül elzárt tér volt. Még ennél is elkerítettebb és utczáktól kevésbé átszelt tér volt a Pompeii-beli forum (l. Levy-Luck. 8. 1. 2. j.). A forum alakjáról igen eltérő véleményeket olvasunk. Némelyek szabályos négyzetnek tünnetik fel; mások ismét elliptikusnak (p. o. Otto Corvin, Weltgesch. für das Volk).

III. feje.

A comitium és forum jellege és fekvése általában.

A comitium és forum története magától érthetőleg csak a városi alkotm. megteremtőjével, Servius Tulliussal kezdődik érdemlegesen.

A történeti nyomok arra vezetnek minket, hogy a comitium és forum kezdettől fogva, ép úgy mint a Capitolium (déli csúcs) és arx (ész.-i csúcs), mint két, térileg és jogilag egymást kizáró, de egyébként összetart. fogalom jelennek meg.

És kiválóan jellemző volt Rómára a maga comitiuma. Mert mig capitoliумаikat és forumaikat római minta szerint szabták a rokon itáliai városok, a comitiumot már nem kölcsönözték át az uralkodó Rómától: ez kizárólagos, hogy úgy mondjuk, privilegizált kiváltsága és különlegessége maradt a vezérállamnak. Természetes, mert más fejl. processzusokon ment ott át az államalkotm., más körvonalakat futott meg, mint a többi római municipiumokban, coloniákban és provinciákban, melyek már átszűrűt és megtisztult polit. irányeszméket kaptak az anyavárostól.

Mig a comitium és capitolum egyedi nevek voltak, a forum és arx faji fogalmak. De ez u. n. 'forum' is individuummá lett idővel, a mennyiben *κατ' ἐξοχήν* 'forum'-névvel különböztették meg egészen a birodalom végeig, egyrészt a császári díszforumoktól, másrészt a különböző árupiaczoktól és polgári jellegű forumoktól, melyeknek száma Rómában később kb. a 20-at is meghaladta (fora Caesarum, fora civilia, fora venalia).¹⁾

Mind a comitium, mind a forum szabad ég alatt fekvő terek voltak²⁾: de lényeges különbség volt köztök a berendezés tekintetében. A comitium **templum** módjára el volt kerítve, hová tárgyalások és egyéb hivatalos dolgok alkalmával jogosítatlanul senkit be nem bocsátottak és mint oly hely, melyen a népgyűlés **auspicato** tanácskozott, mindenesetre **inaugurálva** is volt.³⁾

Itt, a comitiumon mutatták be a Salii papok körtáncaikat; a rex sacrorum jó sokáig itt ajánlotta fel áldozatát; itt, a curia mellett állt egyéb szentélyeken kívül (Janus, Vulcanus) a várossal egyszerre keletkezett és örök létét biztosító szent fűgefá: a forum ellenben templomok- és árubódéktól volt környezve és a jelzett czélokön kívül sokáig gyülekezőtérül szolgált, honnan a herold hívására a népgyülekezet (concilia), vagy a jogkereső felek a comitium elkerített helyére vonultak. A forumon vára-kozott a tömeg a jelentésekre (promulgatio), melyeket a magistr., vagy a senatus fölmerülő szükség esetében tettek. Ugyanitt rendezték időnként a nép mulattatására a hivatalra vágyók (competitores), vagy egyes ambiciózus nagyok (optimates, opulenti) játékaikat, melyeket a kiváltságosak, vagy a kiknek ősei

érdemeket szereztek (emeriti), a comitium-magaslatáról nézhettek.⁴⁾

A forumtér elkerítése a játék-napok alatt a beléje szakadó utcák torkolati pontjain már jókorán szükségessé válhatott; később pedig, mikor a népgyűlés már nem a comitiumon, hanem a forumon tanácskozott, még gyakrabban volt szükséges.⁵⁾

A forum és comitium egymáshoz való viszonyának eme — idővel beállott — változására határozott bizonyítékaink vannak, melyek e két tér funkciójának lassankénti átalakulását élénken jellemzik. A 609/145. évben C. Licinius Crassus, néptribunus vitte először a törvényhozó népgyűlekezetet a forumra, azzal mintegy háttérbe akarván szorítani a comitiumnak eddig játszott vezérszerepét, elnyomni fontos polit. szerepét. Sőt van egy másik elvitázhatatlan bizonyítékunk is, hogy már 160-ban Kr. e. a comitium helyett a forumon szavaztak le a tribusok, még pedig egy törvényjavaslat ügyében; pedig éppen a törvényhozó gyűlések voltak a legfontosabbak.

A nyilv. élet a comitium helyett ez időtájt legnagyobb-részt az alvégi forumon koncentrálódott már. Kitűnik ez abból, hogy ép ez évekből valók a hírek, melyek szerint a démagogok, vagy az ellentábor vezérszónokai akkoriban a Castor-templom lépcsőzetének felszínéről szoktak volt a néphez beszélni [ugyaninnen szónokolt az ifj. Scipio Aemilianus is, még pedig valószínűleg kevéssel 619/135-után]. Itt kellett a bantiai táblás törvény szerint „a forum felé fordulva” letenni a tiszti esküt, és ugyanekkor, vagy legfeljebb vmivel később az állandó praetori tribunalt is e tájon állították fel.⁶⁾

Végül itt a forumon állt, már jóval Sulla előtt, Marsyas szobra, a várcs szabad alkotm. symboluma; melyet, mint olyat, még a császárok és figyelemre méltatták és felállítására egyes szabad jogú coloniáknak engedélyt adtak. Hogy ez öreg, jó kedvű Silén, a Kr. e. 4. szdban Attikában alkotott typus, mikép jutott Rómában és egyebütt ily jelentőségre, bizton ki nem deríthető, de annyi tény, hogy a rómaiak a görögöktől vették át ezt is, még pedig velük való harcaik idejében, a II. pún. háború folyama alatt. Ez új szabadság- hősnek az alvégi forumon való felállítása mindenesetre nagy jelentőségű volt; egyuttal támogató érvül szolgál a mellett, hogy a polit. élet súlypontja ekkor már teljesen a forumra esett.⁷⁾

Összegezvén a fentieket, kétségtelen tényként áll előttünk, hogy a forumnak fontos politikai átalakulása R. v. é. 7. szd.-ának első tizedében (154—144. Kr. e.) okvetetlenül bekövetkezett már.

¹⁾ A topogr. tudomány kezdetén a comitiumot a forum keleti végén keresték (így látjuk egyes avult könyvekben ábrázolva, l. Eph. epigr. 3, 264.), vagy éppen önálló épületnek gondolták. A régi írók pontos értelmezése által Mommsen jött először e tévedés nyomára és figyelmeztetett arra, de comitio, curiis, Janique templo' cz. jeles értekezésében (Annali dell' ist. 1845, 288. sk.). Kimutatá azok nyomán, hogy a comitium a Volcanallal együtt a Capit. alatti magaslaton feküdt; csakhogy ő is tévesen tette azt a forum ény.-i részére, a S. Adr.- és Bas. Julia közé. Detlefsen (de comitio rom., Annali 1860, 128. sk.) szintén tévesen, bár leginkább megközelítőleg, úgy tünteti fel, hogy az déli felével a forum ész-i felét átkarolja [Guhl-Koner hibás- és Hülsen kitűnő terveiről fentebb a II. f. alatt emlékeztem meg]. Brecher A. a magajordántól (Bd. 2, 504.) kezdetben helytelenül megítélt-értekezésében (Die Lage des Comitium, stb., Jahresb. der städt. Bürgerschule, Berlin, 1870.) jött először arra a gondolatra, hogy már a nyelvhasználatnál fogva is két különálló térnek kell tekintenünk a comitiumot és forumot és a comitium igazi fekvését a Beckertől összeállított bizonyítékok alapján helyesen ismerte fel.

²⁾ A comitiumra, nézve ezt először Niebuhr (Besch. d. St. Rom 2, 1, 61.) hangsúlyozta amaz idétlen vélemény ellenében, hogy az épület volna. De ez sem használt sokat, és azért Beckernek (Handb. 2, 2, 410.) újra részletesen ki kelle mutatnia, hogy oly hely (τόπος, locus), melyen Augustus a curiát építé (Plin. 35, 27: quam in comitio consecrabat), melyre vér-, vagy tejese hullt (Liv. 34, 45. és másutt), melyen katonai csapatok vonultak át (Liv. 5, 45.), csakis tér lehet, és hogyha az fedve volt (mint Liv. 27, 36, 8 mondja: comitium tectum esse), akkor csak ponyvavászon (vela) lehetett azon kifesztve, mint ez olykor a Sacra vián, forumon, clivus Capit.-on, stb. is megtörtént (Plin. 19, 23. Jord. II. r. 178. l. 21. j. és 276. l. 103. j.). Ily súlyos érvek alatt már csak elnémulhat minden ellenvélemény.

³⁾ Ezt ugyan határozottan kifejezve nem olvassuk, de Niebuhr és Müller (Etr. 2^a, 145.) kereken kijelentették, hogy e térnek a tisztviselők és a néposztályok komoly és ünnepies tanácskozásai czéljából okvetetlenül **templum** jellegével kelle bírnia és Detlefsen (id. műve 130 sk. II.) azonfölül még-bár nem éppen kényszerítő, mindig az ő érvei- négyszögalakot akar neki imputálni. Hülsennél is csakugyan kb. négyszögűnek van föltüntetve a comitium, melynek hossza ugyan jóval csekélyebb a foruménál, de mélysége azével kb. megegyező. Helyesen jegyzi meg Detlefsen, hogy Cic. de rep. 2, 17.: fecit et saepsit de manibiis comitium et curiam — szavainak

csak úgy van igazi értelmök, ha a comitiumot „templum saeptum“-nak gondoljuk. (Varro 7, 13. Fest. 157.: minora; v. ö. C. I. L. 1, 14, 19.)

⁴⁾ A comitium befedéséről szóló hír (Liv. 27, 36, 8.) egy ott berend. nézőtérre vall; de magok a játékok a comitium előtt, illet. alatt folytak le (Friedländer, Marquardt Verw.-jához 3, 534). Liv. 23, 30, 15. Cic. or. Phil. 9, 7, 16. Plin. N. H. 33, 53.).

⁵⁾ A forum elzárásának nyomai az irodalomban gyérek. E helyek: „praesidia in foro et circa omnis fori aditus (Ascon. a Milon.-hoz 36. l.), és: „omnes fori aditus ita saepti, ut . . . introiri in forum nullo modo posset“ (Cic. Phil. 5, 4, 9), az utcabejáratok megszállásáról és elrekesztéséről szólnak. A „fragm. saeptorum“ (Cic. p. Sest. 37, 79), melyekkel a forumi lármás nép és perlekedő polgárság olykor verekedett, sem a comitium-ról (Halm) nem voltak valók, sem a forum kerítéséből (Lange Alt. 2, 419), hanem a forumon állandóan elhelyezett törvénybírói emelvényekből (tribunalia). De a jelz. tényre vonatkoznak mégis e helyek: „περισχοιζειν χωρία της ἀγορᾶς“ (Dionys. 7, 59) és: „τὴν ἀγορὰν περισχοιζέσθαι.“ (Appian. Civ. 3, 30.). A forum e sorompói karók lehettek, melyeket arra a célra szolgáló köcsaplyukakba ütöttek.

⁶⁾ A törvényhozó gyűlésekre (legem suadere, v. dissuadere), melyeken VR. (uti rogas) és A. (antiquo) jelölésű táblácskákkal szavaztak, vonatk. a többi közt Cic. Lael. 25, 96.: atque is primus instituit in forum versus agere cum populo és Varro de rr. 1, 2, 9.: eiusdem gentis C. Licinius trib. pl. cum esset, post reges exactos annis CCCLXV, primus populum in „**septem iugera forensia**“ e comitio eduxit, tehát ⁶⁰⁹/₁₄₅-ben. A sokféleképpen magyarázott „septem iugera forensia“ (elhibázott Lange conjecturája: saepta, Alt. 2, 419.) egyszerűen azt jelenthette, hogy a nevezett néptribunus a plebset a törvényhozó gyűlésekbe a forumra, hogy úgy mondjuk, a maga plebejusi területére, forumi térségére vitte, mint Becker is kijelenté (272 l.), mert képtelenség itt a forum hét jagerumára gondolni. Hisz tudjuk, hogy a forum kiterj. alig tett 2 jagerumot! A hetes szám pedig, mint egyebütt is, (septem montes, pagi, aquae: Jord. Top. II. r. 3. §. 8. j.) közmondásos lehetett, melyre hihetőleg (Huschke „Stelle des Varro von den Liciniern“ 53. l., Momms. Forsch. 1, 192. l.) a forumon kezdetben felépített septem tabernae (plebeiae-nek is hívták) adtak okot. Az időre, mikor egyes polit. nagyok figyelme a forumra kezdé irányulni, döntő Titius be-zéde ⁵⁹³/₁₆₁-ből (Macr. 3, 16, 15.): „percontatum, quid in foro gestum sit, qui suaserint, qui dissuaserint, . . . inde ad comitium eunt, ne litem suam faciant etc. Tehát a pertárgyalás egyideig még a comitiumon folyt.

Scipio Aemil. beszéde a Castor-templom stylobateséről (Festus (236 b. 4.): „cum pro aede Castoris dixit.“ De ezután is beszéltek még innen egyes szónokok (már Becker bebizonyítja Top. 510. j.): Cic. p. Sest. 15, 34; de domo 21, 54; Plut.: Cato min. 27, u. az: Sulla 33; Dio 38, 6; App. Civ. 3, 41.; a bantiai törvényre vonatk.

(621—636) CJL. I. 197, 17: [consistunto? pro ae] de Castorus palam luci in forum vorsus, a mire utal a Hermes 15, 136.

7) Erről bővebben Jordan H.: Marsyas auf dem Forum in Rom, Berlin, 1883., és u. az. Top. II. r. 2. §. 265. l. A nevezett értekezésben Jordan különösen arra az ellentétre figyelmeztetett, a melyben a comitiumon levő ficus rum. és régi Libertas Marsyashoz, a szabadsághőshöz, valószínűleg egy démokr. görög város agoráján első ízben felállított forrás-Silenhez állott. Marsyasnak a római coloniákban való e szobráról v. ö. még Heisterbergk Philologus 1891. 639—647. ll. A Castor- és Vesta-templomok közt álló Marsyas-szoborról (Levy-Luckenbach id. m. 12. l.) pótlólag még a következőket jegyezzük meg. A szoboralak egy bortömlő-terhe alatt ittasan ballag előre, jobbját magasan feltartva. Ezt Horat. (Sat. I. 6, 120) elmésen úgy magyarázza, mintha ő azzal az uzsorás Novius akarná a forum ama környékéről elűzni. Mindenestre hibás O. Jäger erre vonatk. magyarázata a Fleckeisen-féle Jahrb. 1881. évfoly. 348—356. ll. A fent jelz. műben a szoborról vett egy nagyított éremképet is látunk. Az érmet Sulla korában L. Marcius Censorinus éremmester felügy. alatt verték. Maga a szobor a szabadságérzet mámorának kifejezése lehet.

IV. fej.

A comitium tört. fejlődése Caesarig és fekvésének kutatása egyes emlékek alapján.

I. §. Carcer és a Concordia-templom.

Bár a comitiumot jelenleg még 8 méternyi törmelék borítja, melyen modern házak állnak, sőt a forum ész.-i oldalán vezető kövezetes kocsútnak is csak a Severus-diadalív körül levő része van kiásva, mindennek daczára e hely területi viszonyairól és a rajta egykor álló dicső emlékek elrendezéséről — legalább némi tekintetben — megfelelő képet alkothatunk magunknak. E nyomozó utunkban két épület adja kezünkbe az Ariadné-fonalat: az áll. börtön, mely épület illetőleg az annak mélyén fekvő Tullianum oly régi, mint maga a comitium, vagy talán még régibb és a forum ény-i sarkán álló Tiberius-féle Concordia-templom. Az egyik kulcsot nyújt nekünk a régi tanácsház fekvésének nagyon is valószínű megoldásához, a másik-, a Concord.-templ. segítségével, mely minden nyom szerint egy ó-köz-

társ. emléképuület helyét foglalta el, a comitiūm terének ény.-i szögletét fogjuk megállapíthatni. A curia közelléte a carcerhez kiderül az íróknak ide vágó helyeiből. Az áll. börtön szerintők a város közepetáján, a forum felett feküdt, közel az u. n. curiához.)

Ez a börtön két részből állt, egy földalatti, nyirkos és homályos várbörtönből (Tullianum) és egy — e fölé bizonytalan időben épített — rekészből (carcer).²⁾

A Tullianumba vetették a halálra ítélteteket, hol őket a triumviri capit. rendesen hurokkal fojták meg. (Sall. Catil. 55. 5. §. . . . vindices rerum capit. . . . laqueo gulam fregere.) Plut. Marius 12. szerint mikor Jugurthát kivetköztetve ruhájából e feneketlen mélységbe: βάραθρον taszították, így kiáltott fel: *Ἡράκλεις, ὡς ψυχρὸν ἔμωρ τὸ βαλάνειον.* (V. ö. Serv. Aen. 6, 573.) Érdekes még az Acta Chrysanthii et Dariae (Okt. 25.-hez, 483. l.) [v. ö. Jord. Bd. 2, 480.] helye, mely azt magyarázza meg, miért volt a *Τουλιανῶν φυλακή*-sáros és kellemetlen szagot terjesztő: *ἐπεὶ τὰ κανάλια ἐκεῖθεν διαρροῦντο*, vagyis mert a kloakák onnan szakadtak ki. (Erről alább.)

Tehát a carcer, melybe a forum felől egy jól őrzött kapun vezetett a bejárat, szolgált a tulajdonképi börtönül.³⁾

A császárkorban a fogsággal kapcsolatban, a capitoliumi arx felé vivő lépcsős út mentében gyakran említik a sóhajok lépcsőjét: *scalae gemoniae* (Schulze Ernő id. műve kis tervrajzában jól van föltüntetve, míg más rajzok alig közlik), melyre a kivégzettek tetemét kilökték, és onnan horgas rudakon a közeli Tiberisbe hurczolták.⁴⁾

A voltaképeni carcer az alatta fekvő egykori u. n. **forrásházzal** még megvan (Jord. Top. 1, 1, 449. 455. 505).

A régi leírások is pontosan ráillenek e fenmaradt épületre; csak hogy jelen állapota és egy végérv. techn. kutatás hiánya néhány mellékkérdést még fölvilágosítatlanul hagytak róla. Hogy a középkorban miért nevezték carcer Mamert., v. custodia Mamertini-nek, biztosan nem tudni (Jord. Bd. 2, 382. 480.). De annyit tudunk, hogy e carcert már a 15. szd. 1. felében átalakíták Capella di S. Pietro in carcere nevű szentélylé és e fölé 1539-ben a S. Giuseppe (S. Nicolo: Hülsennél!) de Falegnami-templomot emelték.

A felső építménynek Kr. u. 22-ben történt restaurálását (kimutatta Jord. Top. II. r. 272. l.) okvetetlenül a curia egyik újjáépítése alkalmával bekövetk. utczaszabályozás szükségképeni következménye gyanánt kell tekintenünk.⁵⁾

Nevezetes tört. momentumok füződnek e régi monumenumhoz.

A mikor t. i. a fényes és örömárban úszó diadalmenet a forumról a Clivus Capit. felé fordult, a bilincsekbe vert fejedelmeket jobbra a Tullianum felé vezették, (Cic. Verr. V. 30.) és ott lefejezték, vagy tb. zsineggel megfojtották. Ily véget értek p. o. C. Pontius, Jugurtha, Vercingetorix stb. A triumphusokat szépen leírja Schulze E. id. m. 24 l., Guhl-K. 702. sk. Domborm. ábr. vett fényképfelv. Philippi A.-nál: Triumphreliefe, v. a szász kir. tud. t. ért. VI. kötetében.

Az ókorban csak Sall. (Cat. 55, 3—4. pont) adja a Tullianum leírását a Catilina-féle összeesküvés főczinkosai kivégzésének elbeszélésénél. E szerint a cárcerben, vmi. 12-lábnyi mélységben a föld alatt, egy tullianum nevű helyiség van. Ezt mindenfelől szilárd falak veszik körül, melyek kőboltban végződő üreget foglalnak magukban. Az egész helyiség szennye, homálya és bűze miatt borzalmat keltő.⁶⁾

Sokkal fontosabb ránk nézve, hogy a cárcert egy fontos tényadat a curiával szoros kapcsolatba hozza. T. i. — állítólag az I. pún háborúig — a napkelést, a delet, (ennek kihird-e csak utóbb jött divatba: Plin. N. H. 7, 212.) és a napnyugvást a kikiáltó hirdetése jelenté a tñnácsház előtt, a comitiumon. E kikiáltás, úgy tartják, a déli időre akkor történt, ha a herold álláspontjáról a napot a **rostra** és a **graccostacis** közt látta, a napnyugtára pedig, ha a nap a **columna Maeniától** a **carcer** mögé szállt alá. Ez intézkedés a XII tábla rendeletére behozott gyakorlati rendszabály volt a bírói eljárás megindítására (délig bezárólag) és befejezésére (a nap lenyugvásával).

De a nap nyugtának megállapítására okvetetlen szükséges volt az elnökli tiszt döntő határozatának, melyet a hirdető kikiáltásával hozott köztudomásra, kimondása, annál is inkább, mert a nap a magas épületekkel beépített capit. hegy mögött, éppen nyáron, már jóval leáldozása előtt szállt a látóhatár alá.⁷⁾

Ezek szerint a curiát a comitiumra, még pedig a forum északi hosszoldalának felső végétől kissé fölebb kell helyeznünk. Ennek szükségyszerű folyománya, hogy az ősi curia homlokzata, melynek lépcsőzetéről tette a hirdető napáll. megfigyeléseit, vmint a császári curiáé is (S. Adr.), dny-nak volt tájázva (Hülsen **Republikzeit**, jelzésű tervrajzán a curia Host. homlokzata nem éppen pontosan néz dny-ra, míg a **Kaiserzeit**-on

a curia. (Jul.) homlokz. már teljesen dny-nak van irányítva)-, másrészt, hogy e 4 emlék közül: carcer, col. Maenia, graecost., rostra, vmint a carcer a legkülsőbb fekvésű észak felé, úgy a szószerk a legkülsőbb volt dél felé, a graecostasis és columna Maenia pedig ezek közé estek. Sőt még körülményesebben is meghatározhatjuk ez adatok alapján a curia fekvését. T. i. ha valaki ma a S. Atr.-templom homlokzata előtt állást foglalva a nap nyugvását megfigyelné, azt tapasztalná, hogy a nap akkor száll le, mikor az ú. n. carcer felé hajlik, sőt a nyári napfordulatkor közvetl. a carcer fölött látná leáldozni. Így természetesebbnek találhatnók, ha a börtön helyett egy távolabbi pont, még pedig nem éppen a felette fekvő arx, hanem p. o. a tulsó csúcson fekvő Juppiter Capit.-templom volna a nap nyugvási iránypontjául megjelölve. Másképp alakul a dolog, ha a curiát odább északra képzeljük és onnan tesszük megfigyeléseinket. Innen a legtermészetesebb pontnak látszanék a carcer a nap lenyugvási irányvonalának megjelölésére.

Mint hogy pedig a curiának Caesartól 711/44-ben való áthelyezése nyilvánvaló (l. Jord. II. r. 253. l.) és a comitium terének éppen a forum Julium felépítése folytán szűkebb határok közé történt szorítása befejezett tény, végeredmény gyanánt kimondhatjuk, hogy mindeme tényadatok a carcernek a curiához való közelségét és így ez utóbbi épületnek a megjelölt helyen való fekvését a legelfogadhatóbbá teszik.

És valamint a népgyülekezet számára Rómában kezdetben csak egy gyülekező hely-, úgy a tanácsatyák üléseire is csak egy gyűlésház volt, a curia, mely épület csak a mondott helyen állhatott. Lássuk az ezt támogató érveket! A 6. szdbeli okiratokban a senatus tanácskozó helyül az épület helyett maga a hely van megnevezve (l. Jord. II. r. 2. §. 250. l.: *ἐν κομιτίῳ* = in comitio). Az épületet pedig ált. curia v. curia Host.-névvel jelölték egészen Sulla idejéig, ki először építette ujjonnan. De, hogy ily régi épületről tört. nyom nem maradt, azon nem lehet csudálkozni (l. Jord. Top. 1, 1, 158. 191. 531. és v. ő. u. a. II. r. 252. l.).⁸⁾

Maga a tanácsház is, mint a comitium, melyen ez állt, **inaugurálva volt** templum módjára és lehet, hogy már kezdettől fogva, de később biztosan, egy cultus számára szolgáló helyet is foglalt magában (ara Victoriae), csak hogy „aedes sacra, jellege nélkül.”⁹⁾

És bár vallásjogi szempontból szabad volt minden az augurtól inaugurált templumban alkotm. tanácsgyűlést tartani, mégis államjogilag irányadó elv volt, hogy rendszerint csak az ú. n. „tanácsházat“ (curia) kell e célra használni. Valóban meg is tartották ezt a szokást, úgy hogy csak különös okból történt alóla kivétel. P. o. minden tiszti év első ülését, melynek valóságos ünnepi jellege volt, vmint, melyekben békéről és habórúról tanácskoztak, a Capit. Juppiter-templom temenosában (szent körlet) is megtarthatták. Ezeken kívül — a kétesen hagyományozott helyeket nem tekintve — csak rendk. esetek voltak azok, midőn a pomoeriumon kívül álló Bellona-, v. Apollo-templomba hívták össze a senatust. Így éppen a forradalmi harcok alatt történt leginkább, hogy a tanácsgyűlést a forumon (Castor), vagy a forum mellett levő vmelyik templomba (p. o. Concordia) hívták össze, és ennek okai is részben a régi curia szétrombolásával és újjáépítésével függnek össze.¹⁰⁾

Hogy minő volt a régi, ú. n. Hostilius-féle curiának alapszerkezete és műalkata, nem tudjuk; abból a kevésből pedig, mit a curia Juliáról tudunk, következtetnünk nem igen lehet. Annyit tudunk, hogy a 491/263. évben M. Valerius Max. Messalla II. Hiero (269—215. Kr. e.), syrakusaei uralkodón kivítt győzelmét a curia oldalára festett falképen megörökítette. Az a valeriusi kép tehát (tabula Valer.) melyet a curiának Sulla dictatortól való újjáépítése és Faustus Sullától való helyreállítása közé eső időben (80—52) a néptribunusok tiszti üléseinek helye gyanánt emlegetnek, a Corn. Sulla által ujonnan festetett ugyanaz a tárgyú kép lehetett. Vagy ha nem, úgy a curia oldalán levő az a hely, hol a subsellia tribunicia bebizonyíthatólag később is álltak (Jord. II. r. 306 l. 136. j.), régi nevét „ad tabulam Valeriam“- megtartotta még akkor is.

Annyi azonban bizonyos, hogy a régi curia a forum háttárától távolabb északra feküdt, mint a Caesar-féle curia; hogy mindkettőnek homlokzata d — dny-nak nézett-, és hogy a curia közelében fekvő egyéb emlékekről szóló adatok sem kényszerítenek minket a curia helyének szűkebb határok közé szorítására.¹¹⁾

Magáról az épület **történetéről** sem hallunk semmit egészen Sulla koráig (l. fentebb). De igen hihetőnek tartjuk, hogy ama tüzek, melyek közelében pusztítottak, azt is többé-kevésbé megkárosították. Egy szűkszavú tudósítás szerint Sulla, a dicta-

tor a 674/80. évben ujonnan átalakítá és ez alkalommal Pythagoras és Alkibiades szobrai, melyek a samnit háború óta a **comitium sarkain** álltak, eredeti helyökről eltávolíttatá. Egy felületes jelentés szerint pedig a Sulla-féle újjáépítés a curiát, **jelentékenyen** megnagyobbította volna. De ezt már csak azért sem hihetjük el, mert erre a comitium csekély mélysége mellett — legalább a curia homlokz. szélességét tekintve — hely se igen volt.¹²⁾

A Sulla-féle curia kétségtelenül az első e nemű áll. épület volt, melyben a rómaiak az itáliai és a provinciai kormányzat ügyforgalmának terjedelmére megfelelő és szépség dolgában is méltó építményt láttak. De egy szóval sem említik az írók, hogy e curiát más helyen építették volna és nincs is ők, mely minket e föltevésre kényszerítne. Így e vélemény legkevésbé volna valószínű és mindenestre kritikán kívül állna. Legfeljebb annyit mondhatni ez újjáépített curiáról, hogy a mennyiben nagyobb volt a réginél, annyiban természetesen új helyet is kelle elfoglalnia: t. i. kibővített részével.¹³⁾

A Sulla dictátor által újjáépített curia a clodiusi mozgalmaktól a 702/52. évben előidézett tűznek martalékul esett, s ezt a dictátor fia Faustus Sulla állítá helyre.¹⁴⁾

Ez új épület 709/45-ben hihetőleg még állt, de ekkor Caesar lerontatta, helyén Felicitas templomát emeltette és — de újra csak a comitiumon, bár jóval közelebb a forumhoz — azt a curia Juliát építtette, mely vázában még ma is áll. (v. ö. Jord. II. r. 253. sk. II. ¹⁵⁾)

A másik nevezetes pont a comit. fejl. tört.-ében a Tiberiustól dedikált és a forumon, illet. a forum mellékén, a Capitolium alatt fekvő Concordia-templom.

Hogy éppen e templom alépítménye maradt fenn a Tabularium- és a Severus-ív közt, igazolta Jordan Top. II. r. 2. §. 192. sk. II. Feladatunk most az ott előadott bizonyítékokat a templom története nyomán teljesen megvilágítani.

Az Augustus-féle ünnepi naptár maradványai a **Concordia in arce** nevű templomon kívül a 747/8. évben Tiberiustól tervbe vett-, de csak Kr. u. 11. jan. 16-án Tiberius és elhalt testvéröccse, Drusus, neve alatt dedikált Concordia Augusta-templom alapításának napját is említi. Kétségtelen, hogy ez utóbbi azonos azzal, melyet magának e templomnak későbbi rest.-beli egy feliratán kívül a többi források ált. csak **aedes Concordiae**

név alatt emlegetnek. T. i. ez egyértelmű kettős elnevezés: „Concordia Augusta” és „aedes Concordiae” többször előfordul az Ops-templom mellett felváltva. (Jord. Top. 3. §. 73. j.) ¹⁶⁾

E templom alépitményén 1817-ben több, feliratos márvány-táblát találtak, melyek szerint bizonyos tisztviselők Kr. u. 16-on túl Concordiának a jó és igaz Tiberius-jólléteért ezüst- és arany-szentelt ajándékokat áldoztak. ¹⁷⁾

A régi írók idevágó helyei is megegyeznek e dolgokkal. T. i. azok szerint e templom homlokzatával a forumra néz, és az aedes divi Juli felé tekintő ú. n. Domitianus-féle lovas-szobor (Hülsennél: basis Constantini (?), Baumeisternél névtelen, Jordannál: basis, Levy-Luck-nál: equus Constantini jelzéssel) háta mögött áll, az arx felé vivő lépcsős út mentében (mely elválasztotta az ismert carcertől), a Capitolium és a szoros értelmű forum közt, kb. ott, hol azelőtt a senaculum volt. ¹⁸⁾

A carcerhez közel fekvő e templomban határozta el Kr. u. 31-ben a senatus Aelius Seianusnak, Tiberius kegyvesztett-, előbb mindenható miniszterének a császárságra való törekvés gyantja, stb. miatt halálát; pronaosában, az istenített Vespasianus temploma mellett gyűltek össze 87-ben Kr. u. a fratres arvaes. ¹⁹⁾

Hogy az említett kelet nélküli restauráció alig okozhatott a Tiberius-féle építményen lényeges változtatást, megítélhetjük a maradványokból. A templomnak egészen sajátos alapsché mája, mely előttünk áll, bizony ugyanaz, melyet a capitoliumi városterven látunk. E templomnál t. i. a Tabulariumnak még Sullától tervezett, de csak Q. Lutatius Catulus-, a cimberek legyőzőjének fiától 78-ban foganatosított felépítése miatt épít. kényszerhelyzet állt elő. T. i. ekkor előbbre kellett tolni a forum irányában, az u. n. area Concordiae felé. De mivel csekély volt a mélysége, szélességét kellett kárpótlásul megnagyobbítani és a cellát a pronaosnak keresztbe állítani. Így aztán a pronaos csak részben fődözhetette a mögötte álló cellát, nem úgy, mint más templomoknál, a hol t. i. a pronaos és cella egyenlő szélességűek voltak. A Concordia-templom belső szentélyét pedig azért vették oly nagyra, hogy a legnemesebb görög műemlékek muzeumává avathassák, a mint ezt többször halljuk más templomokról is. (Plin. több helyt.)

Ez a templom okvetetlen ugyanaz volt, melyben R. v. é. 7. szda 2. felében a méltóságos senatorok rendje több ízben is, főleg a Catilina-féle összeesküvés tárgyában tanácskozott, és

melyet a 711/43. és 712/42. év prodigiumai értek. Mert az a Clivus Capit. mellett állt, a Saturnus-templom közelében és lépcsőzetéről, mint a Castor-templom stylobateséről is, a forumon összegyűlt néphez olykor beszédeket intéztek.²⁰⁾

És ugyanaz a régi Concord.-templom ez, melynek alapítását egy. kétes hagyomány M. Furius Camillusnak tulajdonítja.²¹⁾

Azonfölül, hogy a Tiberius-féle Concordia-templom felépítése előtt ált. a Concordia-templomot említik. az írók és tudósok e helyen, van még egy határozott bizonyítékunk fekvéséről. T. i. a senaculum fekvését így határozzák meg: a graecostasion felül van, hol az ardes Concordiae és a basil. Opimia állnak, — tehát éppen ott, hová egy másik bizonyíték a Tiberius-féle Concordia-templomot helyezi.²²⁾

Mindezeknél fogva az u. n. Tiberius-féle Concord.-templomot (aedes) jól meg kell különböztetni a Cn. Flaviustól némelyek szerint a graecostasion, mások szerint a Volcanalon állított Concordia nevű bronz-aediculától, vmint a csak egyszer említett Concordia nova-tól melyet Caesarnak Pompeiuson kivívott győzelme után emeltek, nemkülömben a fent nevezett Concordia in arce nevű templomtól.²³⁾

A C. Opimiustól 633/121-ben a forumon emelt és még a Catilina-féle összeesk. idejében is fényes épít. műnek magasztalt Concordia-templom, melynek oldala mellé ugyanaz a tisztviselő egy basilikát is emelt, szintén azonos mind a későbbi Tiberius-féle, mind az eredeti, állítólag Camillus-féle Concordia-templommal. Mert, hogy az a bizonyos Camillus-féle templom, melyről a történelem minket egész a 7. száz végeig nem értesít, sem azelőtt, sem a 6. évszázbeli szerencsés háborúk óta felkapott építkezések alatt, egészen a Tiberius-féle ujjaépítésig sohasem kapott volna alapos újítást, teljesen hihetetlennek kell tartanunk. Ebbeli föltevésünket támogatja az is, hogy p. o a Castor-templomot is átépítették néhány évvel 633/121-után.

Aztán azt az oly nagyszerűnek magasztalt Opimius-féle Concordia-templomot, ha csakugyan ilyen volt, és nem kis kápolna, nem is tudnók valóban más méltóbb helyen elképzelni, mint éppen eme jelzett, a forum és comitium felett uralkodó ponton. E véleményben van Jordán és az ő nyomdokait követő tudósok e templom felől.

Végeredmény gyanánt tehát kimondhatjuk, hogy az u. n. Camillus-, Opimius- és Tiberius-féle Concordia-templomok

azonosak és hogy e szerint csakugyan jól megkülönböztetendő e templom a már fentebb említett három „Concordia” nevű szent helytől.²⁴⁾

A tért, melyen R. v. é. 4. századának vége óta (mert a Concordia-templomot az írói hagyomány szerint 366-ban alapították, — tehát nem az 5. század óta, mint Jordán írja) a Concordia-templom állt, „area Concordiae”-nek nevezték.²⁵⁾

A Tiberius-féle újjáépítésig az csakugyan szabad tér is volt. Mert, mikor Q. Lut. Catulus a substructiós Tabulariumot építé, még nem volt közvetlen előtte a Concord-templom. Így az akkori Concordia-templom, mely okvetetlen kisebb volt, mint a Tiberius-féle, valószínűleg jobban nyúlt ki a forum felé, még pedig egészen addig, hol később a Severus-ívet emelték és e szerint szabad tér maradt a templom és a Tabularium közt. Igen, csak-hogy majd e helyet jelölik area Concordiae et Volcani névvel, majd ismét a Cn. Flavius-tól alapított Concordia nevű bronz-aediculáról mondják, hogy az az „area Volcani”-n állt. (v. ö. Jord. II. r. 3. §. 36. j.) Látni való, tehát, hogy itt az area Concordiae és area Volcani-, két, minden bizonynyal egymással éppen itt érintkező tér pontos topogr. meghatározása körül zavar uralkodik. Ám azt tudjuk, hogy ama bronz-kápolna a graecostasison, a comitium határán állt. Maga a gyakran emlegetett Volcanal, v. area Volcani pedig közel a forum Juliumhoz, a comitium fölött magasan fekvő szabad tér volt, melyről a legrégebbi időkben a comitiumon álló népgyülekezethez beszéltek.²⁶⁾

Azonban a régi, Volcanal nevű, meglehetősen kiterjedt tér (több emlék állt azon, u. m.: egy szobor, egy bizton körülkerített lotosfa: Plin. 16, 236; egy Romulustól dedic. quadriga: Dionys. 2, 54., Plut Rom.; a prodig.-ról: Liv. 40, 19, 2,) az augustusi építkezések miatt szűkebbre szorítottatott, vagy talán mellőztetett is. Attól-fogva Vulcanusnak már csak istentiszt. helye maradt ott, úgy hogy Augustus alatt aug. 23-án már „in comitio”- áldoztak neki, s nem többé az area Volcani-n. Mert az area Volcani alárend. jelentőségűvé lévén, beleolvasták a comitiumba. De legpontosabb tudomásunk szerint a régi graecostasis (a bronz kápolna helye, az area Volcanin, a comitium határán) a Severus-ív mellett feküdt s így kimondhatjuk, hogy a **Volcanus-tér** és Concordia áréája éppen itt érintkeztek egymással, vagyis itt volt a comitium ény-i sarka.

¹⁾ Erre vonatk. p. o. Liv. I. 33, 8. (Ancus Marcius idejéről):
carcer . . . media urbe, imminens foro, aedificatur.

²⁾ Varro 5, 150. Festus 356b. Mindkét író egyértelm. írja le, hogy 2 részből állt és hogy az alsó részt Servius Tullius király építé. Az alsó résznek Tullianum neve (mint kútházról szól róla Jord. Top. 1, 1, 453. l. 81. j.) a legkésőbbi időkgig fennmaradt. Külömben az írók az egészet carcernek hívják, mint a hogy a tulajdonképi tanásházat is egyért. curiának. Egyedülálló a kifejezés Ammian. 28, 1, 57: carcer- Tullianum. E két helyiségnek egymáshoz való viszonya élesen kiviláglik Liv. 29, 22, 7. 10- és 34, 44-ből mely utóbbi helyen Q. Pleminiusról írja (hogy az valamikép a carcerből ki ne meneküljön): in inferiori demissus carcerem necatusque est. E szerint a Tullianumot inferior carcer-nek, míg a felső helyiséget (interior) roburnak is nevezték: Calpurn. Flaccus decl. 4). A Sallust.-nál (Jord. II. r. 3. §. 12 j.) a Tullianumra vonatk. e kitélt: camera fornicibus iuncta-helytelenül tartották egyese a felső helyiségnek, mert az a boltzat volt.

³⁾ Βεγαδρον Athénben az a meredek sziklatorok, melybe az elítélt gonosztevőket dobták bele. A carcer ajtajáról; melyen át őrizetlen pillanatban könnyen ki lehetett törni, szól Vell. 2, 7, 2; Val. Max. 9, 12, 6.

⁴⁾ Erről. Val. Max 6, 3, 3 és 9, 13; magában 'Gemoniae' Tac. Ann. 3, 14 s a többi és Hist. 3. 74. 85; Sueton. Tib. 53. 61. 75; Vitell. 17. Csak Plin. N. H. 8, 146 így: 'gemitorii gradus'. Maga a lépcső neve ugyan elég réGINEK látszik, mégis csak Tiberius óta fordul elő. Fekvéséről és a carcerrel való állandó kapcsolatáról tudósít Dio 58, 5, ki azt ált. ἀναβασις-nek nevezi: 1, 11. 16; 65, 21.

⁵⁾ E régi- és titokzatos építményre vonatkozó nehéz kérdések fölött az eddigi munkák csak elsurrantak. Az ide tartozó vélemények abban pontosulnak össze, hogy az eredeti csúcsboltú építm-t később átalakíták és úgy bozták összeköttetésbe a felső-résszel (v. ö. Gell-Bunbury Top. 496.); másrészt, hogy mind a felső, mind az alsó helyiségbe csak a boltnyílásokon át leheté eredetileg bejutni. Ellenvet.; Hogy juthattak hát akkor a forráshoz, mikor t. i. az építmény még ősi kúthajlék volt!? Azután meg a carcer egy ajtajának létezése be van bizonyítva (l. fentebb), és ilyet abban fel is kellett tételézni. Az sem hihető, hogy ez építmény oly átalakításokon ment volna keresztül, hogy t. i. a kötömbök fokozatos felebb emelkedése-, illetőleg kieresztése-, vagy gallérozata által keletkezett csúcsbolt 4 legfelső tömbretegét leszedték-, aztán a boltüreget lapos do-gaboltozattal befödtek- és úgy építették volna e fölé a carcert. Nem, mert egy ily építm. felállításánál retrográd fejlődést feltételezni kissé különös volna és egyuttal a régiek épít. technikai ügyességére furcsa világot vetne! Én azt gondolnám, hogy lehetett ugyane helyen annakelőtte forrásbáz, vagy ilyféle

jellegr, de mindenesetre csak alárendelt jelentőségű kőbolt-épület, de ezt utóbb a vízvezetékek feltalálása óta, vagy talán már előbb, használaton kívül helyezték és úgy építék oda a vesztőhelyet és a fölé, hihetőleg egyidejűleg, a carcet. Am idővel ezt a több kamarszerű üregből álló felső helyiséget, melyek közül jelenleg már csak a Tullianum fölött levő dongabolt. helyiségbe vezet minket a bejárat (a behörtönzött szt. Péterről nevezett kisebbszű szentély. van ide beépítve) mindenesetre módosíthaták, illetőleg kibővíthették. Az egész felső építm. alakja, minthogy az két, hegyes szög alatt találkozó utca közt feküdt, trapez-, vagyis ferde négyszögalakú volt. A Tullianum fölött levő boltnyíláson át ereszkedtünk le mi is e koromsötét helyiségbe. Jordán Sallust. Catil. 55, 3 helyén az: ubi paululum ascenderis ad laevam-, hogy t. i. mely kiinduló pontot kell itt gondolnunk (azt Sallustius mondhatná meg legjobban!), és a: locus circiter XII pedes humi depressus-ellen vet fel kicsinyeskedve nehézségeket. Ez utóbbira nézve az út a fejébe szeged, hogy vajjon tényleg annyit jelent-e az, hogy kerek 3 méterre van ama hely a föld alatt, mert ez üregbolt magassága csak 2 m. De hisz Sallustius maga is csak azt mondja „circiter.“ Végül azonban mégis csak arra a következtetésre jut, hogy a felvetett nehézségek daczára a Kr. u. 22-ben renov. és a fent ismert. carcet és Tullianumot azonosaknak kell tekintenünk.

A mi a Tullianum etym.-ját illeti, a később igen felkapott. „tullius“ (tollo?) -ból való származtatását Forehammer Bull. dell' inst. 1839, 30 ajánlotta először és az épületet forrásháznak magyarázta. Bár meglehetősen homályban vagynak ugyan e szó etym.-jára nézve, mégis inkább csatlakozom a tudós Varróhoz (kinek etym. magyarázatai rendszerint igen pontosak és találók); mint a nyelvészkedő Festus epitomatorhoz, kinek műve amúgy is több kézen ment át.

Varro 5, 150 Tullius királytól származtatja, bár nem valószínű, hogy éppen e királytól kapta volna nevét; inkább valamely későbbi Tullius, v. Tullus nevű egyéntől (v. ő. a curia Hostiliával és az I. fejr. alattiakkal); Festus p. 352 a bizonytalan eredetű tullius-ból és ugyane forrásból Suet. (fr. 157. Reiff. 244. l.). A régiek ált. Tullus. v. Servius Tullius nevéhez rágaszkodnak. De, ha ez ősrégi, kisebb építmény elveszté már a régibb időkben eredeti rendeltetését, természetes, ezzel együtt nevének is feledésbe kellett mennie.

⁶⁾ A carcerről megjegyezzük, hogy a forumon és környezetén levő építm.-ek közt a Vestatempl.- és a Tabular.-on kívül Augustus ujjáép. kezeitől ez is érintetlen maradt. A Tullianumról és carcerről legjobb leír. és ábr. Cancellieri, Notizie del carcere Tulliano; Gell-Bunb. Top. 495 sk. Az építm. szép travertinkövből levő felirata (CIL. 6. I, 1539): C. Vibius C. f. Rufinus M. Coccei [us M. f. Nerva] coss. ex. s. c. a Kr. u. 1. szd. 1. negyedére vall! (22. Kr. u. Henzen-Borghesi; I. Cancellieri: Carcere Tulliano c. 5. és Jord. Top. II. r.

2. §. 100. j.). Fest. Kivon. 264: ...robustus quoque in carcere dicitur is locus, quo praecipitator maleficorum genus, quod ante arcis robusteis includebatur.“ Ez a mondás a Tullianumra ráillik, ha talán régi állapotára, a kúthajlékra gondolunk. De Jordán egészen más irányba tereli a dolgot. Az ugyan elfogadható, a mit a többi közt itt mond, hogy a felső helyiségnek fából való falbélésére alig, az alsóénak meg éppenséggel nem lehet gondolni (v. ö. Ann. d. i. 1876, 168); de hogy e helyek, in robore et tenebris’ (Liv: 38, 50); ,robustus et saxum’ (Tac. Ann. 4, 29) azt bizonyítanák, hogy a carcernek e neve mellett még robustus (v. robustus) neve is volt, talán azért, hogy ajtaja, stb. erős tölgyfagerendákkal vala berakva, ez már kicsinyes és alig elfogadható érv.

Mert a **robustus** nevet pusztán a szerkezet technikájából kifolyólag, nem tekintve semmi különlegességet és szóhoz való tapadást, a másik helyiségre is bátran alkalmazhatták. Tehát nem fogadom el Jordán ama véleményét, hogy Festus p. 264-ban felszerelésnek kellett történnie, mert az alsó rész carcer inferior volt (ez igaz!), a felső pedig interior (ez is helyes), v. ,robustus.’ Ez utóbbi névvel már éppen nem bizonyít semmit, bár a robustus kifejezés Calpurn. Flaccus decl. 4-ben is előfordul, de nem oly értelemben, hogy éppen csak a felső helyiségre volna használható.

7) Plin. N. H. 7, 214-ben a fent előadottak mellett azt írja, hogy Fabius Vestalis szerint L. Papirius Cursor állította fel 461/293-ban az első solariumot a Quirinus-templomon, Varro szerint ellenben M. Valerius Messalla az I. pún had alatt 491/263-ban, és hogy Catina (Catania)-ból hozta volna magával: ... secundum rostra in columna: nec congruebant ad horas eius liniae.“ — Mint-hogy eme a rostra körül egy oszlopon álló napóra a római idővel nem vágott össze, az 590/164. év censorai egy Rómára nézve szabályozott napórát állítottak fel; az öt évvel későbbi censzorok pedig egy vízi órát. Plinius abban a véleményben van, hogy a bár Rómára nézve pontatlanul mutató napóra felállít.-a az ortus, meridies, occasus [suprema] szokott kikiáltásának véget vete. Hogy, mikor és ki által jött szokásba a ,meridies’ kikiált.-a, melynek létezésére vonatk. Varro (6, 89.) Cosconius keresetleveleire is hivatkozik, nem ismeretes, és Plin. id. helye, „post aliquot annos“ erre kevés támasztékot nyújt. (v. ö. Jord. II. r. 3. §. 43. j.). Hogy pedig nemcsak a ,suprema’ kikiált.-a jelezhetette a nap nyugtát, hanem a praetori döntés kijelentése is, bizonyítja a Censorinusnál 24, 3 fentartott, ha mindjárt corrump. hely is, és Varro 6, 5: sed postea lex Plautia id quoque tempus iubet esse supremam, quo praetor in comitio supremam pronuntiavit populo.“ (v. ö. Marquardt, Privata. 248). Plinius jelz. helye fontosságát felismerte Niebuhr a „Beschr. d. St. Rom 3, 1, 60-ban, de csak a comit. fekv. pontos meghat.-a után lehetett azt kellőleg felhasználni (l. Detlefsen Annali dell’ ist. 1860, 140. 146.).

⁸⁾ Az új, Sulla-féle curia és a régi u. n. curia Host. közt levő ellentét legélesebben nyilatk. Cic. de fin. 5, 1. (v. ö. Jord.

II. r. 253. l. 85. j.). Amaz irodalmi bizonyítékokhoz, melyek szerint a régiak a 'curia' nevet félreértették, még egy kétes felirat is járul: „in ruinis templi Pacis inventum est effractum marmor, ubi incisae litterae IN CVRIA HOSTILIA.“ A Fulvius Ant. (1527), f. XXXI. v. Ez után indultak a többi tudósok, köztök legelőször Marliani 1534, f. 62 v; L. Fauno 1549, f. 49 v.

⁹⁾ Varro az epist. quaest.-ben (fentartva Gell. 14, 7, 7, v. 8. Jord. II. r. 255. l.) arról értesít, hogy a tanácshatározat (senatus consultum) jogerős nem lehetett, ha nem hozták: in loco per augurem constituto, quod templum appellaretur. ... Propterea et in curia Host. et in Pompeia et post in Julia etc. Vagyis minthogy minden, tanácsgyűlésekre rendelt curia profán területen állott, előbb mint a templumot az égtájak szerint meg kellett határozni (inaugurare), és aztán dedikálni, v. consecrálni. Plip. 35, 27: in curia, quam in comitio consecrabat (Augustus). Tehát mint a curia Host.-t., úgy kellett újra inaugurálni a curia Juliát is (et-et-et-v. 8. Jord. II. r. 3. §. 21. j.). A curiát. mint templumot jelölő helyek közül (Becker Handb. 2, 2, 407; Willems Le sénat de la républ. 2, 157 sk.) kiemeljük még Liv. 1, 30: „templumque ordini ab se aucto curiam fecit.“ Az ara Vict.-ről Jord. II. r. 251. l.

¹⁰⁾ Ezekre vonatk. I. Jordan Topogr. II. r. 94 l. Fontos még Appian. Pun. 75 idevágó értesítése: „ἡ δὲ βουλὴ ἐς τὸ Καπιτώλιον, οὐπερ εἰδῶσαι περὶ πολέμων σκοπεῖν, συνελεύσασα.“

¹¹⁾ A tab. Valer.-ről Jordán II. r. 262 l. 94 j. Plin. (35, 22) e bizonyítéka Val. Messalláról „qui princeps tabulam pictam — proposuit in latere curiae“ etc. csak az „imprimere tabulam parieti“-re, vagyis falra festett képre érthető. A tribunusok székeiről Cic. in Vatin. 9, 21. a ^{696. 697.}/_{58. 57.} -évekre vonatk. a többi közt azt írja, hogy a néptribunusok, Vatinus collegái, M. Bibulus consult „a tab. Valeria“- elutasították-, és epist. fam. 14, 2, 2, hogy nejét „a Vestae ad tab. Valeriam“ vezették. Az előbbi hely magyarázata a Schol. Bob. 318. lapján Or.:- ... ubi Valerius Maximus tabulam rerum ab se in Gallia gestarum proposuerat-szemmeláthatólag a Plin.-féle tudósításra vezethető vissza, csak hogy az „in Gallia“ tollhibából csúszhatott oda. .

Igy ama véleményeknek, hogy egyrészt a curiát a Capitolium-ról a comitiumra helyezték át (erről Mommsen Ann. 1844.), másrészt, hogy oda ismét visszahelyezték (Urlichs-Arch. Zeit. 1846, 306 sk.), ma már semmi értékök sincs többé. Sőt bátran mondhatjuk, hogy a caesari comitium felásása sem igen hozna többé a régi curia fekvéséről határozottabb támaszpontokat napfényre, mint a megnyit róla a tudomány mai állása mellett tudunk.

¹²⁾ Plin. 34, 26: invenio et Pythagorae et Alcibiadi in cornibus comitii positas (statuas) ... celebri loco dedicare. eae stetere, donec Sulla dictator ibi curiam faceret. Dio 40, 49: ἡ

μὲν γὰρ (τὸ βουλευτήριον) τὸ Ὀστίλιον, μετεσκήναστο δὲ ὑπὸ τοῦ Σύλλου. A jelzett rövid jelentés hitelességéről Niebuhr 3, 363. Hiábavaló volt (Becker 544. j., Delfsen Ann. 1860) a tudósok mindennemű agyonmagyarázása az „in cornibus“- kitéltetlét illetőleg, az természetesen csak a comitium két sarkáról képzelhető és a 2. mondatban álló „ibi“- is csak a „celebri loco“-ra vonatkozhatik. Plinius fenti idézetét tehát úgy kell magyaráznunk, hogy a sarkokon álló két szobrot akkor, midőn Sulla a maga nagyobb szabású curiáját a régi curia helyére építé, eltávolították. De koránt sincs ezzel az mondva, mintha az a Sulla-féle curia a comitium egész szélességében, annak egyik sarkától a másikig terjedt volna; hanem eltávolították helyéről azt a két szobrot azért, mert már jó 200 évesek voltak s így kevésbé illettek volna az új épület homlokzatához. Hülsen tervén (Republikzeit) igen jól látni az egész comit. beosztását, fekvését és a curia Host. helyét. Ez utóbbi a comitiumot legfelső ész.-i határán, jó felényi szélességében foglalja el, úgy hogy az annak két szöglete közt maradt szoborhelyet igen találóan jelezhetette Plinius „in cornibus comitii“. E curia nagyságáról, összehas. az újjal, szól Cic. de fin. 5, 1, 28 (v. ö. Jord. II. r. 253 l. '85. j.). Cicero e nyilatkozatából kiderül, hogy a Sulla-féle curia bizony nem sokkal lehetett nagyobb annál, sőt az ő szémeiben alárendeltebb jelentőségű.

¹³⁾ Annak a véleménynek valószínűtlenségét, hogy a Sulla-féle curiát más helyen emelték volna, mint a régi, u. n. Hostiliát, helyesen hangsúlyozta Reber (Curia Julia 30. l.); de lehetetlenségét Varro Gelliusnál 14, 7, 7 fentartott helyének félreértéséből helytelenül következteti. Azt mondja t. i., hogy Varrónak tudomása a Sulla-féle curia más helyen való emeléséről nem lehetett, mert, ha volt volna, nem mulasztotta volna el megemlíteni, hogy azt is újra felavatták, mint templumot, a curia Pompeia, cur. Julia, stb. módjára. Csakhogy Varro fent id. helyén (v. ö. IV. fejr. 9. jegyz.) csupán konkrét példákat hozott fel arra, hogy az augurnak minden új curiát, mint templumot előbb fel kelle avatnia, hogy abban ősi szokás szerint jogérv. határozatokat hozhassanak: — ut in iis senatus consulta more maiorum iusta fieri possent. — Tehát ily irányu részleges praeimissából nem szabad más irányba terelt következtetést vonni és általánosítani akarni. Mert Varro jelzett helyéből ki nem olvashatjuk, hogy a Sulla-féle curiát más helyen építették-e, vagy sem, vagy, hogy neki arról tudomása lehetett-e, vagy sem?

¹⁴⁾ A dictator curiájának elpusztításáról a legpontosabban Asconius értesít a Milo ügyében mondott beszédhez írt comment. 29. lapján. Csaknem szóról szóra megegyez ezzel Dio 40, 49.; a többiek (v. ö. Drumann 2, 345) semmivel sem adnak többet. A dictator curiájának ujjonnan való felépít.-éről Dio 40, 49. a senatorokra vonatk. így ír: τὸ βουλευτήριον τῷ Πλαύτιῳ τῷ τοῦ Σύλλα υἱοῦ ἀποικοδομήσαι προσέταξαν.“ Cicerónak tehát 708/46-ban már e curiában kellett pro Marcello beszélnie (v. ö. cap. 3, 5.).

¹⁵⁾ A curiára vonatk. nevez. helyek még: Liv. 41, 27; 1, 48; Dionys. 4, 38 (Servius király ledob. a curia lépcsőz.-éről); azonfelül

Cicero és más írók számtalan helyei. A curia Juliáról értekezett Ch. Hülseñ, Röm. Mittheil. VIII. (1893), 278—281. II.

¹⁶⁾ Ugyane templomról a praenestei naptár jan. 16.-hoz. Ovid. Fast. 1, 637 sk. ugyane napról. Dio 55, 8, a 747. (a. u. c.) évről és 56, 24: τῷ δὲ δευτέρῳ — καὶ τὸ Ὀμονόειον ὑπὸ τοῦ Τιβερίου καθιερώθη καὶ αὐτῷ τὸ τε ἐκείνων ὄνομα καὶ τὸ τοῦ Ἀγοστόνου τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ καὶ τεθνηκότος ἐπερώσθη. Suet. Tib. 20. CIL. 6, 89 in Capitolio' cz. alatt; sírfeliratok CIL. 2204. 2205. 8703. (6. köt.).

¹⁷⁾ E feliratokból már csak 8 van; ezek közül 5-öt a templom romjai közt találtak meg, háromat pedig a Basilica Juliában, illetőleg közelében. A templom romjai közt találtokról CIL 6, 90. 91. 93. 94. 3675 a (Syll. p. 272), a Bas. Jul.-beliekről CIL. 92, 3675 (=Syll. n. 50. 150) és végül a 8-ik görögnyelvű töredékesről Notizie 1883, 47. Közülök 4' pro incolumitate v. pro salute Tiberiusnak van dedikálva (91. 92. 93. 3675); auri p. V. (XXV) argenti X. [XXIII] olvasható a 91—94 és 3675. sz. alatt jelzett köveken. Időmegh.: Henzennél a 91. évhez; v. ö. Tac. Ann. 2, 32.

¹⁸⁾ Ovid. F. 1, 637 sk. vs. (v. ö. Jord. 111 I. 112. j.). G. Papinius Statius, Domitianus udvari költője, az egykorú történetre (80-as évek) fontos alkalmi költemény-, az u. n. Silvae-ben 1, 1, 30: terga pater blandoque videt Concordia voltu (vagyis Domitianus lovasszobrát hátban nézi apjának Vespasiusnak temploma és a szép képű Concordia). Fest. 347: (senaculum) unum ubi nunc est aedes Concordiae inter Capitolium et forum.

¹⁹⁾ Dio 58, 11. Acta fr. arv. p. CXVII He. és p. LVI. Festus 347.

²⁰⁾ A különféle Concordia-templomokról v. ö. Mommsen Hermes 9, 287 sk., a mivel nem minden tekintetben ért egyet Jordan. A 691/63. év dec. 3-iki tanácsgyűléséről (a Concord.-templomban) Cic. in Cat. 3, 9.; Sall. Cat. 9, 2. stb.; a 696/58-ikről Cic. p. Sest. 11, in Cat. 3, 9 (v. ö. Drumann 5, 492. 2, 245.). A cliv. Capit.- és az aedes is cella Concordiaeról Cic. p. Sest. 11, 26. 28; Philipp. 2, 8. 19. stb. (valvae, gradus). V. ö. de domo 4, 11. A prodig.-ról: Dio 47. 2; 50, 8.

²¹⁾ Ovid. F. 1, 637—650. jan. 16.-hoz. Plut. Cam. 42.

²²⁾ Várro 5, 155: ante hanc (curia Host.) rostra — sub dextra huius a comitio **locus substructus** ubi nationum subsisterent legati qui ad senatum essent missi. is graecostasis appellatus a parte, ut multa. senaculum supra graecostasim, ubi aedis Concordiae et basilica Opimia. Minő kitünő katalauz e néhány sor a curia Host.-, rostra-, graecostasis-, senaculum-, aedes Concord.-, bas. Pórcia topogr.-jára.

²³⁾ A Flavius-féle (305. Kr. e.) bronz-kápolnáról Plin. 33, 19., Liv. 9, 46. A tört. részletek valószínűségéről Mommsen Staatsrecht 1, 498. A Concordia nova-ról Dio 44, 4 (⁷¹⁰/₄₄): νεῶν τε Ὀμονόας καὶ νέων,

ὡς καὶ δι' αὐτὸν εἰρηρῶντες ἔγρασαν.⁴ De vajjon végre is hajtották-e a felépítésre vonatkozó határozatot, kérdéses.

⁴) Az Opimius-féle Concord.-templomról Appianus Civ. 1, 26 a C. Sempr. Gracchus halála után (129) való időből: ἡ δὲ βουλὴ καὶ πρὶν Ὀμοροίας αὐτὸν [τὸν Ὀπίμιον (ὑπατον)] ἐν ἀγορᾷ προσέταξεν ἐγείρειν. Cic. p. Sest. 67, 140: cuius monumentum celeberrimum in foro etc., tehát nem lehetett kis kápolna. Augustin. CD. 3,² 25 (a gracchusi mozg. egyeneti. és Opimius tettének jellemzése után): ... eo ipso loco ..., ubi tot cives ... ceciderunt, aedes Concordiae facta est. Ez, a mint Mommsen is Hermes 288 l. 7. j. helyesen megjegyezte, csak a Gracchus halála után a forumon lejártszódott eseményekre vonatkozhatik. A basil. két „servi publici ex basilica Opimia“ sírfeliratán: CIL 1, 1607, 1608 is előfordul. [V. ö. Mommsen Staatsrecht 1^a, 315 l. 7. jegyz.]

²⁵) A véreső prodig.-airól az 571/183-évben Liv. 39, 56, 6: in area Concordiae (hibás az ara jelzés Obs. 4.) és u. a. 40, 19, 2 az 573/181. évről: in area Volcani et Concordiae.

²⁶) A Volcanal fekv.-éről Festus 290: ... in Volcanali, quod est supra comitium. Feltűnő, hogy Jordan ennek ellenében nem elég pontosnak jelzi Dionys. 2, 50-ben adott, e helyjelölését: ἐν Ἡραίστων ἱερῷ μικρὸν ὑπερανέστηκότες τῆς ἀγορᾶς. Szerintem ez még pontosabb és közelebbi meghatározás, mint a Festus-é, mert Festusnál csak ennyi van: „supra comitium“, míg Dionys.-nál „μικρὸν ὑπερανέστ. τῆς ἀγορᾶς.“ Tehát ő azt is megmondja, hogy e tér csak kevéssel odább emelkedik a comitium felett. Vagy talán azt gondolta Jordán, hogy az ἀγορά-n csak a forumot érthette Dionysios!? Igaz ugyan, hogy a különös torzalakkal: χομέτιον is éltek az írők, ám szívesebben használták az igazi görög alakot: ἀγορά a római comitium megjelölésére. De még úgy is szabatos Dionysios jelölése, ha azt a forumra, t. i. annak ény.-i sarkára értette, mert azzal is határos volt az area Volcani. — Plin. 16, 236. — Verrius Flaccus Gell. -nál 4, 5. ... in area Volcani, sublimiore loco statuendam. A Ἡραιστεῖον-on, vagyis a ἱερὸν τοῦ Ἡραίστων mellett az ἐκκλησία-hoz tartott beszédekről: Dionys. 2, 50. 6, 67. 7, 17. 11, 39 (ἀναβάς ἐπὶ τοῦ Ἡραίστων ἱερὸν ἐκάλει τὸν δῆμον εἰς ἐκκλησίαν). Nevét a Volcanal a rajta emelt ősrégi istentiszt. helytől, a tűzisten egy sacellumától (nem aedes) kapta.

2. §. Graecostasis — senaculum — (atrium Maenium, columna Maenia, macniana) — imum Argiletum (tria fata, Janus geminus) — rostra.

Összefoglalva a graecostasis és senaculum tört.- és fekv.-éről ismert dolgokat, megállapított tényként jelezhetjük, hogy a régi graecostasis (az Augustustól épített- s utóbb még egyszer meg-

újított graecost.-ról l. Jord. Top. II. r. 2. §. 243. l.) úgy állt, hogy a curiától a rostra-(balkézt) és a graecost. (jobbkézt) közt láttá a figyelő délben a napot (lsd. IV. fej. 1. j.).

Ez állásponttól nézve tehát a graecostasis a ,comitium fölött', a rostrától jobbra állt. A graecost.-on túl, jobb kézre volt (a curia Julia felépítése előtt) a senaculum, még pedig a Concordia-templom közvetlen közelében (l. Jord. Top. II. r. 3. §. 26. és 33. j.). A graecost.- és senaculumnak tehát (l. Hülsen For. Rom. rajzát) egymás szomszédságában, a későbbi Severus-ív által elfoglalt magaslaton kelle feküdniök; közelebből helyrajzokat megjelölni a maradványok hiányában nem lehet. A régi graecostasis, a ,görög állomáshely', az idegen (görög és egyéb ázsiai) követek számára fentartott emelvényes, nyílt hely volt, a melyre ez okból, mint a comitiumra is, prodigium gyanánt hullhatott vér- és tejese. Keletkezésének idejét ugyan nem hagyományozták, mégis valószínűséggel R. v. é. 5. szd.-ába helyezhetjük, annál is inkább, mert az ujonnan fölszerelt rostrát is csak ez időtájt emelték. (antiumi hajórrok.) ²⁷⁾

A ,senaculum' név a comitium új berendezése után is, mely a régi graecostasisal együtt a régi senaculumot is biztos megszűnteté, jó sokáig tapadt még régi helyéhez. Azért, bár az avult ,senaculum' szó tágabb értelemben mindama helyre volna alkalmazható, hol a régi patres összegyűltek, mitse zavarjon minket egy Nicostratus nevű idegennek okoskodása, sem a későbbi tudákosok régészkedése, kik a tanácsatyák valamennyi gyűlőhelyére szerették volna e szót alkalmazni, mert a régi és igazolt nyelvhasználat mindemez álnézetekkel szemben csak egy senaculumot tartott jogosnak.

Külömben még érthető volna e dolog, ha azt a senaculumot tényleg fel is kellett volna állítani, akár kényelmi szempontból, hogy legyen a senatoroknak a curia mellett egy külön alkalmas váróhelyiségük, akár szükségből, a hol t. i. a tanácsosoknak addig, míg a tanácsház ajtaját az aedituus fölnyitotta, várakozniök kelle. Tehát e dolgot, mivel abba teljes világosságot önteni nem lehet, ennyiben kell hagynunk. ²⁸⁾

Ime, a nélkül, hogy a curia topogr.-ját bolygattuk volna, a republ. comitium homlokzatának ény.-i sarkát a Tiberius-féle Concordia-templom-, a carcer- és a Severus-ív közt levő téren szilárdul megállapíthattuk. Minderről meggyőzött engem 1894-ik évi római tanulmányutam alkalmával a felásott forum

mai képének többszöri beható szemlélete. Oly éles és jellegzetes alakulást mutat az, hogy a jelzett ponton a forumnak hirtelen megszakadását és egy új térnek, a comitiumnak kezdetét a fűrészszem egy tekintetre felismerheti. A téralakulás: a Capitolium és a comitium több méternyi emelkedése ép itt nagyon jellemző.

Az ény.-i szöglettel átellenes dk.-i sarkon a legfőbb emlék, a rostra állt. Most — a mennyire lehet — bizonyítsuk be, hogy a comitium nyugáti zuga a 'lautumiae', a keleti pedig az u. n. alvégi Argiletum (imum Argiletum) voltak.

Jordan (Topogr. I, 1, 507) kimutatta, hogy az egyetlen áll. börtönön (carcer) kívül az ideigl. elzáratásra egész sor mellékhelyiség volt, főleg a túsok (obsides) stb. számára, köztük az 'in lautumiis' nevű (ép ezért carcer lautumiarum is), és hogy e név — talán már a Pyrrhus elleni háborúk táján — a világhírű syracusaei köfjejtöktől eredt. Az ide vonatk. tudósítások ugyan nem mondják, hogy e helyet: lautumiae, közel a carcerhez kell keresnünk, de egészen természetesen következtethetjük abból a tényből, hogy az a két telekrész, melyet M. Porcius Cato az állam javára egy basilica felépítése céljából a négy-mellette levő tab-ernae (tab-ula)-vel (fabódé) együtt 570/184-ben megvett (t. i. az atrium Titium és atr. Maenium) szintén 'in lautumiis' névvel, maga e basilica (Porcia) pedig a curia szomszédjának van jelezve.²⁹⁾

Mert természetesen, hogy a bas. Porciát nem kereshetjük sem a curia háta mögött, a forumtól teljesen elkülönített, és már távolabb fekvő helyen (mert hisz mégis csak a forum céljaira szolgált), sem tőle keletre, mert itt már az Argiletumra akadunk... Sőt az 'in lautumiis' kérdésben nemcsak a topogr. állapot, hanem etym.-ja is támogatnak minket. T. i. a 'lautumiae'-t, mely eredetileg az áll. fogságnak csak függelékét, később magát az erre húzódó utcát is jelentette, alig választották volna, ha e hely phys. természete a syracusaei kőbányákra nem emlékeztetett volna. És valóban ama helynek ily rendeltetésére a vár meredek lejtőjén, a börtön mellett, igen is gondolhatunk, míg odább, p. o. a Faustina-templom vonala felé már éppen nem.³⁰⁾

Az atrium Maeniumról lévén fentebb szó, hozzuk itt tisztába azt a kérdést, vajjon e nevek: atr. Maenium, col. Maenia és maeniana voltak-e egymással valami összefüggésben és mi-

nőben. A hely tájéka szerint t. i. azt gondolhatnók, hogy az a columnia Maenia, a mely előtt a nap lenyugvásakor a börtön felé hajlott, a nevezett atrium Maenium-mal vmi szoros okozati vagy helybeli összefüggésben volt. De a történeti hagyomány a legnagyobb valószínűség szerint e véleményt kizárja. Mert a col. Maenia, mely R. v. é. 7. szd.-ában is állt még, közel a carcerhez, a ma is álló Sev.-iv tájékán, a forum ény.-i sarkán, C. Maeniusnak; a latinok legyőzőjének, önálló díszoszlopa volt. A col. Maeniát e szerint semmiféle kapcsolatba sem hozhatjuk az atr. Maeniummal, a maenianákkal pedig legfőlebb annyiban, hogy Maenius huzatott először a forumi tabérnák oszlopai fölé erkélyeket (e példa után az erkélyes házak ált. **maeniana** névvel jelöltettek). A maeniana-nevet tehát nem szabad úgy értelmeznünk, mintha a col. Maenia épít. tagok hordozó pillérévé vált volna. Vagyis összefogl. a Maenius nevéhez fűződő dolgokat, e kép áll előttünk: atrium Maenium az 'in lautumiis' fekvő és Maenius-tól bérelt üzlethelyiség; a col. Maenia, a Maenius tiszteletére emelt önálló díszoszlop volt; a maeniana-név pedig a Maenius példája után elnevezett erkélyes házakat jelölté. Vagyis csak külső volt az összefüggés a jelz. három kitétel közt.³¹⁾

Fontosabb a comitium topogr. tisztázására az alvégi Argiletum, főleg az ott álló **Janus Geminus** miatt, kinek kis szentélyét (a benne levő istenkép miatt: sacrarium) hadi kapuknak, vagy Quirinus kapuinak is nevezték: Janus Geminus, Jan. Quirinus, Jan. bifrons, biceps, biformis, belli portae.³²⁾

A római kétarcú Janus e kis szentélye fontosságát megőrizte a birodalom hanyatlása végeig: a harcz kapuit még a Kr. u. 4. szdban is bezárták, ha szilárd béke állt be a birodalomban.³³⁾

Hogy e kétségtelenül ősrégi szentély (I. I. fej.) helye bár mikor is megváltozott volna, már magában is oly valószínűtlen, mint az, hogy a Vesta-templom helye változott volna meg. Minthogy pedig, bár ez emlékről minden időben számos említés fordul elő, sem ily helyváltoztatás-, sem elpusztítása-, sem helyreállításáról, soha, még a Nero-féle tűzvészről szóló tudósításban sem emlékeztek meg: teljes joggal feltehetjük, hogy az a Kr. u. 1. 2. 5. századokban, mely időkből határozott adataink vannak a Januskapuról, ugyanazon helyen állt és hogy ez eredeti helye volt. Ha itt egyuttal a városon kívül, a Marcellus-színház mellett levő-, Duiliustól épített és Tiberiustól

restaurált Janus-templomot figyelmen kívül hagyjuk, határozottan kijelenthetjük, hogy ez az egyetlen u. n. **Janus-kapu** volt (a külvárosi és a későbbi for. transit.-on levők igazi **aedesek** voltak!), mely a forum ész.-i oldalának egyik sarkán, a comit. kel.-i szögletén állt, sőt, hogy eme Janust ősrégi idők óta a forum pártfogójának tartották.³⁴⁾

Egy Augustus kora elejéről származó adat pontosan arról értesít, hogy a szóban forgó forumi Janus, mint neve is „**hadi kapu**“ mutatja, nem **aedes**, hanem csak önálló **ianus**, kapualakú szentelt átjáró volt és hogy két forum, t. i. a forum (**magnum**) és for. **Julium** közt állt (mert a forum oldalán még csak a **Julius** (Caesar)-féle forum vala felépítve); egy másik ugyanez időbeli bizonyíték pedig e helyét, mint a „legalsó **Argiletum**“-ot jelöli meg.³⁵⁾

A Kr. u. 98. évben **Martialis** üdvözlí Janus istent abból az alkalomból, hogy legujabban az éppen dedik for. transit.-on méltó helyet kapott, hol négy arculatával (**quadrifrons**!) **négy** forumon tekinthet át (forum, for. **Jul.**, for. **Aug.**, for. transit.), mert annakelőtte — úgymond a költő — csak egy kis átjárókapuban húzódtott meg szerényen, egy sűrű forg. utczában. (**Argiletum**!)³⁶⁾

De hogy a „kétfejjű“ Janus ezután is e kis épületben lakott, bizonyítja két-, a Kr. u. 2. és 5. szdokból eredő tanúság. Az előbbi szerint Janus a „curia kapuja előtt“ állt; az utóbbi szerint a comitiumon, a curia előtt (a mi egy), ha a „tria fata“-n kissé túlmentünk.³⁷⁾

Am e „tria fata“ nem más, mint a három **Sibylla** szobra, melyek a rostra mellett álltak, és nevüket az ókor végén arra a helyre hagyták örökölni, melyen a curia- és a vele kapcsolatos későbbi **secretarium senatus** romjai felett a **S. Adr.**- és **S. Martino**-templomokat emelték.³⁸⁾

Ezekhez járul még e hadikapu keletkezéséről elterjedt legendának topogr.-ilag ugyan sovány, de mégis elég világos hagyományja. E szerint Janus, mint a forum őrszeme, a rómaiakat a **Quirinalis** felől előnyomuló sabinok ellenében az által védte meg, hogy az ő szentélye előtt meleg forrásvizet bocsátott fel, a mely tény után e hely **Lautulae** nevet kapott.³⁹⁾

Bár az elősorolt érveknél fogva a Janus **Geminus** helyéről egészen véve kétség többé nem foroghat fenn, mégis a kissé feltűnő „**imum Argiletum**“ és „**tria fata**“ fekv. pontjait kellek meg kell világítanunk.

Az előadottak szerint a Janus-kapu a forum és comitium határán, még pedig az utóbbinak keleti szögletén állt: hogy jön tehát ide az **alvégi Argiletum**-féle megjelölés, mikor az a sokkal magasabb fekvésű Subarával érintkező táj volt?

Itt szintén joggal feltehetjük, hogy a Subura felől kiágazó utcát egész hosszukterjében Argiletumnak hívták és hogy annak, mint a nevezetes és sokat vitatott Sacra viának is (l. I. fejr.) egy alsó- és egy felső szakasza volt: amaz a Suburánál, ez már magán a forumon. Az Argiletum-név az alsó végszakasz megjelölésére ugyan nem sokáig lehetett használatos, mégis végleg csak a comitiumon történt új építkezések által mehetett feledésbe.⁴⁰⁾

A 2-ik itt felmerülő kérdés az, hogyan kell értelmezni e kitétel „a tria fatán ha kissé túlmentünk“! (Proc. Goth. 1, 25.) T. i. a rendes nyelvszokás szerint e helyet a Capit. felé való irányban kellene keresnünk. De sőt ha a Sibyllák szobrai (tria fata) éppen a rostra előtt álltak is, még akkor is csak a helyzet kényszeréből tehetnők oda, e kis szentélyt, a hol keressük, t. i. a curia kapuja elé, attól kissé dk.-re és nem nyugatra v. északra. E kérdést tehát csak úgy fejthetjük meg, ha fölteszszük, hogy Procopius keresztény írónak jelzett szavait nem kell a római nyelvhasználat normatívuma szerint mérlegelnünk.

Lássuk végül e sokat meghányt-vetett nevezetes kis szentély ábrázolását (Képe Levy-Luck.-nál, Schulze-, Baumeister-, Richnén s egyéb régiségt. jelesb könyvekben). Nero érmein a „zárt Janus“ (a körirat: PACE P. R. TERRA MARIQ. PARTA IANVM-CLUSIT- S. C.) koczkalakú épületet mutat, hol a homlokz. részt és az egyik oldalt láthatni (homlokrajz.). A homlokzat egy zárt szárnyú (valvae) kapuból áll, melyet két — ívboltot tartó — korinthosi oszlop alkot; a hátsó oldal hasonló kapujából az egyik sarokoszlopot látni. A két kaput összekötő oldalfal □-ű és a kapu magasságának csak $\frac{3}{4}$ -ét teszi; a felső nyílt rész rácsozatos. Az oszlopokon, mind elül, mind oldalt, kettős tagozású gerendázat nyugszik, de azok fölött nincs tetőzet lejtős oromzattal, minél fogva az egész építmény koczkalakot mutat. Ez ábrázolásból látható, hogy nem volt aedes (a mai templom-értelemben), hanem csak kettős kapubolt (ianus, porta ianualis; Varro 5, 164—165, Macrobian 1, 9, 17.), melynek oldalfalait pluteusok, vagyis két oszlop közt levő karfalak, v. könyöklőfalak tették... E képpel pontosan megegyez Procopius

leírása, melynek értelmében a Januskapu alaprajza szerint négyszögű épület volt és ép oly magas, hogy az istennek öt $\pi\eta\chi\upsilon\varsigma$ -nyi szobra, melynek kettős ábrázata kel.-ny.-felé nézett, a két kapu alatt, éppen csak, hogy elérhetett. Az egész építm., a kapuk és a szobor bronzból voltak. Ezek szerint ez épületet valóban igen kicsinynek, kb. 25—30 lábnyi oldalakkal bíró koczkaalakú alkotmánynak kell gondolnunk. A bronzbélés — mert csakis azt képzelhetjük — élénken emlékeztet a Concordia-névű bronz **aediculára.**⁴¹⁾

A Janus-templomkával eljutottunk a comitium keleti határához. Éppen itt volt a 'rostra', a comitium lelke, oly sok és nevezetes jelenet szemtanúja. Ez a curia előtt, illetőleg közel ahhoz, még a comitiumon állt.⁴²⁾

A rostrán álló ünnepi szónok akár a comitiumon, akár a forumon egybegyült nép felé fordulva beszélhetett. És valóban, a hagyomány szerint a gracchusi forradalom óta a rostra oratora rendszerint a forumi oldal felé fordulva szónokolt (I. Jord. II. r. 3. §. 8. j.). Innen eredt a tribusi határozatok praescriptumaiban a tárgyalás helyének e megjelölése, *in foro, pro rostris*; innen a rostra helyének lábra kapott ily megnevezése, *in foro*, v. *ad forum*.⁴³⁾

És ez annál is könnyebben megtörténhetett, mert a rostra (a régi!) a comitium és forum határán feküdvén, csak kevésse emelkedett ki a forum felett.⁴⁴⁾

Hogy a rostra a comitiumnak éppen kel.-i határán feküdt, abból is kitűnik, hogy a curia homlokz. lépcsőzetéről éppen akkor hirdették a deket, mikor a nap a rostra és graecost.-, vagyis az észlelő-tér kel.-ny.-i határpontjai közt látszott. (v. ö. IV. fej. 1. §.)

De — sajnos — ma már többé sem az ősi Janusnak, sem a rostrának helyét hajszálfinomsággal meg nem határozhatjuk, sőt kétséges, vajjon egyált. lehetséges lesz-e valaha!? Mégis ez emlékek topogr. megjelölése nagyon közel jár a valósághoz, mert a S. Adr (curia) és S. Lorenzo in Miranda (Faust-Anton-templom), antik emlékek alapjain nyugvó templomok közé eső csekély távolság minket e feladatunk megoldásában nagyon is támogat. Az itt jelenleg álló modern ház-sor kb. közepén, csak-hogy — különösen a rostrát — közelebb a S. Adr.-hoz kell amâ híres-és emlékezetes monumentumokat keresnünk. A rostrára nézve pedig célunkhoz elég annyit tudnunk, hogy tényleg

ott állt a forum és comitium közepe táján. (v. ö. Jord: Top. II. r. 2. §. 173. l. 19. j.)

A hagyomány e rostrának nemcsak elnevezését, hanem eredetét is ama C. Maenius nevéhez köti, kinek a forumon díszoszlopot emeltek. T. i. az írás szerint ő az elfoglalt hajók orrait (rostra) egy kőből alkotott emelvényen (suggestus) megerősítteté, és ez **inaugurált templomot** e ténykörülmenytől rostrának nevezték el. Minden jel arra mutat tehát, hogy ezzel nem gondoltak egy már akkor létező szószerék földiszítése- és ujonnan való elnevezésére.⁴⁵⁾

Nem dönthetik meg e hagyomány hitelességét azok az adatok sem, hogy p. o. a XII táblás törvény a szószerékhez volt erősítve; vagy hogy a fidenaeiektől állítólag már ^{317. a. u. c.}_{437. a Chr. n.}-ben meggyilkolt római követek szobrai a szószeréken állították fel. Tudjuk u. i., hogy a szószerék, a mióta csak létezett, a legdicsőbb- és legünnepeltebb hely volt, a melyen, v. a mely mellett érdemes férfiak szobrai, vagy a nevezeteseb emlékeket a római név fényének emelésére felállították, s így p. o. az említett követek szobrai is, stb. később állíthatták fel rajta. Itt álltak még — hogy egyes konkrét példákat említsünk — Camillusnak-, Cn. Octaviusnak-, egy a 6. szdban kivégzett követnek szobrai, C. Duillius col. rostrata-ja; a rostra előtt pedig Sulla és Pompeius szobrai stb.⁴⁶⁾

E nagyhirű, régi rostrát, mely századokon át ott uralkodott a comitium és forum fénypontján, Caesar végre a küszöbön álló alkotmány-változás miatt lerontatá. De már csak halála után állíthatták fel, mint befej. művet a forum ny.-i keskeny oldalán. Ám az valószínűleg, legalább nagyjából megmaradt régi épít. szerk.-ével együtt megtartá ott is egykori szobordíszének egy részét (l. fentebb Dio 43, 49; így a híres col. rostr. is).

A régi szószerék architekton. tagozatáról, berendezéséről a Caesar-féle rostra példája után fogalmat alkothatunk magunknak, ha csakugyan igaz, a mint azt p. o. Jordan is nagyon elfogadható okokkal erősíti, hogy a Q. Lollius Palicanus-féle érem a Caesártól áthelyezett rostrának bár csonka képét számunkra megőrizte. Annyi tény, hogy a régi rostra is, mint az új, derékszögű építm.- és inaug. templum volt, mint a curia, és úgy is ábrázolják rendszerint.⁴⁷⁾

²⁷⁾ A „**Graecostasis**“ nyers és koresképzsű (latin tő: graeco-, göröggel: *στάσις* összeforrva) etym.-jára (a későbbi „graecostadium“ graecostasium helyett (I. Jord. II. r. 244. l.) éppen idegenszerű) Jordan már Marsyas cz. érték. 24. lapján megjegyezte, hogy alig megfelelő párhuzamok lehetnek ezzel a *ἰπποστάσις*, *ἰπποστάσιον*, *ὀνοστάσιον*, *θεόστασις* (CIL. 2, 17, 24, Gades, Orig.) Itt okvetetlen az eredeti *Γραιοί* v. *Γραικοί*-ra kell gondolnunk. *Γραικοστάσις*-ből lett: graecostasis. A graecostasis helyett később, mikor a régi rostrával együtt helyét megváltoztattá, a Volcanalt említették (Jord. II. r. 3. §. 36. j.). Az Urlichs (Rhein. Mus. 1857, 215 sk. II.)-féle véleményt, hogy Plut. de sollert. anim. 19. a „*πρὸ τοῦ τεμένους ὁ καλοῦσιν Ἕλληνας ἀγοράν*“ alatt ugyanez építm.-re gondolt volna, bár magában véve elfogadhatónak látszik, kétségesnek kell jelen-tenünk. Pródigiumok (laete pluit) in graecostasi: Obs. 24. 28. 31. A pinciusi naptár aug. 24. -éről szóló jegyzetere (dies relig., v. ö. Mommsen CIL. 1, 373. l.; u. az. Münzwesen 585 l. 363. j.) „Lunae in graecostasi“, fölvethető a kérdés, vajjon a régi graecost.-ra vonatkozik-e? Mommsen véleménye R. G. 17, 416, hogy a graecost.-t a megbékélt massalióták számára emelték volna, elég bizonytalanul. Justin. 43, 5, 8 (locus spectaculorum in senatu datus) szavaira támaszkodik. Detlefsen Ann. 1860, 152 Plin.-t és Liv.-t (Jord. II. r. 3. §. 33. j.) hozva fel azt mondja, hogy 449/305-ben a graecost. még nem állhatott, csakhogy ez Livius tartózkodó álláspontjából ki nem vehető.

²⁸⁾ Varro 5, 155 csak a „curia“ mellett levő senaculumot ismeri. Ép ily világosak Val. Max. 2, 2, 6 szavai. Hogy pedig Nicostratus a senaculumra vonatk. állítását (Festus p. 347.) az archaisták- és a későbbi korbéli tudósok szellemében vette, élesen felismerte Becker Top. 496. j., a miért ugyancsak jogtalanul támadta meg Mommsen de comitio 291. l. Nicostratus t. i. 3 ülésterem (senaculum) létezését akarta bebizonyítani, a mire helyesen jegyzi meg Jordán, hogy akkor egy 4-iket is találhatott volna: az Apollo-templomban.

²⁹⁾ Liv. 39, 44; Ascon. Milonian. comm. p. 29. Pseudoascon. erre vonatk. téves véleményét l. Forma urbis 29. l. 11. §. Kevéssé használható az „in lautum.“ topogr.-jára egy tűzvész leírása (Liv. 26, 27.), bár az irány ezzel is eléggé jelezve van. *Δατοπία* a *λά(ς)τρον* törzsökéből keletkezett. Ebből lettek a latin latomiae, latumiae szóalakok, melyek helyett idővel a honi lapidicinae (dentalismussal), majd a „lapidicinae“ alak kapott lábra.

³⁰⁾ Varro 5. 151-bár corrupált-helyéből annyit kiolvashatni, hogy az ő idejében már éppen csak a névből lehetett arra következtetni, hogy azok a lautumiae-k, melyekbe a római tömlőczöket vágták, eredetileg köttörők voltak.

³¹⁾ A col. Maeniáról Plin. N. H. 7, 212., és 34. 20. Utóbbi helyéből az tűnik ki, hogy a col. Maenia, a col. rostratával azonos

lehetett (mindkettő: C. Maenius és C. Duillius rövid időközben az elfoglalt hajók orrait elhozták Rómába): „antiquior est columnarum (celebratio) sicut C. Maenio qui devicerat Priscos Latinos . . . item C. Duillio quae est etiam nunc in foro. (V. ö. Quint. inst. or. I. 7, 12)

Cic. in Verr. divin. 16, 50 (helyesen értelmezte Pseudasc. 121. l.) ez oszlopot a „tres viri capitales“ állomáshelyének nevezi; ebből szintén látszik, hogy közel volt a carcerhez. V. ö. Mommsen Staatsr. 2°, 582. A Cic. Sest. 8. c. (295. l.)-hoz való Schol. Bob. Becker által id. helye puteal . . . in vicinia fori, ubi erat columna etiam Menia- kevésbé tájékoztató.

Annyi tény különbben, hogy Cicero idejéig csak egy col. Maenia volt. Ha pedig eredeti története, a mint látszik, csakugyan pontosan van hagyományozva Pliniusnál, világos, hogy egyáltalában semmi köze sem volt az atrium Maeniumhoz, míg a maenianaval való kapcsolata csak felszínes vala. Ily irányt észlelünk a Quaest. Caton.-ben, (Berlin, 1856.) 53. l., míg más szempontból fogták fel a forrásoknak hozzájuk való viszonyát Osann de col. Maenia, Giessen, 1844; Clason, Röm. Gesch. 2, 245 skk.

³²⁾ A Janus-kérdésben a zavart az ősi Janus Geminusnak a porta Carmentalis előtt (l. Jord. II. r. 3. §. 46. j.), a forum holit.-on álló Janus-templommal már az ókorban történt elcsesérése idézte elő; sőt a császári korban a for. transit.-on emelt templomot, a Janus quadrifrontst is ide keverték. Így keletk. Mommsen hypoth.-e, hogy a Janus Geminus-szentély (az alsó Argiletumon) a for. holit.-on levő Janus-templommal azonos és hogy ezt a Marcellus-színház mellett kell keresni (de comitio 1844. 15. §.). Ezt Dyer (Ancient Rome 12 skk.) ugyan megegyeztet, de néhány kérdést megfejtetlenül hagyott. Az egészet aztán Jordan Hermes 4, 229—254. ll. Lanciani (L'aula e gli uffici del sen. rom. 1883, 26 skk.) ellenében helyes rendszerbe foglalta.

³³⁾ V. ö. ált. Schwegler 1, 480 skk., 540; Preller R. Myth. 1³, 173 skk. Neveiről Hermes 235.; Aug. Mon. Anc. Gr. 7, 5: *πύλην ἐννάλιον* (végz. hadi kapu); Lat. 2, 42 [Janum] Quirin [um] (mint Suet. Aug. 22, v. ö. Macr. Saturn. 1, 9, 16.); Hor. C. 4, 15, 9; Verg. Aen. 7, 180. 607; Vir. ill. 79. 7; Plut. Numa 20, 1: *πύλην διθυρακήν*; Ov. f. 1, 89: biformis. Bezár.-áról Numa alatt és az 1. pún háború után 519/235-ben Liv. 1, 19; Varro 5, 165; Aug. alatt 725., 729., és kevésbé 753. előtt: l. Mommsen a Mon. Anc.-hoz id. h.; Nero alatt l. ⁴¹⁾). Kinyitt.: Vita Comm. 16; Gord. tres 26. (242-ben); Victor Caes. 27. V. ö. Claud. de cons. Stil. 2, 286; de VI. cons. Hon. 637., és Ammianus 16, 10, 1., ki Constantius császárt e szavakkal „quasi recluso Jani templo“ — mintegy hadra vágóynak mutatja be.

³⁴⁾ Seneca a Claudius császár halálára irt gúnyirat (*ὀποκολοκύνθωσις*), apocoloc. c. 10-ben azt írja, hogy „Janus pater“ consul lesz stb. Ugyanide vonatk. Hor. Epist. 1, 1, 53: „haec Janus

summus ab imo prodocet.“ A külvárosi-, a Marcellus-színház mellett levő Janus-templom-ot későbbi scholionok egy tájékoztalan interpolátora felcserélte a Numa-féle Janus-szentélylyel (Istd. Jord. Top. II. r. 3. §. 46. j.).

³⁵⁾ Ov. F. 1, 257—58 (v. ö. Jord. Top. II. r. 214. l. 49. j.). Mivel a for. holiit.-on feküdt Janus-templomot helyéről már előbb eltávolították, az idézett bizonyítékban jelzett két forumon természetesen csak a forum-, és a for. Juliumot lehet gondolni. És Janus-szobor is csak egy u. n. janus alatt volt, melynek egyúttal „templum“ jellege volt (l. Hermes 237. l.). Liv. 1, 49 Numáról: Janum ad „infimum Argiletum“ indicem pacis bellicue fecit; ugyanígy-talán utána-a Vergil.-schol. (l. Jord. II. r. 3. §. 46 j.).

³⁶⁾ Mart. 10, 28, 3 sk. vv. (l. Friedländer, Sittengesch. 3⁵, 435 skk.). Mivel a for. transit.-ot csak 98-ban dedikálták, Mart. id. helyét ez évre tehetjük legtermészetesebben. A Mart. „pervius“-a (Hermes 237. l.) csak annyit jelenthet, hogy ez ősi isten átjárókapuban lakozék.

³⁷⁾ Dio 73, 13 (a 193. évhez). Procop. Goth. 1, 25: *ἐχει δὲ τὸν ναὸν ἐν τῇ ἀγορᾷ πρὸ τοῦ βουλευτηρίου ὁλίγον ἐπιεβάντι τὰ τρία Πάτα.*“

³⁸⁾ Plin. 34, 22. Az „in tribus fatis“ elnev.-ről Jord. Bd. 2, 482 és II. r. 258. l. Jahn véleményet (Hermes 2, 246), ki az alatt a „tres Fortunae“-t érté, Zangmeister (u. o. 479. l.) és Jord. Arch. Z. 871, 77) nagyon helyesen visszavetették.

³⁹⁾ Ez elbeszélésnek egyetlen illetékes topogr. sarkpontja. Ovid.-nál Fast. 1, 259 sk. vv. és Metam. 14, 778. Macrobius 1, 9, 17. helyéről, ki itt időszaki forrásról beszél, „sub radicibus collis Viminalis“, Jordan értekezett Hermes 251 sk. II.

⁴⁰⁾ Az **Argiletum** etym.-ja legnagyobb valószínűséggel az argilla-agyag(gödör) szóval függ össze s így az ottani talaj minőségét jelenthette. Más magyarázatát adja ennek Verg.-nál az Arcadiából bevándorolt ősi király, Euander, midőn Aeneas a Pal. mons ny.-i old.-ától vezet a forumon át felfelé: „sacri monstrat nemus Argileti, Testaturque locum et **letum** docet hospitibus Argi.“ (Verg. Aen. 8, 345.). De ez csak a költői phantasia szüleménye lehet. Az Argiletum-név különben úgy alakulhatott, mint laur-etum, quercetum, aescul-etum, stb. (l. Jord. Top. I. r.).

El kell okvetetl. vetnünk Lanciani (L'aula e gli uffici stb.) amnézetét, hogy az ősi Janus a Nero-féle tűzvész alatt elpusztulván (csakhogya Nero alatti égésről szóló tudósít.-ban erről nincs említés, l. fentebb), Domitianus azt ugyanazon helyen újra felépítteté, hogy attól fogva mint **négyfejű Janus** a for. transit.-on, vagyis egy azt a forummal összekötő utcán állott- és hogy annak maradványai a 15 szd.-ban a bas. Aem. mellett még fen voltak volna. Ezt a következő okoknál fogva tehetjük: 1-ör a régi Janus a forumon- (Rom. v. magnum), az újonnan emelt a for. transit.-on állott (Serv. Aen. 7, 607.), vagyis Lyd. de mens. 4, 1: *ἐν τῷ πορτῷ τοῦ Νέοβα-*; 2)-or az új Janusnak 4 ábrázátja és 4 kapuja volt,

még a régít még Prokopius is (5. szd.) mint kétarczút és egy a Nero-féle érem ábrázolásának megfelelő két ajtajú építményt írja le; végül a régi Janust még a Kr. u. 2., 3., stb. szdokban is mindig „geminus” névvél jelzik (l. fentebb). Az „imūm Argiletum” névről és lassankénti eltűnéséről Jord. a Hermes 251. lapján.

⁴¹⁾ L. Hermes 236, 238. A Nero-féle réz- és ezüst érmek és ábr. Cohen- és Morellinél. A keltezés 66-ról kétséges: Tillemont Nérón Art. 7. 24. Eckhel 6, 274. Leírása Procop. Goth. 1, 25, 122 l. A szobor kel.-ny.-ra néz Ov. F. 1, 139. . . . De az bizonytalan, hogy Janusnak azon ércszobor, melyet Plin. 34, 33 leír, Procopius idejében meg volt-e még? Janust megszólítja Hor. sat 2, 6, 20.

⁴²⁾ Varro 5, 155: ante hanc (curia Hostil.) rostra (v. ö. Jord. II. r. 3. §. 33. j. stb.). Ascon. Milon. 12. §.: ad comitium, prope iuncta curiae. Dio Cass. 43, 49: *αὐτὸ βῆμα ἐν μέσῳ πρὸς πρῶτον τῆς ἀγορᾶς-ὅν* . . . szavait úgy értette nyilván, hogy a rostra a forum és comitium **közt** volt áthelyezt. előtt. Itt tehát már mint topogr. egységes fogalom jelennek meg a comit. és forum. Cic. p. Sest. 35. c.: pulsus a rostris, in comitio iacuit“ (öcscsére Quintusra vonatk.). Liv. 8, 35, 8: az a megható jelenet, midőn L. Pap. Cursor, a dictat., a rostráról a Quirisekhez intézett beszédében Q. Fab. Max. mag. equit.-nak a megszegett parancsért megkegyelmezett. Cic. de imp. Cn. Pomp. 1., és pro Flacco 24.

⁴³⁾ Probus (Keilnál G. L. 4, 272.): . . p(opulus)q(ue) i(n)re s(civit) i(n) f(oro) p(ro)r(ostris). Az egyetlen teljesen fennmaradt praeser. a lex Quinctiáé, megőrizve Sext. Julius Frontinus, de aquaeduct. 129. Sőt utóbb a kifej.-eket „in foro” és „in rostris” éppenséggel fel is cserélték (v. ö. Jord. Top. II. r. 229. l. 64. j.).

⁴⁴⁾ Szép hasonlatban fejezi ki ezt Fronto, híres ügyvéd és rhetor (műveinek egy részét Angelo Maio fedezte fel és adta ki) Antoninushoz 1, 2 p. 148 Mai (98. Nab.) intézett egyik iratában. T. i. itt azt mondja, hogy ő egy jól kiemelkedő magaslatról fog szónokolni, de a mely emelvény nem **oly** kevéssel fog felebb állni a környezetnél, mint a mily csekélységgel emelkedik feljebb a rostra a forum és comit.-nál, hanem a mennyivel magasabbak a vitorfarudak a hajó előrésznél, vagy inkább gerinczénél. (V. ö. Jord. II. r. 205 l. 42. j.)

⁴⁵⁾ Liv. 8, 14, 12. Plin. 34, 20: eodemque in consulatu in suggestu rostra devictis Antiatibus fixerat anno urbis CCCXVI (vagyis Kr. e. 338/316 a. u. c.).

⁴⁶⁾ A 12 t. törv.-ről Diod. Sic. 12, 26: *οἱ ὑπατοὶ προσήλωσαν τοῖς πρὸ τοῦ βουλευτηρίου τότε κειμένοις ἐμβόλοισι*. A fidenaei követekről Liv. 4, 17.; Plin. 34, 23, és Cic. Phil. 9, 2, 4: in Rostris steterunt usque ad nostram memoriam. Camillusról: statua sine tunica **in rostris** (Plin. 34, 23; Ascon. 25 l., de akkoriban már eltávolították onnan). Cn. Oct.-ról: „quam oculatissimo loco” etc. Plin. 34, 24. és Cic. Phil. 9, 2, 4: statuas videmus in Rostris . . . Duilliusról

:in rostris (Serv. Ge. 3, 29. v. ö. Jord. II. r. 232. l. 67. j.). Sulla aranyozott lovasszobráról *πρὸ τῶν ἐμβόλων*: App. Civ. 1, 97; Sulla és Pomp. szobr. *ἐν τῷ βήματι* (706/48-ban eltávolított.): Dio 42. 18., de az új szószerken újra felállított. (*ἀντὶ ἀπεδόθη*): u. az 43, 49.

⁴⁷⁾ Ez érem Cohennél Cons. T. XXV. Lollia 2. Q. Lollius Palikanusról, a demokrat. vezérről, a 683/71. évbéli néptribunusról Drumann 4, 386 sk., 5, 405. Az érem női fejével (Libertas) és a kétüléses hivat. díszszékkel: bisellium, sokkal inkább arra mutat, hogy e boltíveket tartó pilléres építm.-nél a rostrára, semmint hídpillérekre (Becker Top. 290. 698.), vagy hajóállomási oszlopokra (Tocco Riprist. 23., Visconti Bull. arch. com. 881—82.) kell gondolnunk, mert ez esetben a kép az összefüggés hiánya miatt nem volna megfejtendő. Ez okból Jordán is (l. Annali dell' ist. 883, 52. l.) ahhoz a véleményhez hajlik, hogy a jelzett érmen csak a rostra lehet ábrázolva és a fögerend. vonalnak gyenge görbületét egyszerűen pontatlanságnak, illetőleg ama helyzeti kényszernek tudja be, hogy fönt, a közepen, a hiv. székek és a féliratnak megfelelő helyet kellett biztosítani. Mert azt semmikép sem akarhatta ez érem-jelezni, hogy a rostrának homlokz. részén félköralakú tagozása volt. Hisz tudjuk, hogy a régi rostra csak úgy, mint az új, templum léteére egyenesvonalú négyszögalakot mutatott. A rostrának egy állít. más ábr.- a Jord. I. r. 1, 414. 27. j. A rostrákról, mint templumokról Schwegler R. G. 2, 565.

3. §. A comitium egyéb emlékei: fekete kötömb, kőoroszlán, szent fügefá, puteal, egyes szobrok.

A comitium képe összefoglalva.

A comitiumon, közvetetlenül a rostra mögött egy fekete kő, és egy kőoroszlán álltak. A műkedvelő régiségbúvárok az előbbi alatt Romulus sirját, az utóbbi alatt a városalapító nevelőatyjának, Faustulusnak, a monda pásztorának örök nyugvóhelyét keresték. Nekünk erre azt kell mondanunk, hogy ez emlékek ismeretlen műrégiségek csoportozatából ide kerülven ez ősrégi, szent emlékü helyre, ily erőltetett magyarázatot adtak nekik.⁴⁸⁾

A régi curia előtt álló elkerített (saeptum) szent fügefát ápolni, gondozni, és, ha esetleges bajok érték, a szent könyvek utasításai szerint épségét visszaadni, a pontifexek collegiumának tiszte volt. Ott állt rendületlenül e boldog fa eredeti helyén, Róma alapítása óta gyümölcsöt hozva, a hogy a forumon

álló Trajanus-korabeli domború művek is ábrázolják, mintegy az állam termő- és tápláló erejének jelképeül, a miért is „ruminális” (tápláló) volt a papok nyelvén ősrégi elnevezése. E mellett meg egy **villámsír** (puteal) volt, kútnyiláshoz hasonló körszerű kerítéssel. Ilyféle puteal — szintén papi gondozás alatt — több volt Rómában, p. o. mindjárt a forumon is a puteal Libonis, stb. Lássuk e helyen a putealok keletkezésének magyarázatát.

Az u. n. etruszk villámmeléletek csak a császárok alatt terjedtek el nagyobb mértékben, mert az előtt csak egyes esetekben, mint p. o. villámsújtotta helyek megengesztelésénél érvényesültek. T. i. a szent szertart. szabályok szerint vmint a halottakat tisztességgel eltemetni és Maneseiket (v. ö. lares, lemures, larvae: expiare mm. mortuorum) megengesztelni szent kötelesség volt, úgy a villámtól csapott helyet is be kellett rendesen, szertartási minta szerint temetni és mintegy az isten haragjának („isten nyila”) megbékéltetéseül kiengesztelni. E vallásos cselekedet így ment végbe. Egy körülfalazott árokba (gödör, v. aknaszerű hely alakjában), melynek falai egy nyílt kúthoz hasonlólag emelkedtek ki a talajból (azért egy ily alakú építm.-t ált. puteal-nak neveztek el a puteus, v. puteum-ból), helyezték el a villám sírját és a fölé ily feliratot „fulgus conditum” készítettek.

Azután egy kétéves áldozati állatot (rendesen juh) vágtak le e helyen engesztelésül, a miért is az ily puteal-okat másképbidental-oknak is nevezték. Ily puteal fenmaradt Pompeiiben is, egy kerek, 8 kis dór oszlopon nyugvó alépitmény alakjában. L. Scribonius Libo denárján oltáralakot mutató puteal van ábrázolva, melyet két oldalt lantok, borostyánágak és csipővas díszítenek. A körirat fönt: PVTEAL, alant SCRIBON.⁴⁹⁾

Hogy hogyan került a forumra a praet. trib.- és a nevezetes Marsyas mellé a fönt nevezett puteal Libonis, v. Scribonianum, annak következő magyarázatát adják. Scribonius Libót a senatus egyszer azzal bízta meg, hogy azt a helyet, hová a forumon a villám beütött, kutassa fel. Ő azt felfedezvén, az elpusztult Minervatemplom (helyét a Castor- és Vesta-templomok tájékára teszik a topographusok) atriumában állítá fel e nagy hírre kapott putealt. Kr. e. 204-ben, a miért is nevérol puteal Scribonianumnak nevezték el. [Horat. ep. I. 19, 8; sat. II. 6, 35.]

A jámbor sabinok földjéről való és csalhatatlanságát Tarquinius Priscus uralkod. alatt hatalmas csudatetteivel bebizonyító Attus Navius augur történetének példáján indulva, azt találta ki a régi monda, hogy a comitiumi puteal alatt kell rejteni annak a borotvakésnek és fenkönek is, a melyekkel ő Tarquinius állami ténykedésével szemben az ismeretes csudát végrehajtá, hogy t. i. elvágta a borotvával a fenkövet. Azután egy másik csudát hajtottak vele végre a comitiumi ficus rum. nevű fán. T. i. úgy adták elő — szépen kiszinezve — e regét, hogy az a 'tápláló' szent fügefa eredetileg a nőtényfarkast és csecsemőit árnyékolta be a Palatinuson és a csudatevő augur onnan, hol csak egy emlék emlékeztetett a városalapításra, ide helyezte át, és az itt örökké zöldelt (v. ö. Jord. Top. 1, 1, 220.). Magának az augurnak csudatetteiért és kiváló jelességeiért a tánácsház lépcsőzetén szobrot emeltek, mely a curia 702/52-iki égése alkalmával elpusztult. A Navius-szobor mellett álltak Horatius Coclesnek, a pons Subl. hősének és Hermodorusnak, az ephesosi fejedelemnek szobrai.⁵⁰⁾

Ime előttünk áll a comitium a maga ősi képevel: egyfelől az ősi curia, és a régi rostra a graecostasissal; másfelől a senaculum; a rettegett Vulcanus ősrégi istentiszt. helye; a jelképes, minden tenyészetet előmozdító híres fügefa, meg nagy államférfiak szobrai néhány kisebbszerű ősrégi emlékkal, ezek a régi 'gyűléshely' fényes emlékei. Évszázadokon át működött rajta a szigorúan elkülönzött osztályuralom szűk és gépies formáiban amaz egyképű köztársaság, mely a politikai viszálykodások mellett örökös fegyverszattingó közt élte le napjait, úgy hogy valóságos csudaszamba ment, midőn a közeli Januskapu a béke jeléül az I. pún háború után (235. Kr. e.) rövid időre bezárult, mert ez a csaknem 5 százados respublica alatt csak egyszer történt meg. De a nemesebb formájú államalakulás színhelye nem a merev comitium, hanem a szabadabb politikai szellőktől átjárt forum volt. Majd a Caesarok korával bekövetkezik ennek is átalakulása. T. i. egyfelől a Caesar-templom (aed divi Juli) fölépítése, illet. az előtte vágott új utca szorította összebb a forumot kelet felé, másfelől a Saturnus-templomnak még Plancus- és a Castor-templomnak Tiberius-, meg a bas. Juliának Augustustól való ujjaépítése, illetőleg kibővítése tolták kevéssel beljebb a forum déli hosszoldalát. De azért a Castor- és Saturnus-templomok, mint régente, megma-

radtak ezután is a régi forum határai közt. Szintúgy történt térbeli változás a **nyugati** keskeny oldalon is.

Itt meg a Caesartól áthelyezett, de csak Augustustól felépített rostra szabta meg az architekt., szintén beljebb mozdított határvonalat. Tehát már csupán a feltáratlan **északi** hosszoldal az, a melynek állapota- és változásairól való homály miatt nem tudjuk még biztosan megállapítani a Caesar-kori forum minden irányú metrolog. viszonyait. Egyelőre megelégedhetünk annak a ténynek konstatálásával, hogy a tágabb értelmű régi forumnak eredeti hossza kb. 400 m., szélessége pedig jó 200 m. volt, — és hogy a Caesar-Augustus féle új építkezések területét mintegy $\frac{1}{3}$ -részben megcsonkították. (v. ö. mindezekkel főleg Jord. Top. II. r. 190. l.)

Végre még néhány felötlő különösséget és tévedést akarok helyreigazítani, melyek nekem a különben derék Guhl-Koner féle mű olvasása alkalmával, különösen a comitiumra és egyes emlékeire vonatk. feltűntek. Ebben egy helyt azt olvassuk, hogy a rostra vetera-t a forum felé egy félköralakú mellvédfal védte meg a néptömeg hullámlása- és tolongásai ellenében. Hogy az **félköralakú mellvédfal** volt volna, annak valótlanságát kimutattuk fentebb a Palicanus-féle érem magyarázatánál; — hogy pedig csupán védelmiül szolgált volna a néptömeg ellenében, ez odavetett phrasis.

Szintén csak odavetőleg említi, hogy a **curia Host.** és a valószínűleg balustrádos **Graecostasis** nevű terrász, hol az idegen követek a senatusra vártak, a rostrā háta mögött feküdtek. Ennek ellenében mi pontosan megoldottuk a rostra és graecost. állását a curiához, különösen az ide vágó nevezetes pliniusi idézetnek a napállási megfigyelésekre vonatkozó adataival. A mi meg e mű-forumi (5. kiad. 535. l.) tervét illeti, az már éppenséggel semmit érőnek mondható oly tervrajzokkal szemben, mint a minöket p. o. Levy-Lück., Strack, Jordan, Ch. Hülsen és főleg a Baumeister-féle mű adnak, mely utóbbinak római forumát valamennyi fölé helyezném gondossága miatt. A fent jelzett könyvben nincsenek pontosan megjelölve még a curia Host. és a későbbi curia Julia helyei sem. Tudjuk, hogy ez utóbbi amattól nem keletre, hanem délre feküdt, közelebb a forumtérhez és az áthelyezett rostrához. Ekkor t. i. a comitium már elveszté fontosságát és a forummal a rostrának a forum ny.-i végére való áthelyezése által mintegy

összeolvadt. Hisz tudva levő, hogy a curia Juliának éppen az ujonnan létesített Caesar-féle forum Julium követk. kellett lejjebb jönnie, mert a régi curia annak arczvonalaiba esett éppen bele. Maga a forumtér és a comitium sincsenek szabatosan körvonalozva, mert a comitium legkevésbé sem volt nyugati meghosszabítása a forumnak, hanem tőle jóval feljebb feküdt é.-ény.-i irányban, kissé tompa szög alatt. Végül a rostra és a (jelzett mű szerint u. n.) „rostra Julia” között levő viszony sincs elég érthetőleg kifejtve, a mennyiben azt mondja, hogy Caesar óta a rostrát az alvégi forumra helyezték át, hol az „rostra Julia” név alatt állt a császárság első két századában. Pedig „rostra Julia” nevű szószék nem is volt, mert az u. n. rostra ad divi Juli, vagy r. aedis divi Julii a Caesar emlékére Augustustól felszentelt pompás templomnak csak építészeti tagja volt, melynek emelkedett helyéről legfőlebb egyes halotti, vagy ünnepi beszédeket mondtak a császárok, előkelő államférfiak stb. A tulajdonképi „rostra”, mint önálló, diszes és emelvényes építészeti emlékmű, Caesar halála után azzal éppen átellenben volt.⁴⁸⁾

⁴⁸⁾ Festus 177: niger lapis in comitio locum funestum etc. (az itteni hézagot Detlefsen Ann. 1860. 137, igyekezett betölteni Dionys. 3, 1. segítségével). Porph. Hor. Epod. 16, 13-hoz. Dionys. 1, 87.

⁴⁹⁾ Mindezekkel vedd össze Cohen „Désér. gén. des monnaies de la républ. rom.” pl. I. és Guhl-Koner Das Leben der Gr. u. Römer cz. műveit. Az Aemilia Scribonia nemzetség egy aranyérmén látható putealon a vasfogó helyett kalapács van.

⁵⁰⁾ **Ficus ruminalis**: Hogy az annalisták minő önkényes inventióval nyúltak bele a helyi régiségekbe, élénken mutatja a fic. rum. v. Romularis példája is. (Mönnmsen „Ünnepi ajánd. stb. 1871, 100 sk. II.). A régi korok tudósainak kell tehát tulajdonítanunk az u. n. helyi mondáknak a nevek jelentésétől függő magyarázatait. . . Ezek szerint a **macellum** (helyes etym.-ját l. fentebb) v. forum cuppedinis nevei Manius **Macellus**-és Numerius Aequitius **Cuppes**-től eredtek volna. Ugyane sablon szerint valók az Aequimelum, Argiletum, Capitolium, Velabrum, vicus Tuscus, Cermalus, és számtalan nevek magyarázatai, melyekkel azonban e helyen nem czélunk foglalkozni.

A comitiumon állt szent fűgefát **ruminalis arbor**-nak csak Tac. Ann. 13, 58 nevezi (v. ö. Jord. II. r. 264. I.). Festus p. 169. Navia ficus-, Dionys. 3, 71, Conon. Narr. 148. *ἱερὰ συνή, ἐρωεὸς ἱερὰ*-nak-, a többi írók (Varro 5, 45, Liv. 1, 4. 10, 23, Ovid. Fast. 2, 412, Fest. epit. 271, Plin. 15, 77, Plut. Rom. 4, Serv. Aen.

8, 412) **ficus ruminalis**-nak (rumina' Ovid.-nál) nevezik e palatinusi fát a nőtényfarkas emlőjétől (rumen). E fának az ikrekkel való kapcsolatáról szólnak Livius, Ovidius, stb. A palatinusi- és a comitiumi kérdéses és összecserélt fügefákról ezekben foglalja össze Jordán a maga véleményét: 1) A comitiumi fügefát Tacitus még látta saját vallomása szerint, a palatinusiról így énekel Ovidius: „arbor erat, remanent vestigia.“ 2) Fabius Pictornál a fügefa még nem szerepel az ikrek mondájában; t. i. először Enniusnál jelenik az meg (Mommsen Forsch. 2, 11.) 3) A Navius-féle fa áthely. története (Plin. 15, 77) éppen azt mutatja, hogy a palat. fa csak későbbi találmány és erre okot a „ruminalis“- melléknév ferde magyarázata adhatott. Sőt az újabb tudósok elég szerencsétlenül még a capit. Conservatori palota bronz-farkasszobrának „állítólagos“ lelethelyét is ide keverték: csakhogy az (Stevenson Ann. 1877, 376 skk.) már a 10 szdban is a Lateran-palota mellett állt.

De nem is kell mindehhez roppant archaeologiai kutatás, és érvek összehalmozása, mert ezek nélkül is egészen bátran kijelenthetjük, hogy a palat.- és comit.-i fügefák közt semmi kapcsolatot sem szabad keresnünk. T. i. az egész csak későkori koholmány, hogy a comitiumi nevezetes fügefa nimbusát emeljék, illetőleg ennek eredetéhez is valami megszentelt regét fűzenek.

A putealról Cic. de Div. 1, 17, 33. A putealról és az augur-szobráról: Dionys. 3, 71; Liv. 1, 36. Attus és Hermod. szobrairól: Plin. 34, 21; Hor. Coeles villámütött szobráról Gell. 4. k. 5. fejr. 1. §.: statua Romae in comitio posita Horatii Coclitis, fortissimi viri de caelo tacta est.

57) A rostrának sohasem volt sem „vetera“-féle, sem másnemű epithetonja. De nem is látták annak szükségét, mert a comitiumon, illetőleg a forumon egy és ugyanazon időben mindig csak egy „rostra“ létezett. Meg lehet egyébként másképp is különböztetni az egyes korbeli rostrákat, mint a hogy azt Guhl-Koner-nél, vagy más írónál találjuk. Így beszélhetünk Caesar előtt-, Caesar alatt lévő (az ú. n. rostra ad divi Julii; ez szorosan sem techn., sem polit. értelemben vett szószéknek nem tekinthető)- és Caesar-, illetőleg Augustus- korabeli rostráról. Guhl-Koner munkájában még ilyféle kitételekkel is találkozunk: rostra Capitolina, v. rostra nova, és rostra Julia, melyek szorosan véve szintén „non sens“ dolgok.

V. fej.

A forum topographiájának körvonalai a legújabb ásatások alapján. — A forum fokozatos fejlődése és alakulása vallási- és politikai tekintetben Caesar kora előtt.

1. §. Saturnus-templom (area Saturni, Tabularium, schola scribarum); Castor-templom.

A forum topogr.-ja századokon át, sőt mondhatni egy ezredévnél tovább, pusztán az írók ingadozó tudósításaira és az u. n. Campo Vaccino törmelékreteleges talajából kiemelkedő oszlopok és egyéb épít. és szobr. műdarabok bizonytalanságaira volt alapítva. Ma már, minthogy csaknem minden lényeges pontján fel van ásva a forum, szilárd pontok egész sorára támaszkodik, melyekkel alapvonalait végérvényesen megállapíthatjuk.

Ez iránypontok: a Concordia- és Saturnus-templomok nyugaton, a Bas. Julia és a Castor-templom a forum déli oldalán. E négy épület saját nevökön megjegyezve, [CONCORDIA-SATVRNI-BASILICAIVLIA-CASTORIS- (sőt még a GRECO-STASIS feliratu épületrom is meg van jelölve a Concordia- és Saturnus-templomok közt ék.-i irányban)] a márványból való capit.-i városterv maradványain ábrázolva van (Forma urbis III. 19. 20. 22. 23.; lásd Baum. Denkmäler stb. 1461. l.). A Concordia és Saturnus-templomok azonosságának megállapításából önként folyik egyuttal az is, hogy az e köttő közt felásott 3 oszlopú templommaradvány, melynek épülete közvetlenül a Concordia-templom mellett feküdt és a Tabularium falához volt hozzáépítve, a Vespasianus-templomból való.

Ezt megerősíti a 8—9. szd.-beli névtelen író is, a mennyiben ő a Concordia-templom mellett fekvő e templomon az ajánl. felirást még olvasta. Ez így hangzott: Divo Vespasiano Augusto S. P. Q. R. Impp. Caess. Severus et Antoninus pii felic. augg. restituerunt (CIL. VI. p. XII. n. 35.).“ Ma e feliratból már csak ennyi van: estituer. (CIL. 6, 938.).

Majd ismét inscriptiók a következő 3 épület helyét teszik kétségtelenné, u. m.: az omladékok közt megtalált és újra állított Porticus XII deorum consentium-, mely a Tabularium homlokz. és a clivus Capitolinus alépitménye közé eső tompa szögletbe van beépítve, a Concordia-templom homlokzata előtt álló Severus-ív- és a forumtér közepe táján emelkedő Phokas-oszlop helyeit. Az arcus Severi és a Bas. Julia közt sírjukból felásott omladékfalak pontos techn. vizsgálata kiderítette, hogy ez emelvényes építményfalazat a Caesarkori-, illetőleg Caesar-Augustus-féle rostrához tartozott. Épügy biztos az is, hogy e rostrával átellenben, az **augustusi forum** keleti végén fekvő romok az aedes divi Julii-ból valók. Szintén kényszerítő okok, még pedig az épít. jelleg szólnak a mellett, hogy a régi curia Julia a mai S. Adriano-templomba van beleépítve. Így e nevezetes épület maradványainak létét is, mint sok másét, a kereszténységnek köszönhetjük. Végül biztosan tudjuk még a Faustina-Antonin.- és Vesta-templomok, meg a Carcer nevű épületnek helyrajzát is.

A Faust.-Ant.-templom mellett bizonyít a rajta olvasható felirat. A Vesta-templom azonosságát az, hogy a közvetetlen közelében, dk.-re fekvő Atrium Vestae (v. atrium regium) nevű csarnokot, a Vestapapnők (virgines Vestae v. Vestales) lakását, a legutóbbi időben (1883. okt. végén, l. Jord. Top. II. r. 427. l.) feltárták-, másfelől, hogy ugyane templom feljáró lépcsőzetének egy csekély részlete, meg néhány műdarabja napfényre kerültek, kétségtelenné teszik (A Faust.- és Vesta-templomok ugyan már nem magán a forumon feküdtek, de közvetlen ék.-i, illet. dk.-i végein.). A forum, helyesebben a comitium ény.-i szögletén fekvő carcernek meg éppenséggel egy helyisége is fen van mai nap tartva.¹⁾

Mindemez elősorolt épületeknek történetét, másrészt azoknak a helyeknek, melyeken állottak, illet. romjaik ma is állnak, sorsát teljesen ismerjük.

Most lássuk a forumnak templomokkal, basilikákkal, porticusokkal és egyéb emlékekkel való lassankénti benépesítését, vagyis a forum fokozatos kifejlését Caesar koráig, a mely kor éppen fordulópont a forum életének-történetében.

A főpapi collegiumok templomi jegyzékeiben a köztárs. 1. évében dedikált Capit. Juppiter-templom után az első helyet a „**Saturnus-templom**” foglalja el. A legrégebb hagyomány

256/498. decz. 17-ére teszi fölszent. napját. Az „aedes Saturni“-t Saturnus egy ősrégi istentiszteleti helyén, a „forumon“ építették fel, a mennyiben helyét kétségtelenné teszik a követk. irói helyek, u. m.: „a várlejtő (cliv. Capit.) kocsíútja-lábanál“; e lejtős kocsíút előtt, meg az alatt“ [ante clivum et sub clivo]; a „capitoliumi várhegy torkában“ (vagyis az egyetlen szűk bejáratnál annak fejéhez, a Capitoliumhoz); a „Concordia-templom mellett“. Végre ugyane Saturnus-templom mellett állt a Tiberius-féle diadalív, odább az Augustus által állít. Miliarium aur. és azzal átellenben ellenpárja, a Constantinus-féle Umbilicus Romae (Jord. II. r. 212—245. l.). Több helyi meghatározás csak a 8 ión oszlop romjaihoz fűződik, melyek okyetetlenül ez ión stílusban épült templom előcsarnokához tartoztak. (Az erre vonatk. szembetünő bizonyítékok Jordánnál II. r. 192. l.). E templomot felemlítik az egyes írók is, főleg Livius R. v. é. 6. szdánál áldozatok- és prodigiumokkal kapcsolatban (az $537\frac{1}{2}$ ₁₇ és $580\frac{1}{174}$ éveknel), nemkülömben a capitoliumi út kikövezésénél (174. Kr. előtt): Liv. 41, 27, 7.)“)

L. Munatius Plancus 712₄₂-ben e templomot újra építé (CIL. X, 6087; Suet Aug. 29. c.). Az előcsarnok fenmaradt 8 gránitoszlopa fölött (a homlókz. részén 6-, oldalt 1—1 maradt meg; az ezek mögött álló 1—1 oszlop. letört (Baum. T. 53., Levy-L. 13. l.); többi oldalain meg nem futottak körül oszlopok, azért: prostylos hexastylös, elől hatoszlopos), a gerendázaton levő felirat egy égés után, (SPQR incendio consumptum restit.: CIL 6,937.) történt restaurációját bizonyítja. De föltehető, hogy a gyakori tüzekről, melyek e környékét meglátogatták, sokat szenvedett; ám a történelem ezekről hallgat.³⁾

A romokból, melyeket az 1882/83-iki ásatások e templom kel.-i oldalán is feltártak, következtethetjük, hogy négyszögű, travertin falbéléses alépitménye — nem tekintve némely későbbi jelentéktelen restaurációját — a legnagyobb valószínűség szerint az egyetlen ismert átalakítás, a Plancus-féle lehet. Az alépitm. előtt a lépcsőzet téglalepitményének csekély-, de biztosan megítélhető maradványai hevernek. (E lépcsőzet sajátos alakulásáról Jord. II. r. 192. l.). Különös még e templom alépitményének nivelláris helyzete is az éppen itt változó talajmagassági viszonyok miatt. T. i. a Capitoliummal szemben levő ny.-i hosszoldal alépitménye csak kevéssel emelkedik a cliv. Capit.-on felül, míg a kel.-i a vicus Jug. felett jelentékenyen. A felső épitm. gránitoszlopai részben egy drb.-ból készültek (monolith),

részben visszasan egymásra rakott oszlopdobokból állnak, melyeknél az egyenlőtlen basisok, a rossz szerk. és izlésű fejezetek sarokvolutáikkal igen későkori építésre vallanak.

Plancus előtt-e templom okvetetl. kisebb méretű és alacsonyabb volt, s így sem lépcsőzetével nem ugrott ki a későbbi szomsz. Bas. Jul. homlokz. előtt annyira előre, sem abban a szabálytalan schémában nem volt építve. Mindezeknél fogva egyrészt a cliv. Capitolinus-t is kényelmesebben vezethették erre, másrészt maradt még hely a templom ama kerítésére is (caulae), a melyen belül, a falon, a quaestori alárendelteteket (scribae, praecones, viatores). Sulla idejében nyilvántartatták.⁴⁾

A templom hivatalos neve: aëdes Saturni ad forum volt. Itt az áll. v. közkinccseket, a nyilv. okiratokat, tábori jelvényeket őrizték, szóval az aerarium populi Romani-t, még pedig eleinte a quaestorok igazg. alatt. De ez u. n. áll. kincstár vezetése a 731/23. évben külön e célra választott szigorú hatáskörű „prae-fecti aer.“-ra ruháztatott át és az rövid ingadozás után megmaradt az ő kezökben mindvégig.⁵⁾

Maga a kincstár is megmaradt e templomban egészen a birodalom megdőléséig. Azonban a templomépület igazodására okvetetlenül mindig nagy befolyással voltak a jobbra-balra mellette levő két-út: a vic. Jug. és a cliv. Capit. (l. fentebb). A mennyiben tehát már 726/28-előtt az „area Saturni“-n egy tőzsér-egyesületet, kalmárczéhet emlegetnek, ezt a Vespasianus-templom felépítése előtt, melynek helyén annakelőtte okvetetlen üres térség volt (erről Jord. II. r. 3. §.), csak a Capit. feljáró túlsó oldalán, a későbbi Vesp.-templom tájékán; majd, az említett templom felépítése után, csakis a Saturnus-templom háta mögött kereshetjük. Dönteni ugyan nem dönthetünk e kérdésben, de mindenesetre nyomós érv az, hogy a kincstári tiszték Kr. e. 23 — Kr. u. 44. közt a templom háta mögött annakelőtte, magánosaktól használt helyet a nyilv. használatra szánták. Ez annál is inkább ráillik az „area Saturni“-ra, mert ez irányban, az „in aerario“- nevű helyen, később az aerarium igazgatására szánt hivatali helyiségeket találtak. [C. I. L. VI, 1265; v. ö. Jord. Top. I. k. II. r. 147. skk. és 2. köt. 483. skk.]⁶⁾

Hogy Caesar 710/44-ben rengeteg kincsét nem itt, hanem az aedes Opis-ban (később Ops Augusta) helyeztette el, azért történhetett, hogy e célra a Capitolium magaslatát biztosabbnak gondolta, mondja Jordán. De e nézetét már csak a 4) közölt

(Cic. pro Font. 3, 4.) idézet alapján sem fogadhatom el. Lehetek neki arra más rejtett polit. vagy egyéb okai is. E ténnyel kapcsolatban levő egy meghamisított felirat (Eph. epigr. 3, 68.) alapján az Ops-templomot a Saturnus-templommal épít. összeköttetésbe hozták, sőt utóbb egy aedes Opis et Saturni-val, a mi pedig nem is létezett, azonosították. Erre okot talán a Saturnus-templom mögött, a vicus Jugariusban álló Ops és Ceres oltára adott; de ezt mi csak az aug. 10.-ére vonatk. ünnepi (Vall.) naptári jegyzékből ismerjük.

Mivel pedig semmiesetre sem gondolhatjuk, hogy mind a quaestorok (később praef. aer.), mind számos alárendeltjeik magában az aedes Saturni-ban (sem a cellában, sem az alsóbb helyiségekben ezt nem lehet föltételezni) gyakorolták volna sokfelé elágazó és roppant írásbeli munkával járó fontos tisztüket, hozzuk tisztába most már azt a nevezetes kérdést, hol kell keresnünk nyilván. functióknak helyét!?

Eleve is kijelentjük, hogy mind a veretlen (nyers ércrudak stb.), mind a vert pénzt, azonfölül a tábori jelvényeket (signa), stb., magában a templomban őrizték, míg a pénzügyi tisztviselők működési terének azon kívül, de mindenesetre a templom közvetlenül környékén kellett lennie. [Jord. Eph. epigr. 72 l. kifejtette kételyeit e templom túl hosszúsága ellen, de teljes bizonyosságot hoztak e kérdésbe az utóasatások.]

Mielőtt e kérdés tárgyalásába fogunk, még néhány nevezetes mozzanatot említünk fel, melyek a forum felett uralkodó ponton feküdt emez ősrégi és mindvégig nevezetes szerepű templomhoz fűződnek.

Igen élénken és szemléltetőleg írja le Schulze Ernő id. m. 12. sk. lapjain („A vallásos élet” cz. fejezetben) az e templom előtt a földműv. ősi istenének, Saturnusnak tiszteletére évenként decz. 17—24-ig rendezett vidám örömunnepeket, a Saturnaliákat. Hangos „Jo Saturnalia” üdvkiáltások tölték be a forum minden zugát, midőn apraja-nagyja, kezében égő viaszgyertyákkal, hullámlzott a forúmi öreg Saturnus-templom felé ez ünnepek kezdetén. (Liv. 22, 1. fejt. Valer. Max. 2, 1, 2. Hor. Sat. II. 7, 4.).

Plutarchosból (Caesar 35. fejt.) ismerjük azt a nevezetes eseményt, hogy, midőn Caesar Gallia meghódítása után (49. Kr. e.) győzelemtől ittasan bevonult Rómába és az aerarium Saturni kincseit birtokába akarván venni, erővel hatolt a Saturnus-templom kincstára felé, L. Metellus, a bátor néptribunus útját

állta. Erre Caesar őt e halállal fenyegető szavakkal támadván meg: tudod gyerkőcz, hogy terhesebb nekem a szó, mint a tett“ — feltörette a kincstár ajtaját.

Hogy békében a tábori jelvényeket is a Saturnus-templomban őrizték, bizonyítja p. o. Liv. 3, 69, 8: signa.... ez aerario.

A kőbe, stb. vésett áll. okiratokat is a Saturnus-templomban őrizték, de csak addig, míg a templom magába bírta őket fogadni. Tehát a mikor felépítették az óriási, Tabularium nevű áll. levéltári épületet a Capit. várhalom lejtőjén, az magába fogadta a kincstári levéltárnak a köztárs. utolsó századában roppan felszaporodott irathalmazát, nemkülönben a curiának feldolgozott aktáit is. Így az aedes Saturni e teheről megszabadult.

De lássuk már a pénzügyi tisztviselőknek és számos alárendeltjeiknek hivatali helyiségeit.

Ezeknek okvetetlenül az aerarium közvetetlen közelében kelle lenniök, mert a pénzügyi tisztviselőket mindenesetre csak ide, a forum e részéhez köthette működésök tere és köre. A 78-ban (Kr. e.) emelt Tabularium- és a 42-ben Plancustól nagyobb arányban megújított aer. Saturni közt a Domitianus-féle Vespas.-templom felépítése előtt üres térség volt, mely a közlekedést a közönség és a tisztviselők közt nagyon megkönnyíthette. A Tabulariumnak egyik főkapuja pedig, melyen belül rendkívül sok **iróvesszőt** találtak, a clivus Capit.-on innen emelt Vespas.-templom felé nyílt. De a Vespas.-templom később a Tabularium e kapuját hátsó falával elzárta. E templomot jobb oldalán (a forum felől) szűk utca választá el a szomszédos Concordia-templomtól, melynek sarkára, a Capit.-felé, egy alantas, viator quaest. rangezimű pénzügyi tisztviselő a Faustina-kápolnát (aedicula Faustinae, l. Baum. T. LIII. 1. sz.) emeltette. Másik oldalán szintoly keskeny kis utca választotta el egy lapos födelű emeletes épülettől, melynek felső szakasza egy kb. 150°-ú tompa szög alatt visszahajló falra, a Capit. aláfalazására (substructio) támaszkodék és e miatt egészen szabálytalan alakulást kapott.

Ez építmény márványlapokkal berakott szabad téren [„Area XII Deorum“ Jordán forumi tervén] emelkedék, környezve 6-, a várhegy felé dülő kisebb helyiségtől (schola scribarum? l. Jordán id. tervét), melyek előtt egy 9 oszlopos márványoszlopcsarnok (Porticus XII Deorum Consentium) 12 kápolnácskával

nyilott a forum felé. Ugyanez emeletes építménynek az utca felé nyíló szakaszát pedig 7, talán a Kr. u. 3. szdban épített téglaművű, szintén kisebb, kamaraszerű helyiség tartotta (5 leomlott). A legutóbb rekonstruált oszlopcsarnoknak a romok közt talált fögerendázatán Vettius Agorius Praetextatus praef. urbi felirata áll, 367-ből Kr. u., mely azt adja tudomásunkra, hogy ő a dei cons. szent szobrai itt újra felállítá és az egész környezetet jó karba állította vissza. A cliv. Capit. felé nyíló alsó kamarákban pedig, v. azok körül, 15. szdbeli 'homályos' feljegyzések szerint egy márvány epistylumot találtak, belső és külső oldalain feliratokkal. A belső oldali felirat egy az aedilisi alárend. (scribae et praecones) számára szolgáló hivat. helyiség felépítését tulajdonítja bizonyos C. Avi(l)lius Trosiusnak és ugyanannak helyreállítását és kidíszítését egy Aulus Fabius Xanthus nevű egyénnek (schola Xantha) és Bebrýx Drusianus császár egy libertusának.

A külső old. felirat szerint ez utóbbiak a schola dedic.-ja után 7 ezüst istenszobrot és egyéb felszerelést adományoztak annak a helyiségnek. Ha tehát a Kr. u. 214. évből való e feliratok csakugyan a clivus felé néző alsó helyiség téglaeépítményéhez tartoznak; akkor (ha ugyan a feliratnak ily értelemben hihetünk) ez emeletes építm. e szaka a Vespas.-templomnak Severus- és Caracalla- féle helyreállításával egyidejű. Úgy de tudjuk, hogy ama dei consentes, melyeket a Kr. u. 4. szd.-ban itt újra felállítottak, R. v. é. 7. szda végén már a forumon álltak [t. i. azok a 12 főistenség aranyozott szobrai voltak]; és ezzel éppen összevág, hogy ugyanezen időben már itt találjuk a cliv. Capit. mellett, a Concordia-templom közelében a hivatali irnokokat működni.⁷⁾

Mindezek alapján Jordán ily megállapodásra jut:

„A Vesp.-templom felépítése előtt ugyane helyen egy kb. 30 × 40 m. kiterj. szabad tér volt, melyre a Tabularium felállítására ennek egyik főkapuja nyílt. E birodalmi levéltárral szemközt a kincstár temploma állott melléképületei-, vagyis függelékeivel, melyekben a pénzügyi tisztviselők, illet. alárendeltjeik hivatali helyiségei voltak. És valóban e hely mintegy arra termettnék látszott, hogy ott ama hivatalnokoknak, kiket szolgálatuk a forumi polit. ügyletekkel mindenkor éber összeköttetésben tartott, tisztí szolg. állomáshelyeiket berendezték. Ez valószínűleg már a Tabularium felépítése előtt valósult.

Hogy ily rendeltetésü közhely az istenek oltalma alatt állott, a politikus római nép vallásos érzelmei mellett, melynek állama a legszorosabban össze volt forrva a vallás' eszméivel (államvallás), könnyen elhíhető.

A 12 aranyozott istenszobrot pedig, melyek itt — hihetőleg tető alatt — állottak, talán valamely zsákmányból adományozták, (hasonlóan a Marsyashoz), mint szentelt ajándékot, vagy vmely idegen fejedelem v. nép (melyhez hasonló esetekről többször hallunk) ajándékozta e hely számára. Felállításukra példaképül szolgálhatott az athéni agora 12 istenoltára, még pedig jóval amaz időpont előtt, melyben azokról az írói hagyományok megemlékeznek. E mellett szól a régi, akkoriban (Kr. u. 4. szd.) már alig értett 'consentes' szóalak, mely minden nyom szerint egy szűkebb körű istentanácsot jelent, a miért is benne a 12 görög istenségre (6 férfi, 6 nő) kell ismernünk, kik itt a tiszti év ügyletei középpontjában, vmint egyebütt, az évi, v. havi isteneket jelentették. A Port. XII D. Cons.-nak az évi vagy havi isteneket jelentő 12 aranyos istenszobra mellé éppen odaillettek a hétköznapiakat jelző ezüst istenszobrok.⁸⁾

Mert nagyon is feltehető, hogy ez ősi cultus itt több századon át nyilvánult. A mikor pedig a Vespas.-templom hátsó falával a Tabularium főkapuját elzárta és egyuttal a jelzett helyiséget a nyilvános használattól elvonta, ez elvesztett teret újjal kelle pótolni. Így jöhettek rá a fentebb ismertetett emeletes építmény gondolatára, a mely — valószínűleg — legalább részben, az alárend. hivatalnokok működ. céljaira szolgált; egyuttal, mint arra való helyiségbe, emlékül magába fogadta a régi dei consentest is. — Így adja elő Jordán ez építm.- és a hivat. közegekre vonatk. nézeteit. Azonban némi részben bizonytalanok és homályosak azok. Annyi tény, hogy a porticus vallásos célra volt szentelve. De abban a tekintetben nem állhatunk Jordán mellé, hogy a Capitolium irányában egymás mellé sorakozó homályos és kis helyiségek a scribák helyiségei voltak volna, a mint a tudósok egy része nem is fogadja el e véleményt. Inkább azt kell hinnünk, hogy a vallás szolgálatában álló holmi szerhelyiségek v. ahhoz hasonlóak lehettek, minden pár isten számára egy-egy.

E szerint a mondott 16. szdbeli homályos feljegyzéseknek nem hihetünk, annál kevésbbé, mert számtalan hasonló esetet tudunk a régiségbúvárok közléseiből (p. o. Lanciani), hogy bizonyos

töredékeket eredeti rendeltetési helyöktől egészen más, sokszor messzeeső helyen találtak meg. Így Jordán nagyon messze túllőtt a czélon, midőn azt mondja, hogy a Vesp.-templom fölépítése által elvesztett, és az istenek oltalma alatt álló ama **hiv. helyiség pótlása** vezethetett a porticusos saroképitm. fölépítésének gondolatára.

Levy-Luckenbach „Das Forum Roman. der Kaiserzeit“ cz. művében a Porticus Deorum Consentium-ra nézve igen helyesen azt találjuk, hogy a 12 kápolnában a 12 legfőbb istenség képszo-
bra volt elhelyezve, - hogy e kápolnák közül 3 az u. n. Tabularium substrukciója előtt állt, a többi pedig a Tabularium sarkától tompa szög alatt, a Saturnus-templom hátsó fala irányában húzódott, - és hogy e porticus a forum **legkésőbbi** emléképülete, melyet Kr. u. 367-ben emeltek (CIL. 6, 102; I. Baum. kitünő alaprajzát T. LIII.). Ugyanc mű a Jordántól **schola scribarum-nak** nevezett 6 kamaraszerű kisebb helyiségről (2 elpusztult), melyeket a velök párhuzamosan álló Vespas.-templom csaknem egészen eltakart, azt mondja, hogy nevök és czéljok ismeretlen. Mindezeknél fogva Jordánnak az a véleménye, hogy a Vespas.-templom felépítése előtt ugyanott volt a hivatali közegek helyisége, elfogadható ugyan; de annak felépítése után, 'tőle eltérőleg', azt tartom, hogy a Saturnus-templom háta mögé, az area Saturni-ra, az éppen nekik alkalmas helyre vonultak. Hiszen még a középkor elején is 'in aerario' névvel jelezték e helyet. Egy részöknek azonban (talán az aedilisi hivatalnokoknak) már annakelőtte is a Tabulariumban lehettek helyiségeik.

A Saturnus-templommal átellenes alsó végen, vagyis az ú. n. alvégi forumon, a legnevezetesebb emlék a **Castor-templom** volt. Hivatalos neve: **aedes Castoris ad forum**; csak tudalékos a 'Castoris et Pollucis' elnevezés; az aedes Castorum meg népies.⁹⁾

Tehát e templom főura, mint az adott elnevezésekből kitűnik, Castor lovag volt, ki mellett a viadalokban jártas Polluces nevű fítestvére csak alárendelt szerepet játszott (v. ö. Jord. II. r. 34. l.). A legenda szerint a Dioskurok (*Διοσκούροι*) Regillus-tavi győzelmes csatájok után a Palatinus ész.-i végének tóforrásában megfürösztötték tajtékzó paripáikat, midőn e győzelmet a rómaiaknak hírülhozák. Eme csatát Quin(c)tilis hó Idusain vívták. Ez eseményből kifolyólag a 258/496-évre tette

a krónika e templom fogadását; fölszentelését pedig a 270/484. év jan. 27-ére, mely utóbbi kelet maradt meg a dedicatio napjául. Valószínű, hogy e templom a forum felső végén álló Saturnus-, vagy más templom példája után etruszk schema szerint épült. Öt restaur.-ja ismeretes, melyek közül csak a Metellus (117. Kr. e.)- és a Tiberius- félék (Augustus alatt Kr. u. 5-ben) voltak nagyobb szabásúak.¹⁰⁾

A lacus Juturnae, mely előtt az istenített testvérlovagok ama győzelem napján oly csodás módon megjelentek és hirtelen, nyomtalanul eltűntek, Augustus alatt, mint a Saturn.-templom közelében lévő lacus Servilius is, már kömedenczés kút volt. Tájékán ma is gazdag vizerek vannak, és lehetséges hogy maradványa, vagy legalább helyének nyoma ma is megvan a törmelékréteg alatt, melyen jelenleg a Santa Maria Liberatrice áll. Valószínűleg ide mutat e templomnak 16. szdbeli elnevezése: S. Silvestri in lacu.¹¹⁾

A templom több rendbeli kisebb- nagyobb újításairól követk. feljegyz. maradtak. L. Caecil.- Metellus Dalmaticus a dalmatákon tartott triumphusa után újítá meg először e templomot 637/117-ben, nagyobbszerű alakban. Már ekkor is valószínűleg meglehetősen magas prostylos volt. Ezen vette foganatba Verres a Cicerónál (Verr. I. 133. §.) jellemzett restaur.-t. A 674/80, 679/75, és 680/74. években eszközölt javítások lényegtelenek lehettek. Így állt e templom, midőn Augustus a 718/36. évben, azzal szemben, a forum keleti oldalán, az akkor modern fehér márványfalbéléssel istenített gyámapjának pompás templomot emeltetett.¹²⁾

A kapcsolat kedvéért hoztuk fel azt a mozzanatot, hogy Augustus 36-ban a Castor-templommal szemben a remek Caesar-templomot építtette, mert főleg ez szolgáltatathatott okot Tiberiusnak arra, hogy a forumon létesítendő összhang céljából néhány fényes győzelme és diadaljárata után az egyszerű Castor-templomot díszesen átalakítsa, fényes márvány-mezbe öltöztesse. A templomot Kr. u. 5-ben (néhány évvel később a Concórdia-templomot is) saját- és testvéröccse, Drusus, nevében felszentelte. Caligula hátulról palatinusi palotájával hozta kapcsolatba, de a templomnak ez eléktelenítését Cláudius megszünteté. Domitianus császár, valószínűleg hátsó oldala tájékán, **kedvelt istennőjének, Minervának** (az ugyanő általa a curia Juliában állított díszes oszlopos udvar.— szintén Minerva

nevérol — atrium Minervae nevet kapott) kápolnájával tette díszesebbé környezetét, honnan az elnevezés: aedes Castorum et Minervae. A Tiberius-féle, 2-ik nagyobbserű ujjáépítés, nem tekintve a lépcsős feljárat változtatását (Jord. Top. II. 3. §.), úgy látszik, egészen a birodalom megdőléseig változatlanul állt. Elpusztítása bizony a 14 szd. előtt következett be, mert ép ez időben neveztek egy közelében levő utcát via trium columnarum-nak.¹³⁾

A Castor-templomnak a polit. belvillongások alatt, a mikor a comitium és forum mintegy szerepet cseréltek, roppant fontossága, súlya volt. A mióta t. i. a forumra ment át lassanként az egész állami élet, és főképpen az „alsó rész” valóságos gyűjtőpontjává lett: a lovagok patronusának (így az érmek, p. o. Levy-Luck-nál fig. 8) egy sestertius a Dioskurokkal és v. ö. a fentebbiekkel) az u. n. Janus medius közvetetlen közelében fekvő e temploma a pénzforgalom főfészke, hátsó oldala pedig, a Vortumnus közelében, a gonosz üzemek tanyája lett. Nevezetes mozzanat volt különben e templom életében már Metellustól való ujjáépítése, mert azóta a letétek (deposita) számára több helyet és biztonságot nyújtott, mint azelőtt és ezt alkalmas fekvése is emelte.¹⁴⁾

Ez, illetőleg a 2-ik nagyobbserű Tiberius-féle ujjáépítés azt eredményezte, hogy a „császári” **fiscus** letéthelyeinek egyikét, meg a II. rendű **súlymértékhelyet** (az e nemű, a Capit-on levő főhivatalról l. Jord. II. r. 59. l.) állították fel benne, és hogy a Castor-templom mögött álló **tabernákban**, melyeket a Capit-terv egy ujonnan feltalált darabja alaprajzban mutat, a pénzváltóknak állandó tanyájok lett.¹⁵⁾

Hogy pedig amia bizonyos 3 oszlop romjai, melyek jelenleg már a templom egész hátsó oldaláig fel vannak tárva, csakugyan a Castor-templomból valók, nyomós érvekkel és techn. okokkal bebizonyítja Jordan Top. II. r. 192 sk. II. De egyéb topogr. adatok is igazolják. T. i. e templom a forumon állt; közvetlenül érintkezett Caligula palatinusi palotájával; mellette haladtak el a forum felől jövők, ha a szomszédos Vestatemplomhoz, vagy a szent útra akartak menni; ez is, mint a Vesta-templom, a Juturna-forrás mellett állt.¹⁶⁾

Fennmaradtak e templom alapépítményéből (σκηπίδιωμα) a stylobátés a lépcsőzettel; de mindkettőből hiányzik a négyszögű köburkolat legnagyobb része, a márványincrustatio meg

teljesen. A tulajdonképi templomból, vagyis a felső építményből még áll a híres, carrarai márványból való [Corsi „Pietre“; ugyane csillógó, fehér márványfajból (marmor Lunense) való] szerinte a Vesp.-templom fennálló 3 oszlopa, a col. Phocae, a forumon talált egyes oszlopok stb.] 3 körinthisi oszlop a fölöttök levő gerendázattal (l. Baum. III. k. T. LV.); sőt a régibb épületből a cella padozatának egy része is megmaradt. És a templomnak ily szétrombolt állapota mellett is felismerhetni még, mennyire föléje van építve a Tiberius-féle öntött falművű újjáépítés, a jóval kisebb, négyyszögű darázkövekből való Metellusénak. T. i. a Tiberius-féle újjáépítés, mely az egykori, egyszerű mintájú prostylosból nagyszerű szerk. peripterost (körülfutó oszlopú) 34, 14,5 m. magas körinthisi oszloppal, alkotott, a krépidómát 7 m. magasra emelte. Ennek következtében a lépcsőzetet küllebb tolták s így aztán a régi cella körül pompás körinthisi oszlopcsarnokot húztak (8 oszlop a homlokzaton, elül-hátul; 11 — 11 az oldalakon). Ehhez hasonlóan bántak el. Plancus a Saturnus- és Augustus a Quirinus-templommal. A szokatlan schema abból magyarázható ki, hogy a templomnak a lehető legnagyobb homlokz. szélesség mellett, a symmetria kedvéért, sem elül, sem hátul, a szomszédos Bas. Julia sorvonalaán túl terjednie nem volt szabad. Ez újjáépítés alkalmával a régi cella mélyebben fekvő padlózatát érintetlenül hagyták, és ezért abból a fehér, feketén tarkázott mozaikpadlózatnak egy részlete megmaradt, míg a föléje épített újabb padozat, mely, mint a Tiberius-féle Concordia-templomé, bizony drága márványlapokból állt, teljesen elpusztult.

A capit. terv e rommal, a lépcsőzeti tervet kivéve, egészen megegyező körrajzot mutat, t. i. azon egy, az egész homlokzatot elfoglaló küllepcsőzetet és egy azt megszakító oltárt-, míg a mai romon két oldalfeljárós lépcsőzetet látunk, melyeken oltár sohasem állhatott. De minthogy a capit. terv egyebekben teljesen pontos és éppen csak ily részletekben mutat eltérést, föl kell tennünk, hogy a lépcsőzeti tervet a 3. szd. végén, vagy később, okvetetlenül átalakították s ugyanakkor a forumtér felé néző régi küllepcsőzet homlokz. részét egy rácsozattal, melynek nyomait a lépcsőfokok legelején még láthatni, elzárták. Különösen ezen a templomon élénken lehetett szemlélni a római templomok külső megjelenésének sajátosságait a görög templomokéival szemben. E különbségek főleg a külső lépcsőzet alakulásában

s ezzel együtt a krépidóma magassági állásában nyilvánultak. Mert míg a görög templomot minden oldalról, de csak háromszakú lépcsők futották körül, s így az alapépitmény jelentéktelen magasságú volt: addig a római templomnak, rendszerint csak egy küllépcsőzete volt, még pedig a homlokzati részen, de az több lépcsőfokból állt. Így a krépidóma jóval magasabb volt, s ezzel a templom sokkal tekintélyesebb külsőt kapott. A Castor-templom küllépcsőzete 18 fokból állt és a tulajdonképpen szentély jó 7 m. magasan emelkedék a talaj felett.¹⁷⁾

Végül megemlítem még e templomnál azt a lélekemelő ünnepséget, melyet a Dioskurok pompás szobraival büszkélkedő Castor-templom előtt évenként július 15-ikén, e templ. dedic. v. u. n. dies natalis-án, a római lovagok védelmezőik tiszteletére rendeztek. - 5000 büszke római levente lovagolt el (travectio equitum) e napon fényes csoportokban a censor előtt, a forumi Castor-templom körül, gazdag és illatos áldozatot hozva pártfogóiknak (Ez ünnepet szépen írja le Schulze Ernő id. műve 21—22 lapjain stb.)¹⁸⁾

¹⁷⁾ A Vesta-, Saturnus-, Castor- és Concordia-templomok isteneit hívja fel Cic. de imp. Cn. Pomp. 70. §-ában-, a hol „huic loco temploque“-jével a felszent. rostrára czéloz.

¹⁸⁾ A mennyiben a capitoliumi lejtős kocsút, a clivus Capitolinus, már a Saturnus-templom előcsarnoka és küllépcsőzete előtt kezdett kigyóvonalban kanyarodni; majd, megkerülve e templomnak nyugati hosszoldalát, vonult tova meredeken fel a fellegvárba, a Saturnus-templomot e sajátságos topogr. jelzésekkel jelölték: ante clivum et sub clivo. Az „ante clivum“-on a templom előcsarnokát és a szabadon álló feljárati lépcsőzete előtt levő helyet értették, mert itt kezdett kanyarodni ez út; a „sub clivo“-n pedig nyugati hosszoldalát, minthogy ez már e lejtős út alatt feküdt. Egyrészt a clivusnak e kanyarodása-, másrészt a hely szűk volta miatt kapta a templom küllépcsőzete ama sajátos alakulását, hogy az előcsarnok homlokzati szélességének csak egy részét foglalta el.

E templom története (v. ö. Eph. epigr. 3, 66.) Liv. 2, 21, a 256/498. évhez: his consulibus aedis Saturno dedicata, Saturnalia institutus festus dies. Így Dionys. 6, 1, némi toldalékkal az ara Herculeire vonatk., a mivel v. ö. Festus 322. A vele állít. kapcsolatos Disszentélyről Macrob. Sat. 1, 11, 48. A hagyom. Orestes-sírról: Serv. Aen. 2, 114 = Hygin. fab. 261. Az ünnepi naptár decz. 17-hez: Saturno ad forum. A templomra vonatk. egyes adatok: Macr. Sat. 1, 8; Varro l. VI. Fekvéséről Varro Macr.-nál; a naptár;

Festus; Servius Aen. 2, 116; sub clivo Capit., iuxta Concord. templum: Serv. Aen. 8, 319, v. ö. Or. g. Rom. 3, 6; in faucibus (Capit.): Varro 5, 41; *παρά τῇ ἑλῆ τῷ λόφου κατὰ τὴν ἀνοδὸν τὴν ἀπὸ τῆς ἀγορᾶς φέρουσαν εἰς τὸ Καπιτώλιον*: Dionys. 1, 34, és 6, 1. Az áldozatokról és prodig.-ról: Liv. 22, 1, 19. 41, 21, 12. Az eredetileg- az ált. vélem. szeriint-etruszk stilben, v. u. n. itáliai templomminta szerint épít. legelső Saturnus-templomból természetesen semmi sem maradt fenn.

³⁾ CIL. 6, 1316 arról a 2 láb magas, 3 l. sz. és ugyanoly mély basistról, vagy talán oltárról emlékszik meg, melyet a Severus- iv közelében találtak: L. Plancus L. f. cos. | imp. iter. de manib(iis). A templomi gerend. feliratát alig vezethetjük vissza tovább, mint a Kr. u. 3. szd. közepéig. Ha ez igaz, a mit Hübner is igazol, akkor azt is föl kell tennünk, hogy, mivel az oszlopok felállítása a legdurvább technika idejére vall, a gerendázat régi műdarabjait megtartották és ujonnan elhelyezték, de fonákul.

⁴⁾ Tájázása: homlokzata a comit. felé nézett, hátoldala a Capit. déli lejtője felé,- sajáts. épít. kényszerhelyzet eredménye: t. i. kel.-i hosszoldalán a vicus Jug.-, a nyugatin a clivus Capit. közé volt szorítva, úgy hogy a Vesp.-templom felépítése után csak háta mögött, délfelé maradhatott szabad hely egyéb céljaira. Erről Jord. Top. II. r. 271. l. 99. j.

Felvételéről Desgodetz 120. l. (v. ö. Canina Edific. T. XXXI. Turkon Fabbr. 2 T. I—III.). A későkori lépcsőzet biztos épít. jellegű maradványainak alaprajza a Fea- Angelini-féle terven pontosan van megrajzolva, megegyezőleg a capit. tervvel. (l. Forma urb. 26. l. 3. §.). Hogy a templom elébb alacsonyabb volt, azt meg nem dönti Cic. p. Font. 3, 4: *facilius Alpīs superare quam paucos aerari gradus ascendere* (Eph. epigr. 3, 68). U. i. Cicero ezzel csak arra a szigorúságra célzott, melylyel az állami kincstárt mindenemű visszaélések-, betörések stb. ellen őrzötték. Lex Cornelia (CIL 4, 202) 2, 40: . . quorum viatorum praeconum nomina in eis decuriis ad aedem Saturni in pariete intra caulas (cauias a bronzmaradv.) proxime ante hanc legem [scripta erunt. .].

⁵⁾ Mindezekre vonatk. ált. Mommsen Staatsrecht 2^a, 531 skk. Megjegyzem azonban, hogy bár hivatalosan rendsz. aerariuin Saturni'-nak (CIL 6, 1019) nevezték a császárok alatt ez u. n. senatori kincstáreépületet és tisztviselőit is e néven: quaest. praef. aerari Saturni, mégis magánlag váltakoznak az erre vonatkozó kitételek. Így a gyakori sírmegszentségtelenítések ellen hozott ítéletekben e példákkal találkozunk: inferet **aerario p. Rom.;** aer. **Saturni;** in aede Saturni: CIL. 6, 13484. 13028. 13150.

Hogy az aerarium kezdettől fogva magában a templomban benn volt, egészen határozottan mondja Varro 5, 183: . . ab aere aerarium appellatum. Egyébként igen valószínűnek látszik, hogy ez épületet, legalább később, kizárólag az aerarium céljaira, tehát profán, vagyis polit. használatra szentelték. Legalább ide mutat egyrészt magának az építm.-nek fenmár. felirata, consumptum'- és

nem (aedem Sat.) consumptam-; másrészt az egyes írók helyei is, úgy látszik, ezt bizonyítják, így Solin. 1, 12; Serv. Aen. 8, 322: aer. Saturno dicatum erat, ut hodieque aerarium Sat. dicitur." (v. ö. Macr. Sat. 1, 8, 3; Serv. Georg. 2, 502.)

⁶⁾ Ajánl. felir. az **area Saturni**-ről CIL. 1, 636: M. Acilio M. f. Canina * | qu. urb. | negotiatores ex area Saturni, és CIL. 6, 1265: L. Calpurnius Piso | M. Salluius | pr. aer. | aream ex s. c. a privatis | publica pecunia | redemptum terminaver(e). A leletjegyzékek mind a Capit. lábánál, a S. Maria della Consolaz.-templomtól nyugatra fekvő táj felé utalnak.

⁷⁾ Az íróvesszőkről, melyeket jelenleg a Capit. muzeumban őriznek, Canina Annali 1851, 274 (v. ö. Nuova descrizione 1882. 146. l.). A Faustina-féle kis bronz aedicula felir.: divae Piae | Faustinae | viator q. | ab aer(ario) Sat(urni) [CIL. 6, 1019; v. ö. Syll. 270, 6]. A 12 isten aranyozott szobráról Varro r. r. 1, 1, 4 (v. ö. Jord. Top. II. r. 2. §. 35. j.): XII dei cons. quorum imagines ad forum **auratae** sunt-, és u. az. l. l. 8, 70. Az oszlop-csarnokbeli architavznak 367-ből (Kr. u.) való felir.: CIL. 6, 102. Az állítólag a schola-hoz tartozó márványepistyl. felir.: CIL. 6, 103 (l. Jord. Eph. epigr. 3, 269). Avillius Trosius **214-ben** Kr. u. scrib. libr. aedil. curul. curator II. volt: CIL. 6, 1068. A 7 istent, kiknek Xanthus és amia felszabadított 7 ezüstsobrot ajánlottak fel a porticusos schola számára, Mommsen CIL. 6, 103, a hétköznapi isteneinek magyarázza.

⁸⁾ A consentes alak képződését és értelmét illet. összeveth. azzal: prae-sens, ab-sens, l. Preller ³ 1, 69.

⁹⁾ Hogy e templom rendes megnevezése: **aedes Castoris** volt a köztárs. alatt, a Suet.-nál (Caes. 10. fejr.) olvasható elbeszélés igazolja éppen, aztán Dio 37, 8, szintűgy az irod. nyelv. Hivat. nevét az áll. okiratok, a tanácsbatározatok praescriptumai, úgyszintén az egyes beszédek címei (pro, v. sub aede Castoris: CIL. 1, 197. 3. 17. 201; Fest. 246 b; Cic. Phil. 3, 11; v. ö. a fentebb a forum polit. jelentős. kezdeténél mondottakkal) bizonyítják, sőt még a Capit. terv. is: [C] astoris. Ezek ellenében a praenestei Cal. jan. 27: aedis [**Castoris et Pollucis**] és a gyanús: aeditui Castoris et Pollucis (CIL. 6, 2202)-féle kitételek stilszerűtlenek. Főleg a császárkori irod.-ban merül föl az **aedes Castorum** (Castorék) név: így Plin.-nál, a későbbi u. n. Script. hist. Aug.-nél, a Chronograph. (354.) és a Not. reg.-ban. [Castorum-Castoris et Pollucis, mint Cererum-Gereris et Proserpinae, l. Levy-Luck. 12. l. 4. j.]

¹⁰⁾ Dedic.-járól: Liv. 2, 42, 5 a 270/484-évhez és fogadásáról 2, 20, 12. A Dioskurok lovainak megittatásáról Ov. F. 1, 706 sk. Dionys. 6, 13 stb. (Schwegler 2, 201). Praen. Cal. jan. 27. Livius megtévedéséről helyesen ítélt először Mommsen CIL. 1, 385 l. Restaur.-járól v. ö. Jord. ismert. Eph. epigr. 1, 236.

¹¹⁾ Juturna forrás-istennőről Preller ³ 2, 128. Az alapítás legendájáról v. ö. Val. Max. 1, 8, 1. A lacus Juturnae, mint kis

medenceze (lacus v. labrum), melyből két ló iszik, van ábrázolva A. Albinus érmén (⁶⁶⁵/_{sg.} körül); Cohennél Cons. T. XXXV. Postu. 4: Momms Münzw. n. 173 d. A templom leir. Dionys. 6, 13: *ὑπὸς ἢ παρὰ τὸ ἱερὸν τῆς Ἑστίας ἀναδίδωσι λίμνην ἐμβύθιον ὀλίγην*. A S. M. Liber-templom tájékán gyakorta észlelt forrásokról Lanciani Bull. d. ist. 1871, 270 sk. l. Acquadotti 13 sk. l. Castor és Pollux tb. párosan jelennek meg a római érmeken, paripán ülve, kezükben nekiszegzett dárdával, homlokukon csillaggal (Hor. Carm. I. 3; 2: *lucida sidera*), vállukon lebegő köpenynyel.

¹²) E templomról: Liv. 8, 11, 16 (a campaniai lovagok tiszteltetére a templomra aggatott ércztáblák) és 9, 43, 22; Plin. 34, 23. Lépczözetéről fentebb volt szó. A templomról, mint a Gracchus- és Sulla-féle polgárháborúk színteréről Appian. Civ. 1, 25; Plut. Sulla 8. 33. stb. A Metellus-féle ujjáépít.-ről Cic. p. Scauro 46. §. és Asc.; Verresről Cic. in Verr. 1, 59, 154 (Pseudoasc. 199. l. Or.). A de Dalmateis való triumphusról Fasti triumph. 637. A 674/80., 679/75. stb. javításokról Cic. Verr. 1, 50, 130 skk. §. E helyekből tudjuk egyuttal, hogy a templomnak gipsz-márvány vakolattal bevont oszlopai (145. §.) [innen a: dealbare columnas féle kitétel Cic. Verr. 1; 132. §.] és gyönyörű kockás mennyezete: tectum pulcherrime laqueatum (133. §.) voltak. A Verres által foganat. javítás, melynél ő annyira zsarolt, az állítólag nem függőlegesen álló oszlopok miatt történt. A clodiusi mozgalmak alatt fontos szerepéről Cic. p. Sest. 15, 34. Tudniillik rabszolga- és gladiatorai sepredék csapatával Clodius, Rómának akkori réme, megszállotta e templomot és azt azáltal, hogy 18 fokból álló magas lépcsőzetét szétszedette, valóságos erősséggé alakította.

A templom e magas fekvése magyarázza meg, hogy cellájában, főleg zavaros időkben, gyakran tanácsüléseket is tartottak, mind a köztárs. alatt, mind a császárkorban: Cic. Verr. 1, 49, 129; CIL. 1, 201; a császárok alatt Vita Maxim. 16. Valerian. 1.

Augustus fényes építkezéseire jellemző Suetonius szálló igéje, hogy ő méltán dicsekedhetett azzal, hogy téglavárost vett át és márványból valót hagyott maga után.

¹³) Caligula- és Claudiusról: Dio 59, 28. '60, 6; Suet. Cal. 22. Domitianus alatt a templum Castorum et Minervae-ről szól az épületek jegyzéke, 2. kötet 31 sk. l. (így a Chronogr. a 354. évből, l. Mommsen 652. 53) és a Curiosum Reg. VIII. Suet. Dom. c. 15., és Dio 67, 1 szerint Domit. még a capitoliumi isteneknél is jobban tisztelte Minervát. Elpusztítása; illetőleg a „via trium columnarum“-ról IV. Jenő pápa alatt l. Jord. 2. köt. 412. 501. A fennálló 3 oszlopon kívül a felső építményből jóformán semmit sem találtak a törmelék közt az ásatások alatt.

¹⁴) A vicus Tuscus-ban álló **Vortumnusról**, kinek. csak **egy szoborművéről** (signum) beszélnek az írók, Varro 5, 46. Vortumnus-képszobrának helyéről tájékoztat Cic. Verr. 1, 59, 154. Itt azt mondja, hogy a via t(h)ensarum atque pompae-n át,

(ezen az úton Capitoliumból a fő istenek képeit ünnepi kocsi-korzóban vitték át időnként a Circus Maximusba) „a signo Vortumni” jutottak a Circus Maximusba, a Velabrum mentén. Liv. 44, 16, 10 a Bas. Sempr. építéséről: pone veteres (tabernas!) ad Vortumni signum. Propert. 4, 2, 5 a forumnak a Palatinussal szemközti végén levő e templomról: nec templo laetor eburno, Romanum satis est posse videre forum. Hor. Epist. 1, 20, 1-gyel v. ö. Jord. Top. II. r. 217. l. A Vertumnus különf. hamis etym.-iról Vertumnus a verso amne: Jord. 1, 1, 126. l.; a vorsare-ból Plaut. Curc. 4, 1, 21, v. ö. Hermes 15, 123. Leghélyesebb etym.-ja a ver-to-ból s e szerint az évszakok s keresk. forgalom istene volt.

Ált. megegyezők a Vertumnusra vonatk. adatokkal (l. Eph. epigr. 3, 241. l.) a CIL. 6, 804. felir. leletjegyzéke és CIL. 6, 9394. A Castor-templom háta mögött, (a Vert. közelében) gyülekező kétéss jellemű egyénekről Plaut. Curc. 4, 1, 20: pone aedem Castoris ibi sunt subito, quibus credas male. A Castor-templom körül folyó pénzügyletekről Cic. p. Quinct. 4, 17: propter aerariam rationem . . . nisi ad Castoris.

¹⁵⁾ Márványfelir. CIL. 6, 8688: . . . actori Caesaris ad Castor(is) stb. CIL. 8689: proe(uratori?) Aug. ad Castor(is): Hirschfeld Verwaltungsgesch. 1, 3. l. Súlyok rendsz. ily felirattal exac-(tum) ad Castor(is): (Milano) CIL. 5, 8119, 4, Róma Henzen u. o. 7319. Fabr. 527. 374. stb. (v. ö. Rossi Annali 1881, 181 skk. A tabernákról: argentarii post aedem Castoris CIL. 6, 363. 9177; egy sagariusról u. o. 9872, stb.

¹⁶⁾ Fekvéséről: in foro, Cic. de nat. d. 3, 4, 13; ἐν τῷ ἀγορᾷ Dionys. 6, 13; vicinum Vestae Martialis 1, 70, 2. Caligula palotájáról lsd. fentebb.

¹⁷⁾ A templom alakrajzát az 1818. óta megejtett ásatások alapján minden lényeges dolog pontos kiemelésével Carlo Fea adja (Fasti XL. CXX. II. T. II., v. ö. Varietà 120 skk.), l. Forma urbis 25. l. Az 1883. pontosabb felmérések, melyeket Jordán egy üdvözlő iratában közzétett (Ricardo Lepsius . . . gratulatur Inst. arch. germ., R. 1883. 7 sk.) mindez adatokat teljesen igazolták. A capit. tervnek e templom keleti részét [C]astoris jelzéssel ábr. drb.-jával v. ö. Jord. Top. II. r. 194. l. 32 j. és Jahresb. 1882, 471 sk. l. Az 1870. óta történt feltárásokról: Lanciani R. Bull. dell' ist. 1871, 257 skk. (v. ö. Pietro Rosa hiv. Relazione 1873, 53 skk.), Dutert Ferd. 39. l., Jord. Hermes 7, 282 skk. Felv. és ábr. Fea Fasti T. II.; emelkedettségéről: Valladier Raccolta IV. (1818) stb. A részletekről Dutert Le Forum stb.

¹⁸⁾ Talán nem érdektelen fölemlíteni, hogy a mai, több méternyi mély romvölgyben fekvő, és vasrácsozattal elkerített forum-térre éppen itt, e 3 oszlopos templomromnál, az egykori híres és fényes Castor-templomnál van a beménet.

**2. §. Saturnus — Janus — Castor — Concordia —
Libertas — Genius — Venus-Cloacina
értelmezése.**

A forumon a cultushelyek 3 csoportra oszthatók, melyek a római nép életében ugyanannyi fejlődési szakot jeleznek. A forum elején lakik **Saturnus**, a régi római földműves pórság nemzeti gyámola, egyuttal vagyonuk őre, az istenhit ama legrégibb fejlőd. korszakának jelképe, mely egészen a Pyrrhus elleni háborúig folyton újra és újra alapított orsz. cultusokban nyilvánul.¹⁹⁾

Vele rézsutt szemközt a legősregibb, később már igazán meg sem értett latin istenségnek, a dolgók elejét és végét intéző **Janusnak**, rendesen nyitott és csak nagy ritkán bezáruló kapuja állt. Eredetileg forrásistenségnek vették, a mint az ott fölszökkenő forrásvizek és a cloaca max. mellette húzódó egyik főágával való kapcsolata e véleményt csakugyan valószínűvé is teszik. Átellenben; a fórum alsó kapujánál (fornix Fabianus), a csodálatos hősnek, az alakuló köztársaság támaszának, **Castor lovagnak** szentélye emelkedik. Ez Rómában az első, görög istenségnek szentelt templom volt, bizonyítékaul annak, hogy a római vallás ekkor már kaput tárt a görög mythológiának' (Liv. XXV, 12) s így e templomban a római állam hellén művelődéssel való érintk. legrégibb nyomát látjuk. Végül harmadsorban, ismét a forum elején, **Concordia** ütötte fel (366. Kr. e.) lakását. Az állam védőszentjei közt ez a legfiatalabb, kinek őrszeme mindaddig a forumon csüngött; miglen a pártok közt való gyűlölségnek és torzsalkodásnak véres játékai meg nem szűntek, mig Róma ezek megszűnése után világyárossá nem emelkedett. Ezekhez csatlakoznak **Libertas** (l. fentebb) és a római nép **Geniusa**.²⁰⁾

Már csak lazán függ össze az említett istenkörrrel a klocka tisztító Venusa, **Venus Cloacina**, mert ennek ittléte e hely épít. tört.-ében, úgy látszik, csak átmeneti mozzanatot jelez.

¹⁹⁾ Jordán a kömigsbergi egyetem jubilaemúra irt üdv-iratában kifejti, hogy az 5. szdban orsz. istenségek áll. templomainak dedikációi még gyakran előfordulnak (Consus 486, Tellus 487, Pales 490, Vortumnus 494), de később már egyált. nem. Külömben templomalapításokról szóló rendszeres tört. eddigelé még nincs.

²⁰⁾ A ⁷¹¹/₄₃. és ⁷²²/₃₂. évek csodajeleiről szóló jegyzék a Concordia-templomot és a Genius publicus p. R. nevű szentélykét (v. ö. Preller ³2, 199) egymás szomszédságában említi: *γυπαί τε ἐπὶ τοῦ νεῶ τοῦ Γενίου τοῦ δήμου καὶ ἐπὶ τοῦ τῆς Ὀμοφίας παμπληθεῖς ἰδρῶθσαν.* Dio 47, 2 és u. az. 50, 8. Itt természetes csak egy u. n. aedicula Genii-re lehet gondolni. Ide járul még, hogy Aurelianus császár egy Genius-szobrot helyezett a rostrára a 354. évből való Chronogr. szerint: *genium populi Romani in rostra posuit* (a Notitia ezt a VIII. régió elején, a rostra mögött említi). Ez azzal hozható összefüggésbe, hogy a közelben cultushelye volt; de a felállítás kora ismeretlen. „Genius populi Romani” czím olvasható egy valószínűleg a Bas. Juliából való padozaton: CIL. 6, 248 (v. ö. Syll. 278 l. 40).

3. §. A forum határvonalai. A tabernák (vet. et. novae), és sorsuk. C. Maenius, mint a forum ujjaszervezőjének érdemei.

Előrebocsátjuk, hogy a topogr. irányvonalakat Jordán szerint (ebben a topogr.-ok a lényegét tekintve ált. megegyeznek) így jelöljük meg: S. Adr.-S. Faust. a forum ész.-i hosszoldalát, a Saturnus-Castor-templomok a déli hosszoldalt, a Capit. alatt levő épületvonal a ny.-i keskeny- és a Castor-Faust. templomok a keleti keskeny oldalt jelzik.

A R. v. é. 6—7. szda közti időben a forum már zárt térnek tűnik föl. A 633/121. év óta az alvégen álló fő-bemeneti kapun, a Fabius-íven jutottak arra, melybe az ősrégi, szent emlékü út, a Sacra via szakadt bele. Hogy a forumra délről és északról torkoló utcák át voltak-e boltozva már a régiebb időkben is, azt természetesen eldönteni nem lehet. De azt el kell fogadnunk Jordán ellenében, ki úgy látszik hadi lábon áll a Janus-kapukkal és azért némi bizonytalanság és ingadozás mutatkozik Topographiájában e kérdés tárgyalása körül, hogy az erre alkalmas pontokon már jó korán, mielőtt még a forum ama polit. fontosságát elérte, állítottak a közlek.- és forgalom előmozdítása céljából ily átjáró-kapukat, v. boltíveket, melyeket később ált. *iani* néven emlegetnek. Ám hogy általában valamennyi ide szakadó utca bejáratát, mint azt némely tudósok hinni szeretik, ily Janus-kapu boltozta volna át, e véleményhez már nem járulok, mert ily föltevésre mi sem kényszeríthet minket, de meg egyáltalában nincs is az sehol egészen

határozottan kimutatva. Az egyes írókból (igy Ov. F. 1, 256: cum tot sint iani: Hor. Epp. 1, 1, 53 sk.: haec Janus summus ab imo prodocet stb.) csak annyit olvasunk ki, hogy igenis **„több”** Janusnak kellett lenni a forumon és közvetetlen környékén (ezek közt pedig egy megszentelt Janus is volt, t. i. a Janus Geminus nevű kettős, v. u. n. hadi kapu), de hogy a forumra torkoló valamennyi utcza felett volt volna ilyen, annak feltevésére nem jogosítanak fel bennünket. Az ingadozás közt, a mit e kérdés tisztázása körül a régebbi írók és újabb tudósok műveiben tapasztalunk: hogy t. i. ha „Janus medius” volt, akkor kellett J. summus- és J. imus-nak is lennie, a földolog, hogy a **„Janus medius”** elnevezés pusztán **középponti** fekvését, illetőleg az üzleti forgalom főpontját jelentette, nem pedig azt, hogy „ugyanabban” az időben Janus summus-, vagy J. imusnak is kellett volna lennie. E Janus-t különben a zavar elkerülése, vagy a világosabb megnevezés végett is meg kellett különböztetni valami kísérő epithetonnal, egyrészt a forumi Janus Geminus-, másrészt valamely más Janus-sal szemben.

Tehát Jordán ama véleménye, hogy az u. n. „három Janus” szoros értelemben véve nem ismerheti el a forum bemeneti kapuinak (l. Top. II. r. 214 sk. II.) elfogadható ugyan, de nem éppen és kizárólag azért, mert — mint mondja — a vicus Jugarius torkolata fölött (v. ö. Top. 3. §. 103. j.) a császárkor végén emelt (!?) egy boltív erre semmi bizonyítékot sem nyújt. Sőt ellenkezőleg — ha ugyan igaz, hogy a nevezett Janus-kapu a császárkor végéről való — éppen a mellett bizonyíthat az, hogy állhatott ily átjáró-kapu nemcsak itt, hanem más a forumra nyíló utcák felett is. De hogy mikor- és mely utcák fölé húztak ily boltozott janusokat, vagy mely időpontokban tűntek el azok onnan, azt a tudomány mai eszközeivel végérvényesen meg nem állapíthatjuk.

De lássuk a forumi nevezetesebb vicusokat és ismertessük meg a bennök való közlekedés kapcsolatának, illetőleg összeköttetésének pontjait. A dél felől a forumba szakadó **vicus Jugarius** a külvárosi Märs-mező felől, a Porta Carmentalistól, a Palatinus és Capitolinus közt, a Velabrum völgyén át kanyargott ide.²¹⁾

A forumnak szintén déli és valamennyi közt legforgalmasabb és legnevezetesebb utczája, a **vicus Tuscus** (okvetetlen az itt letelepedett etrusiai, v. tuszk kézművesekkel függ össze), a

Circus Max.-sal és a Tiberishez közel fekvő Porta Trigemínával kötötte össze a forumot. Északról, a Porta Esquilina felől levezető főútnak a híres Suburán alól levő folytatólagos szakasza, az Argiletum utca (ennek a forummal való közvetetlen összeköttetését a későbbi forum Nervae megszakítja), **imū Argiletum** név alatt szakadt bele a forumba, még pedig a comitium keleti végén. A többi ide torkoló utcák vagy csekélyebb jelentőségűek voltak, vagy későbbi eredetűek. Ezek: délről az Atrium Vestae ny.-i oldala és a Vesta-templom közt legujabban felfed. (Lanc., A régi Róma stb. VI. fejr. és Jord. Top. II. r. 2. §.) **Vicus Vestae**, északról a Severus-ív és a Carcer közt felfelé vezető **Clivus Argentarius**, és a Bas. Aem.- és az Aed. Faust. et Anton. közt később tört, ismeretlen elnevezésű (a későbbi Via Maurina) utca (Baum. III. k. T. LIII.). De kocsit a forum egész hosszában csak egy vezetett. Ez: a szent körmeneti út a forum déli oldala mellett (Jord. Top. II. r. 304 sk. II.), melyen át vitték havonként a Strenia-szentélytől fel a Capitoliumba a szentségeket. Ugyanezért némelyek ez egész útvonalra kiterjesztették a **Sacra via** elnevezést a népies és közhasználattal ellentétben.

Vizsgáljuk immár azt a kérdést, mikép vonták meg Caesar kora előtt a forumnak határait a környező szentélyek szilárdul megszabott pontjai közt.

A tudós bűvárok szorgos kutatásai a legújabb gondos és lelkiismeretes ásatásokkal egyetemben kezünkbe adták a kulcsot, melynek segítségével e kérdést lényegében megoldhatjuk. A forumnak, a város e mindenkor fő forgalmi erének hosszoldalait a régi kortól kezdve főleg ama deszkasátrak (tabernae) foglalták el, melyeket egyes iparosok e nyilv., tehát az államtól kibérelt területen emeltek (v. ö. Jord. Top. 1, 1, 501.).

E célra a déli oldalon (tab. vet.) a Saturnus- és Castor-templomok vonala közt egy 100 m. hosszú térség szolgált; az északon pedig (tab. nov.), a comitiumtól keletre, egy hasonló kiterjedésű. Sőt lehetséges, hogy azoknak a tabernáknak folytatásuk is volt a comitium ny.-i oldalán. A forum ny.-i keskeny oldalát a Capitolinus itt emelkedő gerince zárta el, és, úgy látszik, csak a keleti rövidebb oldal nem volt elzárva a régiebb időkben épületekkel.

Vegyük most szemügyre a forumon századokon át álló híres tabernákát és ismeretessük sorsukat.

Legelőbb a húsvágó iparosok kapták meg az állami rendőrségtől az engedélyt arra, hogy kis boltjaikat, fabódéikat a forumon felállíthassák. Az az idő volt ez, a mikor Rómában, a forumtól nyugatra levő marhavásártéren (for. boarium)- és a közel ahhoz, a Tiberis mentén fekvő zöldségpiacon (for. holit.) kívül az életcikknek eladására szánt középponti áruhely (a későbbi macellā) még nem volt. E visszás állapotnak R. v. é. 5. szd.-ában (Kr. e. 354—254) vége szakadt. Mert ez időszakban — a városi krónika hagyománya szerint — a forum már tekintélyesebb külsőt kapott. Tudniillik a húsvágók fabódéit legnagyobbbrészt lerontották és helyökre új csarnokokat emeltek, melyekbe az arany-, ezüstművesek, pénzváltók, stb. költöztek be.

Láttuk fentebb, hogy a krónika szerint **C. Maenius** volt az, ki a forumnak, illet. a comitiumnak jellegzetes földszét a a rostra által megadta, és hogy ő volt egyuttal az, kinek, neve megörökítéseül, a comitium elején, a forum határán, azt a nagyszerű emlékoszlopot (Columna Maenia) emelték.

Ezek alapján öt olyannak tekinthetjük, mint ki a forum behatóbb szabályozására az első lökést megadta. T. i. így képzeljük e dolgot. Ő 318-ban, cénkori hatáskörénél fogva eltávolítván a forumról a húsvágókat és lerontatván forumi dísztelen tabernáikat, megengedte, hogy a pénztőzsérek és más effajta üzlet-emberek egészen új berendezésű csarnokokban nyissanak ott magoknak boltokat. Azonfölül még, eme fontos, a forumot átalakító lépésén kívül ugyancsak ő volt az, ki a forum és comitium középhatára közé az első díszes külsejű és tekintélyes képű rostrát felállíttatá. Mindeme fontos és orsz. jelentőségű tettei mellé bátran oda állíthatjuk azt is, hogy ugyancsak az ő rendeletére húzták az új berendezésű tabernák fölé amaz erkélyes karzatokat, melyekről a forumon rendezett gladiator-i játékokat kényelmesebben lehetett nézni. Ezeket a karzatokat pedig ez új rend alkotója iránt táplált tiszteletérzetből kifolyólag az ő nevére Maenianának nevezték el. Csakis ily úton és a kérdés ily megoldásával lehet az e tárgyra vonatk. mozaikszerű és összekuszált magyarázatokban az összefüggést megteremteni és a col. Maenia- és a Maenianáról elterjedt zavart eloszlatni.²¹⁾

²¹⁾ A vicus Jug.-t a német tudósok ált. „Jármos-utczának“ hívják; mások szerint onnan eredt e név, hogy ez utca a jugum Capit. alatt vonult el (Bércz-utca!?), s ezt az etym.-t tartom én

legtalálóbbnak; ismét mások szerint onnan, hogy Juno Juga (a házasságkötő Juno) oltára állt benne.

²²⁾ A tabernák keletk. ideje bizonytalan, mert annak a tudósításnak, melyet Liv. 1, 35 és Dionys. 3, 67-ben olvasunk, hogy már Tarquinius Priscus alatt építettek a forum körül portikusokat és tabernákat, mint Jordán helyesen megjegyzi, hitelt nem adhatunk. Mindenesetre legalább oly értelemben nem, mint a minőknek azokat C. Maenius alatt képzeljük. Mert hisz: minő lehetett még akkoriban a forum és milyen életet képzelhetnénk ott abban a korban! ? Már nyomós Varro de vita p. R. l. II. (Non. 532.) adata: **hoc intervallo** primum forensis dignitas crevit atque ex tabernis lanienis argentariae factae. . . A húsvágók bódéiról Liv. 3, 48, 5.-ben ír, míg később azok helyett mindig a pénzváltók boltjairól beszél, legelőször a 444/310. évnél (Liv. 9, 40, 16). Ritschl „de tabernis fori Romani“ cz. közleményében (Op. 1845. 2, 385 skk.) igazolta, hogy Varro jelz. intervallum-a csak az 5. szd.-ra tehető. De feltűnő, hogy Maenius első lépésére a tudósok nem gondoltak.

A tabernákról főleg későbbi-történetokról bővebben Urlichs „Die Tabernen am römischen Forum“. Rhein. Mus. 1857, 215 skk. és Jordán Über röm. Aushängeschilder, Arch. Zeit. 1871, 72 skk. A Maenianaról Jord. Top. II. r. 3. §. 94. j.

4. §. A forum képe közeledik az egységes berendezéshez. A basilikák építésének szüksége és története. A négy első basilika. (Bas. Porcia 185/184. Bas. Fulvia et Aem. 180/179. Bas. Sempr. 170. Bas. Opimia 121.)

A római rendőrség szigorú hatáskörének, mely a házak külső földiszítésére is kiterjedt, tulajdoníthatjuk, hogy az említett új tabernák is, dacára elképzelhető különböző építési módjuknak, bizonyos fokig egységes jelleget kaptak. A rendőrség t. i. elrendelhetette, hogy pajzsokat, vagy egyéb, az államtól e célra kiosztott zsákmánydarabokat aggassanak fel a háztulajdonosok házaikra, vagy megtilthatta, hogy oda nem valókat ne tűzzenek ki azokra.²³⁾

Sőt a forumi új építkezések alkalmával a házak épít. ékítményeit is megszabta ez államépít. felügyelőség, az aedilisi magistratus. Így történt ez akkor is, midőn az ⁵⁴/₂₁₀. tűz elpusztítván a forum ész.-i oldalának hét tabernáját is, ama leégett építmények felépítését a legközelebbi évben fogamatba vették.²⁴⁾

Az északi oldalnak ez égés után újra felépített tabernái, a déli oldal régi idők óta változatlanul álló tabernáival szemben, ugyanekkor kaphattak **tabernae novae** nevet.

De eme 'régí'- és 'új boltok' helyének megjelölése- és elnevezések körül (ez az adatok nem elég világos voltából magyarázható) zavar uralkodik. T. i. egyesek azt mondják, hogy a régi hét boltból későbbben öt lett; mások, hogy az a hét bolt a későbbi u. n. plebejusi boltok lettek, melyeket két — talán az 560/194. évbeli — pleb. aedilis épített újra, és hogy ezeket értették az 'új boltok' neve alatt. Én Livius 26, 27, 2 sk.-ben adott szavaiból: *septem tabernae, quae postea quinque, et argentariae, quae nunc novae appellantur, arsere* — azt veszem ki, hogy az északi soron álló tabernák ugyan tetemesebb károkat szenvedhettek a 210. tűztől; de a déli oldal egy-két tabernájában is okozhatott az néminemű kárt. Így történhetett, hogy a déli oldal 7 tabernájából később csak öt lett, míg az északi oldal tabernáit, mivel mind leégthettek, újonnan kellett felépíteni, s innen kapták *tab. novae* nevüket. [A tabernákról ált. megemlékszenek még Juven. (1, 105.) és Festus is (230a, 30.)] Ez elnevezések pedig: *tabernae novae*, v. *sub novis*, és *tabernae veteres*, v. *sub veteribus*, mint a forum két hosszoldalának alkalmas- és megszokott megjelölései még akkor is dívtak, mikor már nem is voltak többé azok a régi boltok a két hosszoldal egyikén sém.²⁵⁾

Hogy a forumon a 6. szd. közepe táján létesített új taberna-építkezések annak egységes alakot és megfelelő architekt. keretet adtak, és hogy a régebbi fa-alkotmányokat legalább nagyobb részökben tisztességes kőépítmények váltották fel, azért is elhihető, mert ez időtájt már a római jogú itáliai városokban is terveztek hasonló jellegű építményeket.²⁶⁾

Ez újabb tabernaépítés technikai részleteiről a maenianumokat kivéve nem maradtak tudósítások. A kőből való fűdött loggiák vagyis az úgynevezett Maeniana nevű építmények más olasz városok piaczaínak mintául szolgáltak.²⁷⁾

De a 6. század második felében már égetővé vált a szükség, hogy a forumon üzleti- és polit. okokból, v. éppen hivalkodásból mind jobban és jobban hullámzó tömegek nap-, eső-, stb. ellen hathatósabb védelmet kapjanak, mint a minót amaz ismert tabernák és kiugró erkélyeik adhattak. Így jöttek rá csakhamar a basilikák építésének gondolatára. Ezeknek kifejlesztése

a tabernák lassú haldoklását, végre halálát vonta maga után. Valószínűnek tartjuk, hogy M. Porcius Cato építé az első afféle basilikát, mely az ő nevérol Bas. Porcia-nak neveztetett el. E basilikát „in lautumiis” emelte, közel a régi curiához, melynek sorsában osztozkodott. Ezt követé néhány évvel utóbb (180/179.) a M. Fulvius Nobilior és L. Aemilius censóroktól az „új boltok” sora mögött épített basilika, melyet kezdetben ama censórok nevérol e kettős névvel „Bas. Fulvia et Aemilia”, de később csak egyszerűen Fulviának hívtak. Majd 584/170-ben a „régí boltok mögött”, a Vortumnus közelében, Tib. Sempr. Gracchus, a híres Gracchusok atyja, a Bas. Semproniát emeltette az idb. Publ. Corn. Spicio háza helyén (Bas. Sempr. — Domus Africani). Végül hosszú félszázad után — mert más basilikákról semmi tört. nyom nem maradt — egyelőre berekeszté az ujonnan emelt basilikák sorát a Concordia-templom közvetlen közelében Opimius consültól 122/121-ben állított Bas. Opimia. — A Bas. Porcia a Kr. e. 52. tűznek esett mártalékul, és valószínű, hogy nem is építették fel újra, mert az, e helyen legalább, a Caesar által a comitiumon foganat. új építkezéseknek útjában állt; a Bas. Opimia meg a Concordia-templom kibővítésének esett áldozatul ugyanezen idő körül.

A Bas. Fulvia, v. Fulvia et Aemilia helyét a Kr. u. 1. szd. közepén kibővített területen és pompás alakban ujonnan felépített Bas. Aemilia foglalta el; a Bas. Semproniát pedig a szintén jóval megnagyobbított térségen, de más terv szerint épített Bas. Julia tüntette el.

A Bas. Aem. tört-e teljesen ismeretes, és helyét is biztosan meg tudjuk határozni; a Bas. Julia meg (Jórdan Tóp. II. r. 194. l.) éppenséggel jelentékeny romokban maradt meg a Saturnus- és Castor-templomok közt.

E két utóbbi, egyenlő architekt. díszű és tiszta kőből épített oszlopcsarnokos (porticus) építmény a forum fővonalait határozta és annak a lehető teljes symmetriát adta meg, a mit annakelőtte a római hatóságok csak tökéletlen alakban voltak képesek megvalósítani. Egyszersmind a forumi tabernákat végleg eltüntették, a mennyiben helyöket elfoglalván, azokat mintegy magokba olvasztották. A basilikák között legnevezetesebb volt a Basilica Julia.²⁶⁾

²³⁾ Liv. 9, 40, 16; Plin. H. N. IX. 11; Varro R. R. III. 9. 7. Cic. de or. 2, 66, 266, v. ö. Jord. Top. II. r. 3. §. 92. j. Az üzleti czégekéről részl. Arch. Zeit. 1871, 72 skk.

²⁴⁾ Liv. 26; 27, 2. U. a. 27, 11, 16: locaverunt inde reficienda, quae circa forum incendio consumpta erant, septem tabernas, macellum etc. E leírásból az égés iránya nyilvánvaló és így ama hét tabernát csak az északi oldalon gondolhatjuk (L. Hermes 2, 92 sk. l.).

²⁵⁾ A tabernae vet. -ről: Plaut. Curculio V, 19. E hely valódiságának kérdéséről Jord. Hermes, 15, 116 skk. A tab. vet. és novae fekvéséről: Cic. Acad. prior. 2, 22; Cic. de or. 2, 66, 266; Plin. 35, 26. (v. ö. e két utóbbitól adott és egymástól némileg eltérő történetet Arch. Zeit. 1871, 72. l. Suet. Aug. 100. e tárgyra vonatk. helyének hamis olvasásáról Jordán II. r. 227. l. 63. j. Varro 6. 59: „sub novis“ dicta pars in foro aedificiorum, quod vocabulum ei pervetustum.

²⁶⁾ Liv. 27, 11. 30, 38, 9. 36, 37 a Privernum-, Ariciában és Minturnaeben a forum körül épített tabernákról: tabernae circa forum.

²⁷⁾ Vitruvius 5, 1, 1 az itáliai forumok épít. sajátosságáigyanánt említi, hogy a rajtok levő oszlopcsarnokos pénzváltó-boltok fölé épített karzatok főleg a gladiat. játékok nézőinek befogadására szolgáltak. Az Aeclanumba való felirat CIL. 9, 1148: [Fla]ccus C. Arrius N. f. Kon. [ma]jeniana circ. forum d. s. p. f. (de sua pecunia fecit.)

²⁸⁾ A **Bas. Porciára** vonatkozó helyeket l. Jord. Top. II. r. 3. §. 41. j. és u. az. 1, 1, 502. l. 24. j. A Hermesben 15, 134. sk. l. ki van emelve, hogy az a hypoth., melynél fogva a Bas. Porcia az első basilika volt volna, csak Livius (26, 29, 2 sk.) odavetett megjegyzésén: „neque enim tum (542/212) basilicae erant“ alapszik. Szerinte tehát ez egyetlen hely még nem elég arra, hogy egy basilikának említéseit 569/185 előtt, mint az Plautus Curc. 4, 1, 11.-ben: ditis damnosos maritos sub basilica quaerito — előfordul, vagy a Captivi 811. sorában előford. e kitételt: subbasilicani, meg-hamisítottaknak nyilvánítsuk. Sőt ama Livius-féle adattal szembe-állíthatjuk, hogy az 542-569 közé eső 27 év alatt-ha mindjárt arról nem is olvasunk- állíthattak vmi olyasféle primitív jellegű ideigl. oszlopsoros építményt, a mit ők már akkor „basilica“-néven szerettek nevezni, de a melyet persze ama később állított nagyobb hírv és fényű basilikák teljesen elmostak. A Bas. Fulvia et Aemiliaról szól még Jord. Top. II. r. 3. §. 110. j. A Sempr.-ről csak Liv. tudósít 44, 16, 10. A Bas. Opimiara vonatk. kevés helyet l. IV. f. ²⁹⁾ és ²⁴⁾. A basilikák épít. mintáját legujabban Dehio (Sitzungsber. der Münch. Akad. 1882, 301 skk.) az itáliai magánházból akarta kimutatni. Kissé gyenge kísérlet, bár némi összefüggést a kettő közt mindenesetre találhatunk.

5. §. A Bas. Julia rövid története.

A Bas. Julia felépítésére a gazdag, hódító Caesar, Paulusnak rengeteg költséget adott a 700/54. évben. E költségen kezdtek építeni és kevéssel a thapsusi ütközet után, még befejezetlen állapotában dedikálták. Caesar halála után Augustus fejezte be e nagyszerű épületet. De alig állt készen ily alakban, máris elpusztítá egy tűzvész. Erre Augustus császár abban fáradozott, hogy kibővített területen építse fel újra. Augustus óhajai ez ujonnan, nagyobbszerű alakban és pompás izlésben emelendő építményre nézve ezek voltak (Mon. Ancyr IV. 13.): hogy Gaius és Lucius (mostoha) fiairól nevezzék el, és ha esetleg bekövetk. halála gátolná befejezésében, örökösei végezzék be. Utóbbi kívánsága teljesült; az előbbi nem, mert e basilika hivat. neve néhány restaur.-ja daczára állandóan Basilica Julia maradt.

A 'Bas. Gaii et Luci' név, Suet. (Aug. 29.) egyetlen helyét kivéve, sehol sem fordul elő. A régi népies név e fényes épület első kezdeményezőjéhez mintegy hozzátapadt.

E tényből, valamint a sokat vitatott Sacra via-féle névnek a Regia — Domus Regis útvonal megjelölésére szolgáló népies használatából kiérthetjük, hogy a népies elnevezés az irodalomra nézve is döntő szempont. Carus- és Diocletianus alatt (282 — 305 közt) újra tűzkárokra szenvedett, de ezek után is okvetetlenül restaurálták. Diocletianus császár alatt (284—305), hihetőleg egy tűzvész miatt történt helyreállításával egyidejűleg, főhomlokzatával szemben, a forum-áreájának déli vonalán, hét hatalmas emlékoszlopot emeltek.

Négy-, illet. öt-, a Bas. Juliában, v. közelebb-távolabb mellette talált szoborbasisfeliraton egy Kr. u. 377-ben foganatosított tatarozásáról és azzal egyidejűleg képszóbrokkal való földiszítéséről, melyek azelőtt másutt álltak, van említés téve.

Vajjon az egyik, Severus császárról szóló dicsfeliratnak ez építm. padlózatába vésett töredékei eme-, vagy egy későbbi kijavításából valók-e, el nem dönthetni. Elpusztulásának története is bizonytalan. Annyit tudunk, hogy a 8. szdban nyugati külső csarnokának egy részét templommá változtatták át, melynek jelentékeny maradványai ma is láthatók. E templom talán a S-ta Maria Gratiarum volt. Legalább erre mutat az, hogy a mellette húzódó utca neve: Via delle Grazie.²⁹⁾

Többi részei bedőlések stb. folytán már akkortájt is sokat szenvedtek. A 9. szdban az épület műdarabjait más építmények céljaira nagyrészt elhordták. A 13. szdban már törmelékek törmelékekre halmozódnak itt. Végre a sok rombolás és pusztítás után e monument. építménynek mintha nyoma veszett volna, úgy hogy már a nevezett kis templom sem tűnt föl többé a Bas. Julia maradványának. Utoljára Bramante keze gazdálkodott itt, ki a 16. szdban a megmaradt travertin műdarabokat a törmelékből kiszedette és belőlök a Giraud-palotát építteté fel a Borgo Nuovóban.

Mindeme tényekből kimagyarázhatjuk, hogy az 1849-ben újra megkezdett-, 1870-ben folyt. és 1883-ban befej. rendsz. ásatások e basilikának, a forum díszének, már csak köbéli körrajzát és az egyes főbb épít. tagok (pillérek) szétszórt romjait hozhatták napfényre.³⁰⁾

²⁹⁾ A hét hatalmas emlékoszlop megmaradt négyszögű téglalapjait a forumi tervrajzok díszoszlopok basisainak nevezik. E dolgot behatóan tárgyalja Jordán Topogr. II. r. 2. §. 179 sk. II. Ez épület tört.-e a. lényegben a többiekkel megegyezve olv. Hermes 7, 286. A basilika első kezdetéről Jord. Top. II. r. 3. §. 113. j. Hieron a 708/46-évről: bas. Julia dedicata. Aug. Mon. Ancy. IV, 13-ról helyesen ítélte Becker 530. j. Dio 56, 27: ἡ στοὰ ἡ Ἰουλλία. Porticus Julia: Schol. Pers. 4, 49. Égéseiről a 354. évi Chronogr. 648. l. 19. 23. p. Az öt basisfeliratról (377. Kr. u.): CIL. 6, 1658 és Notizie 1883, 47 l. Az Antoninusok és Dioclet. idejéből való téglabélyegekről: Lanciani Bull. d. ist. 1871, 246. A padozatban talált, Severusra vonatkozó görög dícsfeliratról Syll. 280, 47. A S. Maria Gratiarum elnevezésről Jord. Top. II. r. 159. l. A 8. és 9. szdbeli épületmaradv.-ról és a régi padozaton berend. mészégetőkről Lanciani Bull. d. ist. 1871, 244 sk. Az öt szoborbasisfelirat közül egyet a S. Atr.-templomban találtak s ez tévedésbe ejtette Nibbyt. (Erről alább a Bas. Aem.-nál.)

³⁰⁾ Az 1870-ik évben megkezdett tervszerű ásatásokról való tudósítások: Bull. d. ist. 1871. 132. 225. és Lanciani u. o. 257. A ny.-i homlokz. feltárásáról Notizie 1883, 14. 47. 80. (V. ö. Jahresb. 1882, 479). Szaksz. közl. és a rom látóképe: Dutert, Le forum stb. 38 sk. l., Hermes 7, 287 skk. és 1883. u. o. Pontos és teljes terv e basilikáról még hiányzik.

5. §. a) cz. A Bas. Julia alaprajza a capitoliumi terv szerint.

A Bas. Julia alaprajza teljesen megegyezőleg a capit. tervvel derékszög alakú, 101 m. hosszú és 49 m. mély építményt mutat. Az épület a forum áréája mellett húzódó déli utcza-, az ez utczába délről szakadó vicusok (vic. Jug. és v. Tuscus)-, és egy e bas. hátsó oldala mögött vonuló-, de még a törmelék alatt rejtőző sikátor közt, melyre tabernák nyíltak, terült el. Tehát minden oldalról utczák környezték e rengeteg, a forum áréájával csaknem egyenlő kiterjedésű építményt. Padlózata eredetileg vizirányosan volt lerakva a forumnak nyugat felé erősen emelkedő déli utczájával; de epadozati kövezet a talaj-süllyedések-, beszakadások stb. miatt ma már más képet mutat.³¹⁾

Az épület maga egy 82×16 m. nagy középtérségből állt (a basilika magva). E közép-, v. főhajó körül, melynek helyiségei felülről kapták a világosságot, 2—2 külső csarnok futott minden oldalról. De sem apsisa, sem más épít. berendezése az u. n. tribunálok befogadására nem volt.

Kivülről három oldalt (a forum- és a forumra torkoló két vicus felé) fehér márványoszlopos folyosó (a „Porticus Julia” név a legtöbb tervrajzon nincs kitüntetve) alkotta főhomlokzatát ékes dór féloszlopokkal, melyeknek attikai basisuk és rosettás sarkazatú fejezetők volt. E porticus maradványait a forum felőli oldalon és legújabbán vic. Jugarius mellett megtalálták.³²⁾

A porticus Julia fölött okvetetlenül egy második épület-szakasz is emelkedett, melyből azonban nem kerültek elő maradványok. Belsejében téglaművű és travertin pillérek hordozták a szintén 2 emeletnyi csarnokokat. E pillérek nyomait a feltárás alkalmával megtalálták a padlózatban, de már csak kevés állt közülök épen.³³⁾

Bizonyynyal az építm. faszerk. tetőzete nyújtott táplálékot e basilikát gyakorta pusztító égéseknek.³⁴⁾

A basilika hátsó, déli hosszoldalának nem volt márvány-homlokzata. E tájon, az építm. kereszt tengelye irányában, négyszögű travertinkövekből emelt falazatokat ma is láthatni, melyek bizonyosan a déli utczára nyíló tabernákból maradtak fenn.³⁵⁾

Az építm. maga két, kb. 3.25 m. különbségű, a forum-részen levő alacsonyabb- és a Velabrum felőli magasabb színvonal közt állt. E szerint minden oldalán változó volt a

fekvés vonalā (niveau): Emelkedő volt kel.-ny.-i, szintűgy é.-d.-i irányban. Fekvőszínének ily különbsége mellett, természetes, lépcsőzete is különös alakulást kapott. Mert p. o. míg a forum felőli oldalon, a főhomlokzat hosszában futó külső lépcsőzetnek keleti sarkán, az ú. n. Pila Horatia táján 7-, túlsó ny.-i szögletén csak egy lépcsőfoka volt. Az egész épület magvát tevő középtérségben különféle drága márványnemek szabályos geometr. alákzatokban összeillesztve tévék a padlózatot. A déli oldalon levő legkülső csarnokból az ottani tabernák niveauját 3 márványlépcsőfokon lehetett elérni.

Végül ez építm. keleti sarkába beépítve, egy tömör, több mint 2 m. magas basisnak (**Pila Horatia!**); a ny.-i keskenyebb szögleten pedig két pillérnek téglavázát találjuk. Az utóbbiak okvetetlenül egy a vicus Jugarius felett; a Saturnus-templom és a Bas. Jul. kapcsolatán kifeszített ívet (**ianus**) hordoztak.³⁶⁾

A mily szánandó képet nyújtanak e nagy épületnek siralmasan csekély- és unalmas egyhanguságot mutató maradványai, ép oly hangos bizonyítékot ad a padlózat arról az egykor itt hullámzó néparaatról, mely e csarnokok alatt élénken társalgott, szenvedélyvel mulatozott. Számos ostábla és egyéb játéktáblák, jó-rossz torzrajzok, ártatlan és pajkos karczolatok (a többi közt: vincis, gaudes; perdes, plangis) nyomai annak a zajos életnek, mely itt a külső csarnokokban, e basilika pénzváltóinak asztalai körül (ezekről sírfeliratok is tanuskodnak) lejátszódt.³⁷⁾

Előadásunk menetének kapcsán felmerülhet az a kérdés is, vajjon ez előttünk vázromjaiban álló, nagyhírű basilika ugyanaz-e, melyet kibővített területen Augustus épített. Az egyes oszlopfeljezeteken és basisokon észlelhető munka kivitelének technikája, mondjuk, inkább az ellenkezőre vall. De azért Jordán, bár tartózkodólag, túlhajtott álláspontot foglal el akkor, midőn ama véleményét keczkáztatja, hogy az ez építmény déli oldalát határoló tabernafalak volnának pusztán az augustusi épület egyetlen maradványai; a többi rész pedig mind későbbi időből való.

Az előadottak alapján mi ily conclusióra nem juthatunk. Mert tudjuk, hogy tűzkárokat ugyan gyakrabban szenvedett és hogy a századok folyamában néha tatarozták, kijavították (hisz ezt egy épület sem kerülheti el), de hogy ez óriási és fatetözetét kivéve teljesen szilárd, boltozatos kőépítményt teljesen ujonnan

építették volna fel, vagy alakították volna át, éppenséggel nem tehetjük fel.

Ezt a véleményt az is támogathatja, hogy a tudós buvárok szerint alaptervében e monument. építészeti mű az augustusi építmeny után — legalább lényegét tekintve — változást nem szenvedett. Külömben topogr. és technikai okok is közrejátszottak, hogy a forum közleked. és törvényk. czéljaira szánt ily páratlan építm. alaptervét ne változtassák meg. De nem is maradt ily átalakításról semminemű tudósítás, sem az Antoninusok kora előtt, sem az után; pedig egyéb adatok közt bizonynyára ily fontos lépést sem mellőztek volna hallgatással. Mindezek alapján azt a négy tribunált is, melyek az írói adatok szerint Trajanus alatt e basilikában álltak, minthogy építészetiileg nem igazolhatók, csak úgy magyarázhatjuk, hogy azokat a főcsarnokban, (ezeket a külső csarnokoktól korlátokkal el lehetett rekeszteni) különböző helyeken szintűgy csak fából állították fel, mint a hogy azt a szabad ég alatt elhelyezett praetori tribunalokkal is tették.³⁸⁾

E basilika alaptervének kibővítése a 2-ik augustusi ujjaépítés alkalmával egyebek közt abban is állhatott, hogy főhomlokzatát a forum irányában előre mozdították.

A Bas. Julia homlokzati külső oszlopcsarnokának külön önálló néven, Porticus Julia-val való jelzése a Persius 4, 49-hez írt scholion meglehetősen felületes magyarázatán kívül sehol sem fordul elő.³⁹⁾

A mi a famosus lacus Servilius-t illéti, vagyis azt a kútforrást, mely e basilika- és a vic. Jug. sarkán már Sulla idejében létezett és Agrippa aedilitása idejében is bizton ott állt még, nem lehet csodálni, hogy annak semmi nyoma sem maradt.⁴⁰⁾

³¹⁾ Az itt nevezett déli utca az, melyet az egyes tervrajzokban: Levy-Luck., Ch. Hülsen, Forum Rom., Baumeist. Denkm., stb. Jordán és követői kivételével és helyesen: Sacra via névvel látunk megjelölve. De legujabban kezdenek már abban egyetérteni a topographusok, hogy, főleg Varro, (ll. V, 47) és Festus (p. 290) szavait véve alapul, hiú törekvés a Sacra via folytatását előbb a forum déli hosszoldalán vonuló-, később (Sept. Sev. alatt) az ujonnan tört északi utczában keresni. Jordán is abban a véleményben van, hogy a Regia — Domus Regis közt elnyúló útszakasz az igazi, a népies felfogásnak megfelelő Sacra via. A forum déli oldalán húzódó és folytatásaként feltűnő utcát, melyen a havi körmenetek és rendsze-

rint a triumphusok is keresztülvonultak, Sacra via névvel megjelölve semmi tört. adatban nem találjuk; az inkább Forum-utczának volna nevezhető. Ez utca belefolyt a clivus Capit.-ba (Sacra via, forum, cliv. Capit.). A Forma Urbis Romae Antiquae (Kiepert et Huelsen, Berolini, apud D. Reimer. 1896) cz. jeles munkában is így látjuk megjelölve a Sacra viát, az ókori felfogással összhangban, a Titus-ívtől a tulajdonképi forumig. Ez egyedül helyes felfogással szemben Lanciani a Colosseumtól a Capitol-ig, mások meg a Sacellum Streniaetól (az Esquilinus Carinae nevű lejtőjén) egészen az Arxig terjedő útirányt szeretik Sacra via névvel jelölni, bár némi tekintetben, csak hogy nem a tényleges állapotnak megfelelőleg, nekik is igazuk lehet, mert hisz Festus is hasonló szellemben nyilatkozott már. A Bas. Julia padlóz. niveaujáról közl. Lanciani Notizie 1880, 128.

³²⁾ Attikai basisról tudósítás Jordántól Hermes 7, 288. A vicus Jug. mentén két ily basis még helyén látható; egy harmadiknak pedig felismerhető nyoma a vic. Jug. felett állott Janusívnék a Bas. Juliához támaszkodó téglapillérén. Mindezek élesen fel vannak tüntetve Baum. id. műve LIII. táblázatán. Egy jó 2 m. magas féloszlop is megmaradt fali részletével együtt. Oszlopfőről vett rajz Dutert-nél id. m. 38. l.

³³⁾ Montiroli Il foro romanojában (R. 1852) azt mondja, hogy a felső emeleti részből nagy mennyiségű vakolatművű épít. díszítmények maradtak fenn: „di grandi massi di volte, che conservano ancora le loro decorazioni in istucco.“ A pillérek maradv.-ról Bull. 1871, 132 és Hermes id. helye. A Bas. Julia karzatairól: Plin. Ep. 6, 33. Tetőzetén kényelmesen lehetett helyet foglalni, mert Caligula császár Suet. Calig. 37. szerint „e fastigio basilicae Juliae“- a forumi tömeg közé több ízben szórattott pénzt és onnan gyönyörködött annak dulakodásában.

³⁴⁾ Az a vitás kérdés, hogy vajjon tető alatt álltak-e a régi basilikák főtermei, ma már tökéletesen meg van oldva abban az irányban, hogy igenis tető alatt kellett lenniök. A Bas. Juliára nézve pedig nagyon is nyomós bizonyítékul szolgálhat e részben rendkívül drága márványpadozata.

³⁵⁾ Dutert Ferd. id. művében helyesen nyilvánította ama véleményét, hogy a Bas. Julia egész déli hosszoldala mentében vonulhattak e tabernák; de a becses travertinműdarabokat épít. ezélokra nagyobbbrészt széthordták, úgy hogy azoknak csak nyomuk maradhatott fenn a basilika téglapilléreiben.

³⁶⁾ A basilika keleti oldalán, az egyik külső csarnok alatt tovavonuló kloakát, mely a forum legmélyebb pontjáról a vizeket a főcsatornába vitte, mi is láthattuk a padlózat egy részének bedőlése folytán. A kb. 2½ ezer éves, jó mély cloaca max.-nak e főágát a 70-es évek elején fedezték fel.

Az 1882/83-évben napfényre került két pillért Marucchi Descrizione del foro romano (1883) cz. leírásának függelékében a Ti-

berius-ívének jelenté ki. E szemmellátható tévedést Jordán igazította helyre Jahresber. 1883. 479. l. A nagy császárnak diadalíve sokkal szebb és méltóbb helyen állott, a sokaktól Sacra viának nevezett, u. n. forumi főutca nyugati vége felett, éppen átellenben istenített apja diadalívével, az arcus Augusti-val. Ez arcusnak közelléte ama Janus-ívhez zavarhatta valószínűleg Marucchi, ki a Janusoknak nevezett forumi utczaátjáróknak, úgy látszik, szintén nem lehetett barátja.

³⁷⁾ A Bas. Jul. padlózatának rajzolatairól és a graffitikról Jordán Sylloge inser. etc. 278 sk. Siriratok: nummularii de bas. Julia CIL. 6, 9709. 9711. 9712; [. . . Octavio nummulario?] de basilica Julia | C. Octavius C. l. | Eucarpus | licitor III dec. patrono | etc. Annali 1879, 172.

³⁸⁾ A Bas. Jul. praet. tribunaljairól Quintil. 12, 5, 6. A benne egyszerre ülésző négy tanácsról: quattuor consilia szól Plin.-Ep. 6, 33, 3—4. Az állítólag a maradv. közt talált kősorompokból, transennae, (l. Hermes 7, 289.) a fennmaradt padozaton bizonynyára legceskélyebb nyom sincs.

³⁹⁾ A „nummularii de bas. Julia“ asztalaikat okvetetlen a forum mentében vonuló csarnokok alatt ütötték fel. Hogy az átellenes oldal tabernáit kik foglalták el, nem tudni. Azt hisszük, hogy ezeket kisebbszerű üzleti czélokra használták. De hogy azok nem lehettek ama régi u. n. tabernae veteres, mint némelyek gondolták — hiszen ezek a forum déli oldala elején álltak s így éppen beleszórtak volna a későbbi Bas. Julia arczvonalába — magától érthető (l. Hermes 7, 291. l.).

⁴⁰⁾ Plaut. Curculio 4, 1; 16 e helyét: supra lacum — tévesen vonatkoztatták a lacus Serv.-ra, mert az a forumtér közepe táján álló **lacus Curtius** volt (erről Jord. Top. II. r. 3. §.). A lacus Serv.-ról szó van Cic. p. Rosc. Am. 32, 89 (ezzel összevág Rutilius köszöntő beszéde Sulla dictatorhoz) és Seneca de provid. 3, 7. Ezek a helyek az itt történt vérontásokra vonatkoznak. Topogr. és etym.-járól Festus 290. Vmint a lac. Serv. felépítőjétől, mely Servilius-tól kaphatta nevét, a mi nagyon is valószínű, úgy a lac. Curtius víztartó-medence neve is, a „Curtius“ pleb. névtől eredhetett. Ebből az az összefüggés is kiderül, a mely a rómaiaknál az utcza- és kútépítés közt volt. Az utcza-nevek egyik osztálya pleb. nomen gentile-kezt viselt, így vic. Acilius, Publicius, Sulpicius stb.; más utczákat a bennök megtelep. kézművesektől, stb.: argentarius piperitarius, Tuscus, stb. neveket kaptak.

b) cz.

A Basilica Aemilia és viszonya a Bas. Juliához. A Basilica Aemilia topographiája.

A Bas. Julia élete mintha egy tövön nőtt volna a vele rézsut szembefekvő Bas. Aemilia-val: annyira össze van e kettő története egymással forrva.⁴¹⁾

A város fejlődésére oly fontos 575/179. évben, az egyik censor, M. Fulvius Nobilior a tab. novae mögött egy új basilikának felépítését, és a forumtól odább egy halpiacznak (for. piscatorium) berendezését vállalkozóknak kiadta.

Ugyanennek a Bas. Fulvia-nak helyére a 700/54. évben nagyobb szerű alakban emelt Bas. Aemilia „a forumon, közep-tájt“ állt, nyugatra a Sacra viától. A ki pedig az Esquilinus felől jött a forgalmi centrumba, a tulajdonképpeni (nagy) forumra, annak e basilika éppen útjába esett.

Minthogy azonban a forum északi oldalának felső, v. nyugati szakaszát már a comitium foglalta volt le, viszont a comitium építm. a forum északi hosszoldalának kb. közepéig terjedtek, világos, hogy a Bas. Aem. a jelzett ponttól csak keletre, tehát a régi rostra és a későbbi Faustina-templom közt foglalhatott helyet és ott érinthette a forumot.⁴²⁾

E basilika „Fulvia“, majd jogos kettős nevét: Fulvia et Aemilia viselte még akkor, midőn 595/159-ben P. Cornel. Scipio Nasica abban egy víziórát állított fel, sőt valószínűleg még azután is jó sokáig. De 676/78-ban már bizton elveszté. Ekkor az új Aemilia névvel cserélték fel, mert amaz év consula; M. Aemilius Lepidus gerendázati vonalán pajzsok kiaggatásával diszíté fel és főtermének addigi, hihetőleg gipszvakolattal bevont darázs-köoszlopait phrygiai márvánnyal váltotta fel és az így újonnan helyreállított építményt, melynek homlokzata ábrázolva van Lepidus triumvir érmén (a 693/61. évből), újra dedikálta. Hogy minő volt akkor ez építmény terjedelme, arról ugyan nincs tudomásunk, de hosszoldali homlokzatával hihetőleg már teljesen a forum felé nézett.⁴³⁾

Az Aemilius-féle basilikát, bizton már előre átgondolt terv szerint, Lepidus triumvir fítestvére, L. Aemilius Paullus Lepidus, mint aedilis curulis, Caesar pénzén, a forum közepe

táján' a 700/₅₄. évben (ugyanekkor vették foganatba, illet. tervezték a Bas. Julia építését is) a régi phrygiai márványoszlopok meghagyásával (Cic. ad Att. 4, 16, 14 (8) a 700/₅₄. évről) átépítetté és abban Makedonia meghódítójának, Aemil. Paullusnak egy diadaljelét, vagy talán emléksobrát felállíttatá. Ez a körülmény Domitianus császár kedvelt költőjét arra indította, hogy e basilikát a 'hadverő Paullus csarnoka' névvel nevezze. E nagyszerű átalakítása óta bizonynynyal mindenkor megtartá „Aemilia“- mint ellenpárja, a bas. Julia, „Julia“-nevét. Ama jeles férfiú ivadéka (Kr. e.) 720/₃₁, 740/₁₄. (égés után) és 775/₂₁. (Kr. u.) években többé-kevésbé restaurálták. Domitianus udvari költője, Statius, topographiailag is jellemzi, t. i. hogy Domitianus lovassobrának, mely háttal fordulva a Capitoliumnak, oldalvást, a Palatinus felé nézett, baljára esett, a Bas. Julia pedig ugyanannak jobbján állt. A forumon álló Trajanus-féle márványkorlátok domború művei e basilikát homlokzatával a bas. Juliának építészetiileg tökéletesen megfelelő csarnokos építmény gyanánt ábrázolják. Annyi tény, hogy a 4. százban még állt, de elpusztulásáról, sajnos, nem maradtak adatok. Annak lehetősége felől, hogy külső csarnokának egy része a 15. százban még épségben állhatott, Jordán Top. II. r. 291. l. nyilvánítja elfogadható véleményét.

Ha a S. Adr. és a diva Faustina templomok közt fekvő, több méternyi magas romréteget elhordanák, a mi azonban a dolgok jelen állása mellett, a közlekedésre való tekintet miatt, egyelőre még nem igen várható, e basilika alapjai okvetlenül napfényre kerülnének.⁴⁴⁾

Ugyanaz a Paullus, ki a Bas. Aemiliát 54-ben átalakítá, egyidejűleg megveté a bas. Julia alapját is. És a mily bizonyos, hogy a nevezett két építmény ugyanazon irányadó szempontok szerint volt tervezve, ép oly kétségtelen, hogy a Bas. Aem. 54-ben való ujjaalakítása a comitium ujjaszervezésével és ennek az atrium Libertatison (Szabadság-udvar) keresztül, ki a Marsmező felé való áttörésével a légszorosabb kapcsolatban állt (l. Jord. Top. II. r. 267. l.). A Paullustól foganatba vett épít. terveket a nagy Caesar ragadta meg szilárd kézzel és mohó vágygál és a forum déli oldalán újonnan épített basilikát (bár befejezetlenül), valamint az ő új forumát (a későbbi császári diszforumok közt helyet foglaló forum Julium-ot a comitium mögött), 708/₄₆-ban saját neve alatt (basilica Julia, forum Julium) aján-

lotta fel. Az ujjaépített Bas. Aemil. felszentelését azonban még a fönt nevezett Paullus foganatosította.⁴⁵⁾

Augustus egy kortársa a két pompás basilika által új alakba öltöztetett forumnak képét eléggé szemléltetőleg és élénk színekkel ecseteli. Ugyanez a több közt a **Pila Horatia** helyét is kutatván, fölvilágosító magyarázatképpen „a forum kezdeténél levő **egyik csarnok** sarokpillérét“ mutatták neki, a melyre t. i. egykor a Horatiusok zsákmányait (manubiae) felaggatták. Igen, de két csarnok volt ott, t. i. két (bas. Aem. és bas. Jul.) basilika külső csarnokai szegélyezték a forumot két oldalt. „Ám, hogy a forum bemenetétől számítva, alsó végén az első sarokpillér a bas. Juliához tartozhatott, lehetséges; de — megfordítva a dolgot — hogy ugyanez építm. sarkán, a vic. Tuscus mellett, a bas. Julia legkülső lépcsőfokát megszakító ama bizonyos basis -e a kérdéses pillér, bizonytalan“, mondja Jordán (Top. II. r. 395. l.). De Dionys. (3, 22) szavai mégis csak oda mutatnak, hogy ezt a basist kell amaz emlékjel, vagy tropheum helyének tartanunk, és, úgy látszik, Jordán is ehhez hajlik. Annál kevésbbé gondolhatunk pedig itt a bas. Aem. helyére, mert akkoriban az út a Sacra viától folytatólag a forum bemenetére éppen a bas. Julia mellett vezetett és nem a bas. Aem. mellett.

És sokkal is méltóbb lehetett a forum felett uralkodó e pont egy dicső diadaljel felállítására, mint valamely más kívül eső, v. távolabb fekvő.⁴⁶⁾

⁴¹⁾ Ezekre vonatk. a Jordán-féle tárgyalástól némi lényegtelen eltérés mutatk. Bursian Jahresb. 1875, 751 sk. lapjain, v. ö. Hermes 7, 291. Egyébként minden erre tartozó lényeges kérdés, kivált Cicero egyik levele ide vágó helyének helyes értelmezését a legnagyobb pontosság- és világossággal **Becker** adta meg a maga jeles Topogr.-jában. Ugyancsak ő törte össze az Aemilia et Fulvia nevű „kettős“ basilikára vonatk. amaz önkényes találmányt (újra felmerült e kérdés Gardthausennek a Trajanus-féle márványkorlátok domborműveire [*ἀνάγλυφα* (Hülse), Mon. Traiani (Jordán)] vonatk. hibás magyarázatánál, l. Jord. Top. II. r. 223. l. 60. j.), mely főleg a capit. városterv egy darabjának hamis restaur.-ján alapszik (l. Forma urbis fr. 24—26). A Bas. Aem.-ről Ch. Hülsen Röm. Mittheil. 1893, 281—282 ll.

⁴²⁾ Liv. 40, 51 M. Fulvius Nobiliorról mondja: locavit . . . basilicam post argentarias novas. Fekvéséről: in medio foro Cic.

ad Att. 4, 16; az u. n. Domitianus-szobortól balra: Stat. Silv. 1, 1, 22; *viam sacram, basilicam novam* (Constantini!) et Pauli: Not. Reg. IV. Sok zavarra és félreértésre adhatott különben okot e basilikának különf. elnevezése, így: Bas. Fulvia, majd nemsokára Bas. Fulvia(et) Aemilia, jóval később Bas. Aemilia, néha Bas. Paulla, v. Paulli. T. i. egyrészt M. Aemilius Lepidus és M. Fulvius Nobilior társensorok, mint e basilika kezdeményezőinek neveiről, másrészt annak újjáépítőjéről, Lucius Aemilius Paullus Lepidusról, neveztetett el e basilika és annak is majd *nomen gentis*-, majd *nomen stirpis* -éről. A császári testőrség táborából jövőn a katonák, e basilikán át nyomulnak a forumra, mondja Plutarchos Galba 26. fej.-ében. Mindezeket a helyeket fejtegeti Jordán Top. II. r. 206. l. Nibby e basilikát a vmivel odább fekvő-, sőt tőle a régi Argiletum uteza által elválasztott ősi curia-Julia helyén álló S. Adriano templommal azonosítja (v. ö. Jord. II. r. 260. l. 93. j.) a mennyiben ő a templomban talált feliratnak (l. fentebb) e helyét: *quae (statua) ornamento basilicae (Juliae) esse possit inlustri* . . a Bas. Julia helyett az Aemiliára vonatkoztatta. Tehát a felirat lelethelye hozta zavarba.

⁴³⁾ Scipio Nasica ex aqua fecit horarium, quod et ipsum . . . solarium coeptum vocari (Censorinus 23, 7), idque horologium sub tecto dicavit a. u. DXCV. (Plin. 7, 215). Ugyanerre vonatk. tehát Varro 6, 4: . . ut Praeneste incisum in solario vidi. solarium dictum id, in quo horae in sole inspiciebantur, quod Cornelius in basilica Aemilia et Fulvia inumbravit. Plin. 35, 13 a bas. Aem.-ban és saját házában 'clupe' kiaggatásáról szól. Az érmen való ábrázolások szerint (denarius) [Cohen Cons. T. I. Aemilia 8: Mommsen 275. sz. 633 sk. l. 490. j.] e basilika 2 emeletes oszlopcsarnokos épület volt, részsütös tetőzettel és az alsó emelet fölött egyenes gerendázzal, a melyen pajzsok függtek. Itt hihetőleg Lepidus triumvirnek 693. (a. u. e.) körül-vert érmére kell gondolnunk, s így a 676/78. átépítésre-, de semmiesetre a 700/54-ikire. Erről helyesen ítél Mommsen, és tévedett Marucchi (v. ö. Jord. II. r. 224. l. 60. j.). A phrygiai oszlopokról Plin. 36, 102. Varro fenti bizonyítéka minden kétséget kizár arra nézve, hogy a jelzett kettős név **egyetlen** basilikának volt eredeti neve és hogy e kettős név az ő idejében már nem dívott. Plin. (35, 13. fej.) pusztán basilica Aemilia-ról beszél. Ezek szerint semmi sem dönti meg e basilikáról adott leírásunkat, még a Plut. Caes. 29-ben előforduló 'Fulvia'-elnevezés sem.

⁴⁴⁾ Statius 1, 1, 22 sk. (v. ö. Jord. Top. II. r. 189. l.): „At laterum passus hinc Julia tecta tuentur, Illinc belligeri sublimis regia Paulli.“ A harczertermett L. Aemilius Paullus, a 'Macedonicus' melléknévvel megtisztelt férfiú rejlik bizonynyára e jeles hadvezér neve alatt. A basilikának az ő nevéből való költői megnevezésére okot csak a jelzett körülmény adhatott. A 720/34. rest.-ról Dio 49, 42.; a 740/14-ikről u. az. 54, 24; a 775-ikről Tac. Hist. 3, 72. Not. Reg. IV: basilicam Pauli..

⁴⁵⁾ Cic. ad Att. 4, 16, 14: Paulus in medio foro basilicam iam paene texuit [vv. lect. texerit et textit, de leghelyesebb a **texuit** alak] iisdem antiquis columnis, illam autem (sc. Juliam), quam locavit, facit magnificentissimam . . . nihil gratius illo monumento, nihil gloriosius. itaque Caesaris amici — in monumentum illud . . . ut forum laxaremus et usque ad atrium Libertatis explicaremus, contempsimus sexcenties HS: cum privatis non poterat transigi minore pecunia (a forum Julium számára kisajátítandó telkekért 60 millió sest., kb. 6 millió frt.) . efficiemus rem gloriosissimam: nam in campo Martio saepta tributis comitiis marmorea (Saepta Julia) sumus et tecta facturi etc. (v. ö. Drumann 1, 7.)

Íme mily leplezetlenül adja e néhány sor Caesar roppant költséges épít. vállalatait, Cicéronak, Caesar jó barátjának tollából: a Bas. Aem., Bas. Julia, Forum Julium, Saepta Julia, Villa publica mind Caesar pénzén épültek! Plutarch. Caesar 29: *Παύλος δὲ ἐπέτεω ὄντι (702/52) χίλια καὶ πεντακόσια τάλαντα δόντος (Καίσαρος) ἀπὸ ὧν . . . βασιλικήν . . . ἐντὶ τῆς Φουλβίας* stb. Paulus, a 702. év. consula tehát 1500 talentumon, vagyis kb. 3½ millio frton. fejezte be a régi Fulvia helyére épített nagyszerű Basil. Aemiliát. Ugyanerre vonatk. Appian. Civ. 2, 26. Becker Top. 301 sk. II. kimutatta (külömben önként is érthető, hogy a Kr. e. I. szd. II. felében a forumi Bas. Aem. mellett csakis a Bas. Juliára gondolhatunk, mert a többiek onnan már előbb végleg elpusztultak volt), hogy Cicero fent idézett ama helye: illam autem, quam locavit, csakis a későbbi bas. Juliára vonatkozhatik. A Plutarchos-féle idézet csak az évre nézve mutat kis eltérést; a lényegben teljesen megegyez Cicero fentebbi szavaival. Külömben nem áll e hely valódisága minden kétségen felül. — Cicero antiquae columnae-i csakis a 676-iki építményei lehetnek és ugyanezekre gondolhatt Plinius is (36, 102. fej.-ben), mert az időközi esetleges restaur.-k bizonynyára nem tettek rajta lényeges változtatást. Brúzza azokat az első építm.-nek akarja tulajdonítani, nem vévén figyelembe, vagy nem értvén meg az antiquis előtt álló „iisdem” szót, a mely mindjárt módosítja a szó értelmét (Ann. 1870, 139). Az ellenkező szélsőségbe esett Becker, ki ellenkezőleg a 740-iki restaurációra gondol (Top. 306), nem tördölvén bizonynyal a Cic. ad Att. 4, 16, 14: és Plin. 36, 102. közt levő összefüggéssel.

⁴⁶⁾ A Curiatiusoktól elvett zsákmányok Liv. 1, 26. f. szerint: „eo loco, qui nunc pila Horatia appellatur”- függnek. Feltűnő, hogy Jordán Livius e kitételét „pila Horatia” többesnek gondolja, és csak Dionys. 3, 22: *Ὁρατία καλουμένη πῖλα*-ját érti el egyesnek. Vagy talán nem ismeri a pila(ae)=gyámoszlop, alakot; mert külömben Livius amaz idézetéből a plur.-t másképp ki nem olvashatni. E szerint Pila Horatia=Horatius féle oszlop és nem (pilum-ból) Horatius féle kópják.

Azután Propertius Elegg. IV. k. II. (III.) eleg. 7 vsorát is helytelenül értelmezi, azt hibásnak deklarálván, mert: Et cecini Curios fratres et Horatia pila-ban a költő már a „**pilum**” értelmére

gondolt és ezzel egyált. nem érzélt a Horatiusoknak diadaljelül szolgáló oszlopára. Ama sor egyedül helyes értelme: „És megéneklém a Curius-testvéreket és a Horatiusok fegyvereit.“ Livius tehát a Horatiusok oszlopára (pila, ae), míg Propert. kopjájakra (pilum, i) gondolt.

c) cz.

A Basilica Aemilia és a Basilica Julia, mint a forum symmetriájának első megteremtői Caesar alatt. A két basilika homlokzata elől eltűnt tabernák megoszlása e basilikák előcsarnokaiban, a forumi utcásarkokon, a comitiumon és főleg a Sacra vián.

A forumi két nevezetes basilika, a bas. Julia és bas. Aemilia épít. idomai a Trajanusi domború műveken is pontosan megegyeznek egymással, s ez bizonynyal nem önkényes valami. Mert ha a római hatóságok már a forumi hűsvágó és egyéb üzleti boltok (tab. vet. és tab. nov.) bérlőinek sem engedtek semminemű önkényes szeszélyt azok kidíszítése körül, hogy legalább az adott körülményekhez képest megvalósíthassák a forum symmetr. felékesítését és harmonikus jellegét: mennyivel inkább kell föltennünk Caesarban, az új rend megalkotójában, és az ő barátaiban a forum és comitium architekt. kerete körül a lehető egység megteremtésének szándékát. Hiszen az az idő volt ez, mikor a jó izlés már általában a legszebb virágokat kezdé hajtani és az állam életébe mélyen belenyúló reformokat létesítették. Sőt kereken kimondhatjuk, hogy a bas. Aemilia újonnan és fényesebben való átalakításával és ezzel egyidejűleg (Kr. e. 54-ben) a szemközti bas. Juliának felépítésével az állam intézőinek (első sorban Caesarnak, az állam fejének) az volt főczéljuk, hogy a forumnak mindkét hosszoldalán — a mennyire természetesen az észak felől hozzácsatlakozó comitium elvágása nélkül lehetséges volt — stílus és építészeti anyag dolgában hasonló jellegű-, és minden egyedi eltérések híjával levő diszt adjanak. És e két basilikának épít. motivuma is: íves csarnokok dór rendű féloszlopokkal, éppen megfelelt a Catullus-féle Tabularium homlokzatának (v. ö. Jordán Top. II. r. 268 sk. l.), a mennyiben ezt a Tiberius-féle Concordia- és Vespasianus-templokok akkoriban még el nem takarták, s így a forumnak méltó háttere volt az.

Igy az a Caesar-Augustus korabeli forum a hozzácsatl. kisebb comitiummal ez új, mérsékletes és nemes szépségű köntösében valóban a komoly méltóság érzetét költhette fel a szemlélőben.

Találóan vetik egybe egyes tudósok (p. o. Jordán Top. II. r. 396. l., Lévy-Luck. Das Forum Rom. stb. 5. l.) e császárkori római forumot és a vele határos, kisebb comitiumot a velenzei ragyogó szépségű Piazza- és a vele érintkező, csinos kis, a maga Librieriájával (Palazzo Reale) büszkélkedő Piazzettával.

Hogy pedig a bas. Juliának **„kibővített területen“** való felépítése (a 2. aug. újjáépít.) után, a régi tab. vet. egész vonalán, a Saturnus-templomtól a Castor-templomig, többé egy bolt sem állhatott fenn, arról a legutóbb feltárt forumi romoknak beható szemlélete is fényesen meggyőzhet minket.

E szerint egy tabernáról „a Castor-templomtól számított 9-ik oszlop mellett“ — ha ugyan ezt e vonalban és nem inkább a Tuszk-utczában kell keresnünk — csak a bas. Julia felépítése előtt lehet szó. És ez nagyon is természetes; nem is kell hozzá oly fontoskodás, mint a minővel Jordán, vagy más tudósok fejtetik, hogy átlássuk.

Hisz tudjuk, hogy a Bas. Julia akkor **még nem is létezett** (vagy legalább nem oly alakban és nagyságban, mint a későbbi), mikor Catullus 37-ik költeményét a tabernákban gyülekező pajtásokról és ama kedvesről megírta. Catullus meghalt 57—54 közt, a Bas. Juliát meg csak 54-ben kezdték építeni és 46-ban befejezetlenül dedikálták. De ha még az 50-es évek végén is halt volna meg Catullus (ezt azonban a tudósok határozottan elvetik, v. ö. a Catullusra vonatkozó életadatokat Wirth Gy. tanár „Egy hang a Lesbia-kérdés jelen állásához“, dokt. ért. N. Becskerek, 1886.), illetőleg írta volna meg ama jelzett költeményét, még akkor is ott állhattak azok a régi tabernák (t. i. kimutattuk fentebb, hogy azok a bas. Juliának csak 2-ik augustusi újjáépítése alkalmával tűntek el homlokzata elől végleg). Nem áll tehát semmi sem útjában annak, hogy azt a catullusi helyet (Catull. Carm. lib. poem. XXXVII. v. 1—2.) a régi tabernasorra ne vonatkoztathassuk. Azt is föltehetjük, hogy a hagyományos **„hét taberna“** számát a szükséghez képest idővel megsziporíták, s így eloszlik az a nehézség, amit e hely ellen Jordánék támasztanak.⁴⁷⁾

De ha elfogadtuk ama — kétségtelen — tényt, hogy a két basilika külsarnokaiban a pénzváltók üttették fel boltjaikat (I. Jordán Topogr. II. r. 3. §. 104. j.), viszont föl kell tennünk, mint nagyon valószínű és adatokkal támogatott (Plinius X, 121 stb.) dolgot, hogy e mellett egyes iparosok a rendőrség engedélyével állíthattak magoknak sátrakat a Castor-templom keleti oldalán, v. a mögött is (p. o. a bas. Julia déli csarnokai mögé épített tabernákban). És vmint a régi tabernákról, úgy az újakról is elmondhatjuk, hogy azoknak is az újonnan, nagyobb fénynyel és terjedelmesebb arányban fölépített Bas. Aemilia homlokzata elől el kelle tűnniök. De e mellett helyben kell hagynunk azt a véleményt, hogy bizonyos határok közt és korlátozott mértékig megengedték a divatárusoknak, a könyvkereskedőknek stb., hogy annak csarnokaiban, talán a comitium némely pontján és az itteni utcatorkolatokban, meg a Sacra via egyes pontjain állandó tanyáikat felüssék. Így meg van oldva az a kérdés, hogy az új építkezések ellenére is maradt még az iparosoknak stb. elég helyök a forumon, esetleg a comitiumon, az egyes üzleti iparágak gyakorlására. Ezeknek ugyanis a fórum mindennapos és sűrű látogatói számára [forenses, subrostrani, (Cic., Ep. fam. VIII, 1.) canaliculae, susurratores (Cael. ad Cic.) stb.] a szükséges élet- és iparczikkekről kelle gondoskodniok. Mindazáltal ki kell jelentenünk, hogy ama nagyvárosi bazárélet, mely a régi, két hosszú tabernasorban annakelőtte uralkodott, a tulajdonképpeni forumról ekkortájt már kiszorult és inkább odább a Sacra vián (porticus Margaritaria) és ennek külső lejtőin üte föl fejét.⁴⁷⁾

⁴⁷⁾ A Catullus-féle, nona pila a rossz hírű Tuszk-utczára is utalhat minket, annál inkább, mert a költő határozottan az irányvonalat meg nem jelölte.

⁴⁸⁾ Mindeme kérdésekre a legújabb ásatások kellő világosságot árasztottak. Így most már Urlichs (Die Tabernen am römischen Forum, Rhein. Mus. 1857, 215 sk. II.) abbéli törekvését, hogy az u. n. köztársasági tabernáknak folytonos fennállását kimutassa, híd kísérletnek és elhibázott dolognak jelenthetjük ki. Úgy látszik, ő a dolgot nagyon is tág értelemben vette, mert, mint láttuk, a keresk. élet természetesen azután sem halt el a **forum tájékán**. De minő viszonyok közé jutott, megismertük fentebb. Plinius (10, 121) e helyét: apposita (aedi Castoris) sutrina megfejté az a tény, hogy volt még arra elegendő hely keleti oldalán.

A „tabernae in foro”-ról szó van még Plin. 7, 182; Appianus Civ. 1, 54. 4, 17; főleg a librariae tabernacról Cic. Phil. 2, 9, 21; Hor. Epist. 1, 20, 1; v. ö. Jord. Top. II. r. 217. l. 52. j.: e helyek azonban mind az említett új építkezéseket megelőző időkre vonatkoznak. Hogy a forumi tabernákban régente elemi iskolák is voltak, bizonyítja Livius (3, 44, 16) ama nevezetes helyén, hol az Appius Claudius decemvir ellen feldühödött és elkeseredett ősz atya, Virginius, még iskolás lányát egy **laniena tabernából** elragadott húsvágó késsel leszúrja: *virgini venienti in forum (ibi namque in tabernis literarum ludi erant)* etc. **A Sacra via** magas lejtőin árult művészi koszorúkról Ovid. fast. 6, 783, 792; a pompás gyümölcsökről Varro de re rust. 1, 2, 10: *summa sacra via, ubi pomae veneunt*. A feliratokon olvasunk a Sacra via különféle jelesebb műparosairól és árusairól, u. m. *cavatores, caelatores, aurifices, margaritarii, eborarii*: de sacra via. Propert 2, 24, 11 említést tesz az ott nagyban árult, szép pávatollakról: *pavonis caudae flabella*. **A könyvárusokról** és oszlopok mellett levő nyílt sátrakokról Hor. sat. 1, 4, 71; u. az. epist. 2, 3, 373. A régi comitium egy részén, a forum Juliumon levő könyvesboltról: Mart. epigr. lib. I. epig. IV. vers. 1—2.

VI. fej.

Vízlevezetés a forumon: csatornák (cloacae), víztartók (lacus), pöczék (latrinae), Venus Cloacina forumi szentélye és 8. századbeli érmei.

A forum kövezete.

A forum-tér (area fori), ez a császári korban travertinkőlapokkal kirakott és három oldalról kövezett utcákkal elkerített hely, még abban az időben is, midőn déli hosszoldala mentében a Basilica Juliát emelték, hossz tengelye irányában jó $\frac{1}{2}$ méter **niveausüllyedést** mutatott Az áréának (e teret később a comit. trib., törvényszéki tárgyalások stb. ézéljaira rendezték be) ez ereszkedése, vagy talán még nagyobb szöghajlása, akár a természettől volt meg, akár mesterséges kezek alkották, mindenestre határozott célra szolgált. E cél: az e mélyedésben összegyülemlt vizek levezetése volt, a mire földalatti, ú. n.

sárcsatornák (cloacae) szolgáltak. És csakugyan a főágon kívül a mellécsatornák maradványait is megtalálták itt, a Severus-ívtől a főág irányában odább, nemkülömben a Caesar-templomnál. E csatornák rendeltetése volt a halmokról lejövvő vizeket, mocskokat a csatornák szívében összegyűjteni és a forum kövezetes talaja alatt a Tiberisbe vezetni. Ennélfogva arra szolgáló berendezéseknek is kellett lenni, hogy azok a forumtér kövezetén a helyi esőzések, stb. következtében hirtelen összegyülemlett vizeket a földalatti csatornába vezessék, t. i. csurgók- és levezető nyílásoknak. Hogy pedig eme vízlevezető készülékek annál jobban feleljenek meg céljoknak, mindenesetre erős vizesési lejtőségre (nívellement) volt szükség. „Pompeiiből, úgy mond Jordán, és más római városokból jól ismerjük e készülékeket, de a római forumon egykor létező vízlevezetési terveztékéből semmi sem maradt fenn“.

Am Lanciani R. legújabbán megjelent munkájában (A régi Róma stb.) kimutatta, hogy Rómában is több csatornanyílás maradt reánk, melyek közt leghíresebb a **Bocca della Verità** nevű magas domborúmvű korong. Ez a cloaca maxima torkolatához közel fekvő egy keresztény templom porticusának falába van beékelve, a melyet nekem is szerencsém volt látni.

A jelzett forumi vízlevezető lejtőség egykori kitünő voltát igazolhatja az a ténykörülmeny, hogy a rohamos esőzuhatagokat, vízáradatokat a jelenlegi csatornanyílások is a leggyorsabban elnyelik.

De azért a még oly erős esési lejtő és a kitünően működő vízlevezető készülékek, csatornanyílások sem menthették meg a forum áréáját időleges elöntések ellen. Mert ha a csatornában a Tiberis nagy vizállása mellett roppant víztömeg torlódott össze, akkor az árvíz a forum legmélyebben fekvő részét, a Castor- és Vesta-templomok tájékán, okvetetlenül elborította. Ilyen ár lepte el a forumtér keleti felének végső szakát, éppen a Castor-templom előtt levő pontig, néhány évvel ezelőtt is. Ugyanezért önmaga alatt vágja a fát Jordán, midőn kétségbe vonja Horatiusnak amaz állítását, hogy a Tiberis vize Augustus idejében a Vesta-templomnak és a szomszédos Regiának romlását idézte elő. Hor. Carm. I., 2, 13:

„Vidimus flavum Tiberim retortis
Ire deiectum monumenta regis
Templaque Vestae.“

Jordán itt valószínűleg a szó legszorosabb értelmében vette az **ire deiectum** kifejezést, és nem akart benne semmi költői figurát látni. Már pedig Horatius azt bizonyynyal nem úgy értette, mintha az az árvíz egészen ledöntötte volna a Vesta-templomot és elsodorta volna a Regiát. Hanem annyit el kell hinnünk, hogy alámoshatta a lépcsőzetet, talán megingatta a Vesta-templom 20 korinthosi monolith oszlopának egyikét-másikát, szóval rombolásának nyomait okvetetlenül hátrahagyta e szent emlékeken, melyek a Tiberis tükrének normalis magassága felett csak 4—5 méternyre álltak. Livius is gyakrabban ír a Tiberis rombolásairól, a többi közt p. o. 38, 28, 4.

A fönt említett Cloaca maxima, melynek szennyes, bűzös torkolatát láttuk, 320 méter hosszúságban fönmaradt és még ma is elég jól teljesíti szolgálatát. Egy massiv, négyszögű tufkővekből való dongabolt, melybe 350 m. boltív van ékelve (ezekről mondja Jord. Top. I. r. 1. §., hogy még közel hasonlókorú ívek sem maradtak feñn Rómában, mint a cloaca max.-éi) fedi a kb. 6 m. széles csatornát. Eredeti magassága 360 m. volt, de az iszap, szemetréteg stb. ismételt kotrások ellenére is annyira összehalmozódtak benne, hogy jelenlegi magassága már csak kb. 2 m. E kloakák gyakori tisztogatásairól és kiegészítéseiről, mint nagyon költségesekről, a régi írók gyakran megemlékeznek. A vízvezetéssel kapcsolatban van a **vízvezeték** és a **pöczeügy**. Tiszta ivóvizet a régibb időkben a forumnak a Palatinus egy természetes forrásán- és a később valószínűleg használaton kívül helyezett capitoliumi várforráson (Tullianum) kívül a mesterséges vízvezetékek adtak. A medenczés, csöves kutak (salientes et lacus) építése óta, mint Pompeii- és más római municipiumok példáiból tudjuk, a természetes forrás- és vízvezeteki víz folyton folydogálva ömlött a víztartókba, melyekből a földalatti csatornáknban kapott a felesleges vízmenynyiség levezetést. A forumon magán és közvetetlen környékén 3 ily kutat ismerünk: a **lacus Iuturnaet**, a Castor-templom mögött, a **lac. Serviliust**, melyről fentebb volt szó és a **lacus Curtiust**, az área közepe táján' (v. ö. Jord. II. r. 174 l.).

Ha a lacus Curtius csakugyan az áreán belül állt, úgy akkor már korán betemették. Egyébként a nevezett kutak egyikéről sincs a császárkor vége felé oly értelemben említés, hogy azokból folytonos fennállásokra gondolhatnánk.

A szűkségszerüleg föltételezendő- és a vizárkokkal kapcsolatban álló **pöczeintézményekből** szintén nem találtak a forumon semmi építészeti maradványt. Lehet, sőt igen valószínű, hogy a mellékutczákban voltak és így nyomaiknak felkutatása várható. (Jord. Top. II. r. 175. l.). De hogy visszatérjünk a lacusokra, és főleg a lac. Curtiusra, a forum közepén', vagy 'közepe mellett' fekvő ez u. n. kútmedenczére (topographiáját illetőleg a nyelvi kifejezés itt is szint játszik: Jord. Top. II. r. 173. l. 19. j.), ez, lacus nevét, úgy látszik, jogtalanul viseli. Mert a kik azt R. v. é. 7. és 8. századában látták, azt bizonyítják, hogy nem volt kútforrás, hanem a hagyományos alakú, száraz talajon álló puteal, a melybe Augustus alatt, az ő jólétéért minden rendűek és rangúak, ex voto áldozati fillérek stb. dobtak bele. Ennek közelében a Kr. u. i. százban egy olajfa, egy szőlőtő és egy oltár állottak, de ez utóbbit onnan inhamar eltávolították. Maga a lacus Curtius neve- és rendeltetésének igazi értelme felől semmi biztosat nem tudtak, s így a róla adott magyarázatok nyilvánvalólag tisztán nyelvi, illetőleg etymologiai természetűek és csak annyi hitelt érdemelnek, mint p. o. a curia Hostilia, a Tullianum stb. etymológiái. De annyit mégis fel kell tennünk, hogy azon a helyen előbb, legalább valami sekély víznek kellett lennie: és ezt jelenté a megmaradt, 'lacus' szó. E dolog valószínűleg arra az időre vezethető vissza, mikor a forum részben még mocsaras, iszapos talajú volt. (Jord. Top. I, I, 126.)

Neve felől 3 vélemény maradt fenn: Az 1) szerint egy Curtius nevű sabinus hőstől kapta nevét, ki a palatinuslakó latinok ellen vitt csatában itt lovával együtt megfuladt volna (L. Plut. Rom. XVIII. fejr.). De a 'lacus Curtius' név bizonynyal sokkal későbbi időből való, semmint e mondát költötték s így e hagyományos etym.-ját el kell vetnünk. A 2) szerint e hely körül egykor tátongó földnyilas képződött, mely a jóslat következtében csak vmely Curtius nevű hazafi önfeláldozása által zárult volna be és utána sekély víz maradt. Ez nagyon regés, sőt ily alakban egyenesen képtelen dolog. A 3) vélemény szerint a lacus igazi jelentését nem kell tekintenünk, hanem egy putealt gondolnunk, a minőt t. i. villámsirok építésénél (l. fentebb) alkottak, s ily putealt felállíthatott a 309/445. év consula. Az 1) véleménynek is van ugyan némi valószínűsége, de mégis homályos és mondai, ennélfogva csak a 3) véleményt fogadhatjuk

el. A. dolog e. szerint így áll: ha igaz, hogy e puteal eredeti megnevezése lacus volt, akkor feltehetjük, hogy e helyen előbb vmiféle kút lehetett, melyet használhatatlansága-, vagy alkalmatlansága miatt később behánytak. Ennek a putealnak, vagy úgynevezett lacusnak a mai forum kövezetén semmi nyoma sem maradt. Hogy Domitianus annak helyére lovasszobrát állíttatta volna, lehetséges, de be nem bizonyítható, annál kevésbé, mert ennek helyén később az Equus Constantini-t állították fel.')

Mikor foganatosították rendszeresen a forum áréájának vízlevezetését és kikövezését, arról határozott adataink nincsenek. Mégis nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy, mielőtt a Bas. Juliának keleti kereszthája a cloaca max. egyik főágát befödte volna, tehát éppen Caesar-, illet. Augustus idejében, „nyílt“ **vizesatorna** ment erre végig, a melynek környezetében lévő kalmárboltok tulajdonosait e helyzetökben méltán érhette némi gúny (Jord. Top. 1, 1, 451 sk.). De hogy a csatorna kitisztítása, illetőleg a csatornarendszer kifejlesztése, kapcsolatban a kőkút-medenczék (lacus) építésével, és a kövezéssel (ezekre már az 570/184-ik év censorai roppant összegeket fordítottak, l. Jordán id. műve I. r. 442. l.), a fórumot keresztülszelő kloakát sem hagyhatták érintetlenül, természetesen és elhihetőnek kell tekintenünk, bár közelebbi adataink az utóbbiról hiányzanak.

Lássuk most az éppen itt utunkba eső kis szentélykét, a Venus Cloacinát (csatornatisztító Venus).

Az „új tabernák“ alatt, „közel a comitiumhoz“, vagy talán már magán a comitiumon (mert a kloakák egyik főága éppen innén jött a forumra), állt már R. v. é. 6. százában Venus Cloacinát kápolnája (sacellum), és benne még a császárság első századában is ugyanannak egy szobra. Ezzel nyilván összefüggésbe hozhatjuk a Circus Max. mellett füstelt Venus Murcia-t (ad Murcim, vallis Murcia). Vagyis Venusnak, mint a víz-szakadás tisztító istennőjének természetsymbolicus ábrázolását találjuk oly helyeken, hol egy vízárók (vizfolyás stb.) eredetileg mocsaras tájon át a Tiberisbe szakadt (Jord. I. r. 194 l.).

Nagyon helyes e szerint és kézzelfogható Jordán ama véleménye, hogy Venusnak a forumon ismert Cloacina melléknevét máshonnan származtatni nem lehet, mint éppen a fórumot a víz levezetése által megtisztító „cloaca“ szótól. Így a jelzett sacellumot ama kloaka vmiféle technikai tökéletesítése, javítása alkalmával szentelhették neki, még pedig

a dologgal összefüggőleg éppen ott, a hol a Subura felől leömlő vizek a forumra léptek (Jord. Top. I. r. 449. 1.).

Hozzuk tisztába végül a Venus nevét feltüntető 8-ik százdbeli érmeket!

Ezeken ez istennő neve egy hajóra van írva, melyen két alak áll. Az egyik elől álló és férfinak látszó alak kétségtelesen lajtorját tart, a hátsó női, uszályruhás alak pedig, úgy látszik, a csónakot kormányozza. Ez éremkép elfogadható magyarázatát adja Jordán (Top. II. r. 398—399. II.), ki egyuttal eme képnek minden más eddigelé megkísérelt magyarázatát kerekén hamisnak nyilvánítja. Szerinte a jelzett ábrázolat vmely újra foganatosított csatornatisztítás aktusára vonatkozhatik, melynél a kloakáknak sajkákkal való bejárása okvetetlenül szükséges volt, és így az a hátul látható nőalak talán maga Venus Cloacina lehet, ki éppen ideillőleg egy ily naszádot kormányoz. ²⁾

A vizárkok szabályozása és az utak, terek kövezése hovatovább mind jobban fejlődésnek indulnak a censorok szigorú rendeletei következtében. Hogy a kloakarendszer említett kifejlesztésekor (még pedig első sorban) a forum is ki volt már kövezve, önként érthető (v. ö. Jord. Top. 1, 1, 525). Mikor foganatosították a forum kikövezését, nem tudjuk ugyan bizonyosan, de föltehetjük, hogy a Kr. e. 3—4 száz közt tényleg kövezetes volt, ha mindjárt kezdetleges módon is. Annyi azonban tény, hogy a Kr. e. 2. száz végén travertinlapokat arra a célra még nem használtak (v. ö. Jord. 1, 1, 7 skk.), mert a travertinburkolat csak a köztársaság legvégén kapott lábra; részletesebb tudósítások ezekről nincsenek. A Caesar-féle kövezések maradványairól szól Jordán id. műve II. r. 2. §-ában. ³⁾

¹⁾ A forum egykori mocsaras voltáról és a lacus Curtiusról: Ov. Fast. 6, 403 sk. Dionys. 2, 42: *Κούρτιος λάκκος, ἐν μέσῳ μάστιγι ὡν τῆς Ρωμαίων ἀγορᾶς* (megjelöli helyét). Az áldozati fillérek bedobásáról Suet. Aug. 57; v. ö. Varro 5, 149, ki e lacust behányt villámsírnak mondja. A körülte álló emlékfákról és az ara eltávolításáról Plin. 15, 77. Galbát megölték iuxta Curtii lacum: Tac. Hist. 1, 41 (v. ö. Plut. Galba 27. f.); *ἐν μέσῳ τῇ Ρωμαίων ἀγορᾷ*: Dio 64, 6. Története részletesen Varro 5, 148 skk. A nevére vonatkozó két első versióról még Liv. 1, 13. 7, 6, stb. (v. ö. Schwegler 1, 484); a harmadik véleményről pedig Jord. Top. 1, 1, 519. Helyére vonatkozólag az említett helyeken mind ezt találjuk, in medio foro.

Az 1553-ban a Phokas-oszlop közelében talált feliratos kőről CIL. 6, 1467: L. Naevius L. f. Surdinus | pr. | inter civis et peregrinos. Ez alkalommal annak túlsó lapjára odahamisították domborúmban Curtius önfeláldozó balálát (l. Jord. Topogr. II. köt. 501 és u. az Syll. 277. l. 32.). E kő jelenleg a capitoliumi múzeumban látható.

²⁾ A kloakáknak Augustus alatt sajkákkal való bejárását bebizonyította Lanciani. V. ö. ezzel Jordán Topogr. I. r. 442. l. 61 j. Plin. 36, 104 és Dio 49, 43: *τοὺς τε ὑπορόμους ἐξέκαθησε καὶ ἐς τὸν Τιβέριν· δι' αὐτῶν ἐξέπλεονε.* A Cloacina-szentélyről, illetőleg az új tabernák mellett való fekvéséről Liv. 3, 48. A sabin nők elrablásáról Plin. 15, 119: Romanos Sabinosque . . purgatos in eo loco, qui nunc signa Veneris cloacinae habet: cluere enim antiqui purgare dicebant. E hely tehát a régiek hite szerint a comitium volt (v. ö. Jord. II. r. 3. §. 1. j.). A cloacina szónak Plinius adta etymológiája nem hibás, mint Jordán gondolja, csak nem elég pontos, illetőleg szabatos. T. i. nem mondja Plinius egy szóval sem, hogy a Cloacina-név éppen a cluere-ből ered, mert magától érthető, hogy előbb a substant. alaknak kelle képződnie és csak abból jöhetett aztán a deriv. adject.: cloacina; hanem Jordán mindjárt a hamis etym. bélyegét süti Pliniusra. Vagyis Plinius itt a gyökre: clu, és nem a töre: cluac, cloac, mutat rá. A Venus Cloacina nevű sacellum, v. sacrum (néhányek szerint aedes) ezeknél fogva mindenesetre ősrégi szenthely volt. Említés van még róla (Plaut.) a Curculio parabasisában (4, 1, 9): qui mendacem et glóriosum, apud Cloacinae sacrum- és talán erre vonatkozik az Obseq. 8. (62)-féle hely is az 575/178. évhez (Becker Top. 582. j.): incendio **circa forum** cum plurima deusta essent, **aedes Veneris** sine ullo vestigio cremata est (az illető forrásban 'Cloacinae ad forum' olvasható). A jelzett éremképre vonatkozólag L. Mussidius Longusnak, az éremverés főfelügyelőjének, denárjai (715. 716? Mommsen Münzwesen 653. l.): Cohen Cons. T. XXIX. Mussid. 5. 6 (az ábr. pontos; helytelenül irta le Klausen Aen. 734. l. 1345. j.) egészen világosan mutatják a fent ismertetett képet; a hajóbordán e szó olvasható: Cloacin(a). Ez ábrázolat tehát nem lehet az ő sacelluma, sem a rostrával nincs összefüggésben, a mint eddigelé a tudósok általában gondolták (Becker 482. 582. j.).

³⁾ A kloakák rendezésekor Rómának már nem egy kövezetes utcája volt. Ide vonható Liv. 41, 27. fejezetének e helye (a Kr. e. 174. évről): censores vias sternendas silice in urbe, glareas extra urbem substernendas, marginandasque . . et . . emporium lapide straverunt.

VII. fejr.

A forumi emlékek lassankénti eltávolítása. A tribunal praetorium és áthelyezésének ideje. A tribunálok szaporítása a 7. százdtól (a. u. c.); a tribunal Aurelium.

A forum áreáját a forgalom, népgyűlések, műtárlatok céljából Caesar óta egészen a birodalom megdőléseig az u. n. állandó emlékektől lehetőleg szabadon hagyták. Bizonyítja ezt az is, hogy csaknem egészben megmaradt travertinkövezetén a Kr. u. 7–8. száz alkotásain kívül csak egyetlen emléket találtak, az u. n. Constantinus-féle lovasszobor(?) basisát. Egyéb emlékeket csak az área párkányain fedeztek fel, így a délin a hét díszoszlop basisát, az északin pedig szintén egykét hasonló jellegű basist. De ha ez Caesar óta századokon keresztül így tartott, jogosnak kell tartanunk azt a véleményt, hogy így volt ez, sőt még következetesebben a forumi élet átalakítója, Caesar előtt is. És csakugyan a Caesar előtti korból a forum áreáján (pedig alaposan fel van tárva az egész) egyetlenegy emléket sem találtak. Ebből következtethető, hogy a lacus Curtius is kissé odább állott. Másrészt tudjuk azt is, hogy valamint Caesar kora után, úgy azelőtt is, az állami, elhalt érdemesebb polgárainak „köröskörül a forumtér körül“, de nem rajta, szobrokat és egyéb effajta emlékeket emeltetett, vagy ilyenek felállítását még a magánosoknak (privatis) is megengedte (ez emlékekből csak azokat ismerjük, melyek a rostra körül, vagy éppen a rostrán, meg a Castor-templom előtt álltak, l. fentebb).

Ezek száma (ez később a vidéki városokban is így volt, v. ö. Jordán Top. II. r. 178 l. 21. j.) ugyancsak nagy volt, úgy hogy valóságos szoborerdő környezhette a forumot. Ez okból az illetékes hatóság, az aeditas, a censorok rendeletére megfelelő szabad tér biztosítása céljából már az 596/155. évben

az összes szobrokat, melyeket nem a tanács-, (ex. s. c.) vagy a nép határozatából (ex populi sententia) állítottak; eltávolíttatta. ¹⁾

Már csak ezért sem szabad a praetori tribunalt (főbirói emelvényes szék) a 'forum áreáján' (in area fori), mi több amolyan monumentalis középületnek gondolnunk, mert az 'a körül' állt (circa forum = in capite fori, v. summo foro, medio foro, infimo foro). ²⁾

Láttuk, hogy a törvénykezés- és e szerint a praetor helye eredetileg a comitiumon volt (v. ö. Jord. id. m. I. r. 499. l. 21. j., a hol az ide vonatkozó írói helyek csoportosítva vannak). De számtalan nyomós adattal az is igazolva van, hogy R. v. é. 7. és 8. százában a jogot kereső felek már a forumon jelentek meg, még pedig, mint a tudósítások közlik: a 'Fabius-ív mellett', a 'Regiához közel', a 'Vesta-templomnál' az 'alsó forumon' (forum infimum), mindjárt annak bemeneténél, tehát nem magán az áreán. ³⁾

A **praet. tribunal** áthelyezésének idejét ugyan semmiféle bizonyító adat nem erősíti meg, mindamellett rámutattunk fentebb egy polit.- tört. nyomra, mely annak indító okára és bár nem egészen pontosan - e változás korára is rávezethet minket. A népgyűlések elvonulása a comitiumról a forumra, a Castor-templom tájának hirtelen bekövetkezett polit. jelentősége, a későbbi tribunallal szomszédossá lett görög eredetű **Marsyas-szobor** felállításáa ugyanak tájékán, mind világos politikai tények és szembeötlő jelenségek, melyek arra készítetnek bennünket, hogy ez eseményeket a Pyrrhus elleni és a III. pún háború közé eső időbe helyezzük. Mindeme dolgokkal szembetűnő összefüggésben van a tribunal áthelyezése is. Sajnos, hogy a szintén a trib. praet. közelében álló **puteal Scribon.** v. puteal Scribon. Libonis felállításának idejét sem tudjuk pontosan meghatározni, mert ebből a praetori tribunal forumi létének idejét is megállapíthatnók. Tudniillik a nevezett putealt a jelzett tribunallal közös eredetűnek jelenti ki egy pontos tudósítás. A puteal alakját azonban ismerjük, mert egyéb **éremképeken** kívül egy **Veii**ben talált hű utánzat is megőrzötte számunkra. A puteálok mind egyöntetűleg a villámsírnak hagyományos alakját mutatják, mint a minő volt, valószínűleg, a már említett laeus Curtius, meg a comitiumon álló puteal is. Jordán a rajtok látható címképeket: a lantot Volcanus kalapjával megfektetlenségnek jelenti ki. Mi a magunk részéről nem tulajdonítunk nekik valami különös

jelentőséget és vagy pusztá díszábrázolatoknak, vagy inkább a szabadság jelvényeinek tartjuk őket s erre mutat a kalap is.

Lehet, hogy éppen a puteal Scribonianum saeptumából való (mert a villámsír is sacellum volt, melyet bűnös ember lába nem érinthetett) a védőrácszat tartására szolgáló az a gyűrűalakú kőkerítés, mely a Vesta- és Castor-templomok közt fönmaradt. Hogy pedig a tribunálokból semmi maradvány sincs, könnyen megfejt-hetjük abból a tényből, hogy a Justitia abban az időben, a melyből a forum romjai valók, már a basilikák, curiák, és hozzátartozó helyiségeik: a secretariumok falai közé vonult be.⁴⁾

A praetorok ítélőszéke előtt lefolyt jelenetek leírásaiból a tribunálok alakjáról nem alkothatunk ugyan magunknak egészen hű képet, mégis a R. v. é. 6—8 századabeli praet. tribunált csakis kőből való, meglehetősen terjedelmes podiumnak képzelhetjük, a melyen és a mely körül elhelyezett többi kellékek: székek, asztalok, korlátok stb. mind fából voltak, hogy szükség esetében onnan könnyen el lehessen őket távolítani.⁵⁾

De az ismertetett, egyetlen praet. tribunál az idők folyamában nem elégitette ki a közszükségletet, mert a viszonyokhoz képest a 7. században már számos esküdtszéket alakítottak egy-egy elnökkel és nagyszámú bírákkal, melyeknek minduntalan akadt valami tárgyalni valójuk. Emez esküdtszékeket, vagy vándor törvényszékeket ismét csak a forum, különböző helyeire gondolhatjuk. Alkotórészeiket szintén fából s így e tribunálokat is könnyen szétszedhetőeknek kell képzelnünk. Émelvénynek a körülmények szerint vagy a tabernák valami-féle alkalmas bútorzatát használták fel, vagy külön e célra szolgáló podiumot állítottak fel.

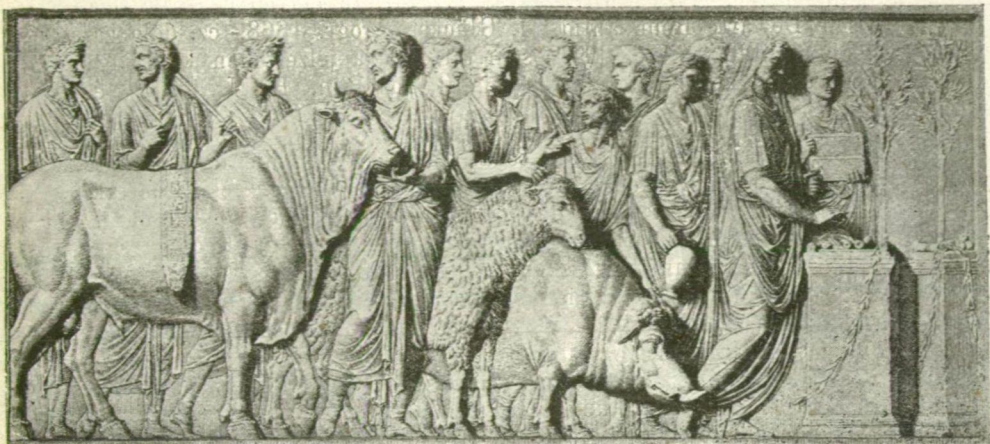
Egy ily esküdtszéki tribunálról is van tudomásunk, ez a: **tribunal Aurelium**, melyet gradus Aureliinek (Aureliusi lépcsők) is neveztek. Ezt valószínűleg M. Aurelius Cotta, a 680/74. év consulja állítá fel (onnan kaphatta nevét) és a zsarolási és mérgezési ügyekben tartott ítélkezéseknél használták, úgyszintén a néptribunusok szószék gyanánt. Helye bizonytalan és magától érthető, hogy ennek se maradt semmi nyoma.⁶⁾

¹⁾ Erre vonatk. a Kr. e. 158. év censorairól Plin. 34, 30: statuas circa forum eorum, qui magistratum gesserant sublatas omnis praeter eas, quae populi aut senatus sententia statutae essent.

Nem pontos a Vir. illustr. 44, 3 ide tartozó helye. Tehát a Detlefsen De arte Rom. antiq. II, Glückst. Progr. 1868.-cz. dolgozatában említett szobrok közül sem tartozott a jelzettekén kívül egy sem a forumhoz. A forumi képkiállításról Plin. H.-N. 35, 23 és u: a. 35, 25.

2) A tribunal fából való, tehát könnyen szétszedhető alkotmány volt, melyet vmely kőbasisra stb. rögtönözve bárhol felállíthattak. A tribunalra vonatkozó kérdéseket legújabbban részletesen, de hamis nyomokon indulva Dernburg tárgyalta (Zeitsch. für Rechtsgesch. 2, 1, 69 skk.). Ennek egészben megfelelő czáfolóirata Mommsentől jelent meg (Jahrb. d. gemeinen Rechts 6, 389 skk.), ki főleg a tribunal (a comitiumról a forumra) áthelyeztetésének kérdését minden oldalról megvilágította és ezt, vmint a forum áréájának emlékektől való szabadon tartását alapos fejtegetéseivel nyomatékkal kiemelte. A Trajanus-féle két domboruművű márványkorlát egyikének a tribunalt illető téves értelmezése ellen Jordán emelte fel tiltó szavát (Top. II. r. 222. l. 59. j. és 225 sk. l.). Most már elnémulhat minden polemia e kérdés körül, mert a dolog a forum feltárása által vmint a tribunalra, úgy egyéb emlékekre nézve is tisztább világításban áll előttünk. A rostrából való fent említett domboruművek Trajanus császárt dicsőítik. Az egyik Trajanus alapítványára (pueri et puellae aliment.), a másik a hátrálékos adók elengedésére vonatkozik (Richter O.). Lássuk ez ábrázolatokat.

E két, ünnepélyes állami tény színhelye a Forum Romanum volt. Az egyik, jobban fentartott rostrabalustrád külső oldalán a császárt kíséretével a rostrán látjuk. A hosszú csoportban előtte sorakozó nép örömrivalgásba tör ki, a mint kegyes császára neki a szegény gyermekek számára tett alapítványát (99. Kr. u.) tudomására hozza. A topogr. hátteret a forum északi oldalának emlékei teszik. Ezek: egy, meg nem határozható diadalív, a curia (San Adriano), a Nerva-forum felé vivő széles utca és a Bas. Aemilia. A jobb sarokban a művész minden szoros helyi összefüggés nélkül ugyan, de a másik ábrázolattal való kapcsolat kedvéért, két híres emléket tett, u. m. a ficus Ruminalis és a Marsyas-szobrot. A belső oldalakon levő ábrázolatok mindkét korlátnál ugyanazok. Áldozati szalagokkal feldíszített sertéskant, kecskebakot és bikát vezetnek a nagy állami áldozathoz, a régi eredetű suovetauriliához. (Képe a túlsó oldalon látható a mellékelt 5) ábrán.)

5) ábra. Suovetaurilia. (A forumon talált márványkorlátokról.)

³⁾ A praet. tribunalra vonatkoznak: Hor. sat. 1. 9, 1. 35. vs. (v. ö. Jord. II. r. 293. l.); Porphyrio Hor. Ep. 1, 19, 8-hoz való comment. (v. ö. Jord. II. r. 3. §. 121. j.). A tribunal előtt folytak le azok a tréfás jelenetek is, melyeket Cic. de or. 2, 66, 266 és Plin. 35, 26-ban beszélnek el. Viszont Liv. 27, 50, 9-ben a tribunal még régi helyén a comitiumon, a curia mellett van említve. Külömben a 'tribunal' szó, mely eredetileg szükségkép a **tribunusnak** hivatalos helyét jelentette, a maga érteményének kifejlődésében még nincs tisztázva, mondja Jordán. Mindenesetre legelőbb a **tribunusok** számára készített félköralakú emelvényes helyhez, hová ők feleiket törvénybe idézték, (tribun-al a tribun-us-ból) és igazságot szolgáltatottak nekik (tribuo), tapadt e név. Később nagyon kitágult e szó jelentése (Liv. 6, 15-ben a dictator tribunaljáról van szó), úgy hogy végre minden nagyobb hivatali főnök tisztí működése helyét (még a táborban is) jelölte, de szorosan csak a praetor igazságosztó székét jelentette mégis.

⁴⁾ A puteal Scribon-ra vonatk. (Festus 333.) nagyon lacunaris főhelyet Jordán némileg restituálni igyekezett. Schol. Pers. 4. l. 49 (gloss. Pith.): foeneratores ad puteal Scribonis Licinii (Scribonii Libonis), quod est in porticu Julia ad arcum Fabianum. Hor. Sat. 2, 6, 35 és Ovid. Remed. am. 561. ált. csak putealról beszélnek. A Janus medius- és a Regiának ahhoz való közellétéről l. Jord. id. m. II. r. 215. l. A Paullus Aemil. Lepidus és L. Scribon. Libo 720. évbeli consuloktól (Mommsen Münzw. 632. l.) közösen vert érmekről Cohen Cons. T. I. Aemil. 10. T. XXXVI. Scribon. 2. Itt a putealon e körirat látható: puteal Scribon(janum). A Veiibeli márvány-puteal, mely most a lateráni muzeumban van, alakjára és díszítésére az előbbeniekkel megegyezik, csakhogy ennek követ-

kező felirata van: Pietatis sacrum (erről bővebben Schöne-Benndorf 440. sz. 307. l.), Jordán e feliratot is homályosnak mondja; pedig értelmét könnyen megmagyarázhatjuk, ha meggondoljuk, hogy a puteal is 'szent hely' volt, s azért könnyen lehetett Pietas istenségnek ajánlva. A fenmaradt kökerítésről Jord. II. r. 210. l.

⁵⁾ A tribunálok alakjáról és berendezéséről sokat okoskodtak a tudósok, de minden szilárd támaszpont nélkül. A subsellia és tribunalia (Suet. Caes. 84) a *ξύλα, βύθρα, κικλίδες* (App. Civ. 2, 93; Plut. Caes. 68) nevű felszerelések, a melyekből rakott máglyán égették el Caesar tetemét a Regia mellett, kétségtelenül a praet. tribunálból valók voltak.

⁶⁾ Cicero ide vágó helyeiből kiténik, hogy a gradus Aurelii és a tribunal Aurelium egyet jelentettek. Cic. p. Cluent. 34, 93 a de venefic. ex lege Cornelia (680/74.) szóló perről: Gradus illi Aurelii **tum novi** quasi pro theatro illi iudicio aedificati videbantur; u. az pro Flacco 28, 66 de repetundis 695/59: quod non longe a gradibus Aureliis haec causa dicitur; u. az pro Sest. 15. 34, in Pisonem 5, 11: dilectus servorum pro tribunali Aurelio; de domo 21, 54; post red. ad Quir. 5, 13: in tribunali Aurelio stb.

VIII. feje.

A forum Caesar-Augustus korában. — Az aedes divi Juli története és technikája. — Rostra aedis divi Juli, v. ad divi Juli. — A forum áréája, szegélyei (crepido, margo) és befödése a későbbi császárok alatt.

A forum életében egy egészen új korhoz, Caesar korához jutottunk.

E kor valamint az áll. életnek új alapjait veté meg, úgy, azzal szervi összefüggésben, színpadának, a forum- és comitiumnak is új alapvonalakat teremtett.

Láttuk, mint vette foganatba a forum és áréájának szabályozását Caesar saját gondolatai szerint és rengeteg költségen; mint rekesztette el ny.-i keskeny oldalát a forum déli határával derékszög alatt érintkező új rostra; mint adtak a basilikák a hosszoldalának egységes épít. jelleget; mint emelkedett az új tanácsház (curia Julia) a szűkebb térre szorított

comitiumon, és mint teremített ez oldalon a forum Julium a forgalomnak a Mars-mező felé új irányt. Caesar váratlan halála miatt Augustus feladata maradt ezen-méhükben új életet hordó-roppant fontosságú eszméket és terveket a nagyrészt befejezetlenül maradt építmények felépítése által megvalósítani.

Másrészt éppen gyászos végzete gyámapijának, Caesarnak, adott neki alkalmat arra, hogy még tovább menjen e téren és a forum keleti keskeny végén, azon helyen, hol a szétmarczangolt tetemet elhamvasztották, az új istenségnek, „divus” Juliusnak, a megváltozott államrend minden időkre szóló nevezetes emlékjelül egy pompás **héroont** emeljen. Ez építmény, melynek romjai még megvannak, a forum terét hosszúságában jó 100 m.-nyivel rövidítette meg (l. Jord. Top. II. r. 179. l. és Baum. Denkm. 1467. l.) az előtte tört keresztutca következtében. Vegyük szemügyre e nevezetes épület történetét és műalkatát.)

Caesar tetemét a forum alsó végén, a Regia mellett, égették el, s ehhez a máglyát a praet. tribunal kéznél levő farászeiből készítették. Hamvait a Marsmezőn helyezték örök nyugalomra; teste elégetésének helyén pedig rögtön kenotaphiumot (üres síremlék) emeltek, mely egy dombon álló, 20 láb magas oszlopból, rajta e felirattal, „parenti patriae” és egy előtte emelt oltárból állt. De ez üres síremléket mihamar lebontották és helyét ujonnan kikövezték. A dolog olyan színben tünt fel egyelőre, mintha ezzel mindent elfeledtek volna. De időközben a főpapi testület egy tanácsüléséből kifolyólag határozatilag elrendelték, hogy a megdicsőült nagy halott az istenek sorába vétessék fel, a mennyiben maga az ég jelenté ki ebbeli akaratát az ő temetésére rendezett halotti játék alkalmával feltűnő üstököscsillag által (ugyanazért szobrának homlokán is ott ragyogott az a csillag).

Az új isten — Romulus király óta az első, halhatatlanná lett halandó — most már cultushelyet követelt. A „triumviri reipublicae. constituendae” adták ki az erre vonatkozó szabályrendeletet 712/40-ben, és ennek következtében azon a helyen, hol a porhüvelyt elperzselték, emelték az aedes divi Julit egy magas alépitményen, **pyknostylos prostylos iónios stílusban**, homlokzatával a Capitolium felé nézve. A templomban elhelyezett bronzszobor, homlokán az aranyüstökössel, jelképezte az új istent, mint a hogy őt azóta többszörte ábrázolták; a templomnak egy rendelete pedig görög minta szerint (hihetőleg az

ázsiai Caesarea nevű városok szabálya szerint) a görög asylum-jogot honosította meg itt. Talán már 717₃₇-ben, vagy néhány évvel később, készen állt e templom, de csak 725₂₉, aug. 18-án dedikálta Augustus s ugyanez alkalommal az Actiumnál elfoglalt hadihajók orraival díszítette fel. E hajóorrok — mint a hogy Hadrianus egy éremképe mutatja — a Caesartól áthelyezett, de alatta be nem fejezett rostra antiumi hajóorraival éppen szemközt emelkedtek ki az e templom homlokzatának oldalán épített emelvényből, a melyről, mint más templomok lépcsőiről is, a néphez olykor beszédeket intéztek. Ez emelvény előtt: pro rostris aedis divi Juli a tribusgyűlés 745₉-ben a lex Quinctiát szavazta meg; utóbb a császárok is rendkiv. esetekben innen beszéltek a néphez. A templom egyébként a fratres arvaes papi testületének tanácskozhelyül szolgált. A hajóorrokat valamely későbbi restauratio alkalmával elveszthette, de a templom maga, a mint a romokból sejtjük, a birodalom végét megélte.²⁾

Rómjai- és a Hadrianus-féle érem után meglehetősen biztosan restaurálták e templomot (l. p. o. Levy-Luck. Das F. R. 11. l. 5. Fig. alatt). Az építmény maradványainak nyomai oda mutatnak, hogy ión izlésű, főhomlokzati elősarnokán okvetetlen 6 oszlopos, egyébként *πυρρόστυλος; πυρόστυλος* (Levy-Luck id. m. 10. l.) és nem *περίπτερος* templom volt; mint Jordán mondja. Alépitménye (hihetőleg az itt elhelyezett szószerék miatt) más templomokénál jóval magasabb volt. Homlokzati felszínéről néhány lépcsőfok vezetett le a jelzett emelvényes szószerékre; erről meg ismét, úgy látszik, újabb két oldallépcsőzet a forum áréájára. De a homlokzata előtt elvonuló kövezetes keleti keresztutca, melyet a szintén később épített északi utcával összeköttetésbe hoztak, vmint a templom környezete későbbi korból származhatik (Kr. u. 3. száz). Eredetileg a templomnak a forum ketté nem szelt áréáján kellett állnia, mert hogy beszéltek volna annak szószerékéről a forumon álló néphez, ha az utca által volt volna elválasztva tőle? A Fabius-iv e templomnak háta mögött állt.

Főtengelye éppen beleesett a vele átellenes Tiberius-féle Concordia-templom tengelyébe, a symmetria kedvéért. E templom pompás külseje okvetetlen befolyással lehetett a vele nyugatról szemközt álló Castor-templom díszesebb megújítására!³⁾

Lássuk végül a császároktól átalakított forum áréáját.

A travertinkövezetes (sternere lapidibus, ad aequilibrium ponere) forumtér nyugati oldalával a capitóliumi hegy lejtőzetes

előterén sorakozó épületekhez csatlakozik; többi 3 oldalát kövezetes utcák környezik. Ezek közül csak a **déli utca**, az ünnepi- és díszmenetek századokon át szent emlékü utcája régi; az északi hosszoldali és az ebbe vezető keleti keresztutca későkori alkotások (l. fent!). Az északi utcát hihetőleg az építkezni szerető Sept. Severus császár építette, még pedig az arcus Severi- és az óriási tűzvészek folytán ujonnan alkotott építészeti planumok kedvéért és ez a comitiumra vitt. Ez az utca 45 m.-nyivel csonkította meg a forum kiterjedését (l. Baum. id. m. 1467. l). A **keleti utca** elválasztja a forum áréáját az attól keletre fekvő és szintén travertinnal burkolt, de vmivel magasabb fekvésű aedes divi Juli-nak áréájától. E templom áréáját azonban csak néhány századdal a templom felépítése után, a keleti keresztutca kiépítése következtében választották el a forumtértől. A forum terét, v. magvát ekkor már minden oldalról magas és folytonos kőküszöbök határolták. De ezek nem lehetek gyalogjárók (semita), mert átlagos szélességök csak 70 cm., hanem csupán puszta kőszegélyek. Eme kőküszöbök maradványai — tapasztalásból mondhatom — meglehetősen épségben fekszenek a tér egész déli hosszoldala mentében, csaknem megszakítatlanul, de a szemközti északon kevés maradt meg belőlök, és azok is annyira meg vannak rongálva, hogy létezésök az én figyelmemet is úgyszólván elkerülte. A kőküszöbök felfedése és felvétele lehetővé tette e szabad tér kiterjedésének és alakjának pontosabb meghatározását. Ez által t. i. kiderült, hogy a kövezett tér mindkét hosszoldalának — nem tekintve a felső ny.-i vég kissé szabálytalan alakulását — csak 5°-nyi az elhajlása, míg az előbbi tervrajzok itt a párhuzamos iránytól két, sőt három akkora elhajlást vettek fel.

E legújabb felmérési tényadat alapján megállapíthatjuk, hogy a tér alakja a jelzett időben egy **hossznégyszög** alakjához igen közel járt. Az a körülmény pedig, hogy a ny.-i és keleti keskeny oldalak kezdetben párvonalasak voltak, míg jelenleg az a szög, melyet a keleti keskeny oldal a déli hosszoldallal alkot, nem egészen pontos derékszög, hanem kicsit tompa, arra mutat, hogy későbbi építmények következtében az erre húzódó (déli) utca eredeti szabályozási tervét meg kellett változtatni, sőt némileg meg is csonkítani. A mi a keskeny oldalak kőküszöbeit illeti, megjegyezzük, hogy a ny.-i oldalon a kőküszöb **egészen** hiányzik; a keletin megvan ugyan, és határolja is

a Caesar templom áréáját de olyformán, hogy az mindenesetre későbbi átalakításra vall.

Ezt következőkép magyarázzuk ki.

A forum déli hosszoldalán levő kökűszőb, melynek travertindarabjai különféle hosszúságuk mellett minőségükre és elhasznátságukra nézve megegyeznek az áreabeliekkel, két (ugyanabból a darabból kidolgozott) nyugvószakon áll. E nyugvószakok egyrészt a kövezetes utca-, másrészt a forumtér felé néznek. A nagyobbyszerű állami utak szegélyein előforduló ú. n. 'padkához' hasonló (tehát nem lehetett gyalogút!) nyugvószak a kövezetes utca irányában 26—27-, a forumtér felé néző oldalon pedig kb. csak 17 cm.-nyire emelkedik ki. Így az északi kűszőb is.

A hosszoldali kökűszőbőktől eltérőleg van alkalmazva a forum áréáját a Caesar-templom áréájától elválasztó keleti keresztutca oldalán a kökűszőb.

T. i. ennek egyik szaka az área niveaujával egyenlő és csak másik fordulásával emelkedik a kövezetes utca fölé.

A mi pedig a forumtér (area) elkerítését illeti, a nyomokból biztosan következtethetjük, hogy elrekesztésére rácsok, vagy más készletek nem voltak használatban. De látni a kövezetes utcazarész felé hajló alsó lépcső-lapon, különböző távolságokban (180—70—60 ctm.), koczkaalakú bevájásokat kb. 14 ctm. oldallapokkal. [Ilyeneket ma is szoktak Rómában, v. más olasz városokban a kövezeten alkalmazni, hogy beléjük egyes ünnepi alkalmakkor szurokserpenyőket, vagy más efféle szerszámokat hordozó póznákat illeszsenek]. Az a körülmény, hogy az emelt kökűszőbnek **nem felső** lapján- és egymástól különböző távolságokban vannak e lyukak alkalmazva, határozottan ellene szól annak, hogy a forumteret rácsozattal, vagy vmiféle kerítéssel zárták volna el. Hanem igenis, arra szolgálhattak, hogy a forumot olykor ponyvákcal fedhessék be, mint ezt a comitiumon is megtették néha (integere forum v. comitium), védelmül a nap ellen. E ponyvák' alatt, a forum áréáján, ovilékhez hasonló saep-tákat készítettek, u. n. 'pons'-okkal, a tribusok szavazásainak megkönnyítésére.

Foglaljuk most már össze vizsgálódásunk eredményeit a comitium- és forumra vonatkozó, már Caesartól kezdeményezett és a császároktól folytatott, illetőleg befejezett átalakító terveket illetőleg. Kutatásunk végeredményeül kijelenthetjük, hogy a comitium és forum Caesartól létesített átalakításának alapgon-

dolataúl ama törekvését jelezhetjük, hogy a forum alakját lehetőség szerint egy hosszú négyszöghöz közel hozza; annak főleg hosszoldalain álló főépületeit dekoratív összhangba állítsa; s így a világhatalmi város legfőnségesebb térének szimmetricus formát adjon, melyet a természet és története attól, úgy látszik, megtagadtak: egy oly alakot, a minő Görög- és Olaszország sok más városainak politikai terein, ha mindjárt kisebb arányokban is, vagy némileg eltérőleg, már régóta volt látható.

„Hisz vakoknak kellene lennünk, így kiált fel Jordán (Top. II. r. 2. §. 273. l.), Caesar önuralmi céljai és forradalmi törekvései iránt, ha nem látnók át, hogy azokkal kapcsolatban és egyidejűleg a politikai élet gyújtó pontjának, a rostrának, áthelyezése az ő szemeiben csak eszköz volt arra, hogy a tömeg világnézetét más irányba terelje. De ez átalakulás csak kimélettel és lassan ment végbe; s azért a múlt idők diadaljelei és disz emlékei az új szószéken is megtarták hagyományos helyöket.“⁴⁾

¹⁾ E templomról jeles közlemény jelent meg Richter O. tollából Jahrb. d. arch. Inst. IV. (1889.) 137—162. H.; ehhez a rajz Schulzétől Centralblatt der Bauverwaltung. XII. 571. l. A Caesar-templom tört.- és szerk.-éről behatóan Hermes 7, 279 sk. és főleg 9, 342 skk.; romjairól kivált Pietro Rosa, a tudós ásató, és Jordán naplójegyzetei szólnak. Teljes és pontos felvétel még alig van eddigéig.

²⁾ Caesar hideg testét ott égették el: ἐνθα τὸ πάλαι Πομαίσις ἐστὶ βασιλεῖον, App. bell. civ. 2, 93, vagyis a regia mellett. A Liv. 116. könyvéről szóló epitomében az „ante rostra“-féle kitétel által a halotti beszéddel történt felcserélés, mondja Jordán. De itt ismét olyat imputál, ezuttal Liviusnak, a mit ez nem mondott. Talán elfeledte, hogy azon a helyen is állt vmiféle ideiglenes, rostrának nevezett szószék, melynek helyére Augustus a pompás Caesar-templomot emelte és a melyet, talán kegyeletből, annak építészeti tagja gyanánt meg is hagytak, addig, míg az áthelyezett rostrát felépítették, sőt továbbra is. De ez ugyáncsak a regia közelében volt, s így Liv. (epit. 116. k.) „ante rostra“-ja megegyez az Appianus-féle idézettel.

A hamvakról Dio 44, 36. A **kenotaphiumról** (helyes Dru-mann 1, 130 véleménye): βαμὸς ἐν τῷ τῆς ποταμῶς χωρίῳ Dio, Appian. idézett helyeiken, App. 3, 3, Plut. Caes. 68; az elégetés helye

(bustum) előtt (Cic. Phil. 1, 2, 5.), azon v. a mellett álló e feliratú oszlopról, parenti patriae Suet. Caes. 84. A 710/41. év apr. végén, vagy máj. elején írja Cic. ad Att. 14, 15: Dolabellam colūnam tollere, locum sternendum locare; Brutus és Cassius ezinkosokról Cic. fam. 11, 2: veteranos de reponenda ara cogitare. Az **istenítés tényéről** [que]m sen[atus po]pulusque [R]omanus in [d]eorum numerum rettulit: CIL. 9, 2628; lege Ruffina: CIL. 1, 626, v. ö. Preller 32, 427. A triumvirekről (712/42): ἡρώων οἱ ἐν τε τῇ ἀγορᾷ καὶ ἐν τῷ τόπῳ ἐν ᾧ ἐκέκοντο προκατεβάλλοντο (v. ö. Hermes 9, 348), Dio 47, 18. Ugyanerre a tényre vonatk. Aug. egy helye I. II. de mem. vitae suae (mint Serv. Aen. 9, 47-ből is folyik), fentartva Plin. H. N. 2, 93. fejében. Nem szabad e **szobornál** a for. Julium Venus Genetrix-templomára gondolni (v. ö. Hermes 9, 343 sk.). A **ravennai** dombródművön látható szobormásolatot felismerte Friedländer J. Archäol. Zeitung 1867. 110. sk., v. ö. Hermes 9, 356. A görög menedékjogról a t. templomban: Dio 47, 19:

A dedicatióról: aedem divi Juli (feci), Aug. Mon. Anc. 4, 2; aedis divi Jul(i) ded(icata est), Kal. (Antiat.); divo Julio ad forum, (Amit.) aug. 18. -hoz; az actiumi ütközet után való határozatról 725/29 -ben: τὴν χορηγίαν τοῦ Ἰουλείου ἡρώων τοῖς τῶν αἰχμαλωτῶν νεῶν ἐμβόλοις κοσμηθῆναι (Dio 51, 19). **A hajóorrok** ábrázolva vannak a Hadrianus-érmén és említve a Lex Quinct. praescript.-ában a 745/6. évhez (Frontin. aq. 129): pro rostris aedis divi Juli. Fekvéséről: in foro, Plin. H. N. 2, 93; ad forum, Amit. Kal. Apotheos.: Ovid. Metam. 15, 841 és ex Ponto 2, 2, 85. Szerk.-éről: Vitruv. 3, 2, 2: pycnostylos — quem ad modum est divi Julii. A császárok beszédeiről: ἡπὸ τοῦ Ἰουλείου ἡρώων ἀπὸ τοῦ βήματος, Dio, 54, 53 és ἡπὸ τῶν ἐτέρων ἐμβόλων τῶν Ἰουλείων, Dio 56, 34. (v. ö. Jord. Top. II. r. 227. l. 63. j.). Az aryalisokról, in aede divi Julii, Acta 26. Febr., 69.

Dio Cassius 54, 35 szerint a Caesar-féle szószékről mondá Augustus az ő nőtestvére felett a laudatio funebrist. Suet. Aug. 100: laudatus est pro aede divi Julii.

³⁾ Πυκνόστυλος, sűrű-oszlopos, mikor az oszlopközök (intercolumnia) csak másfél akkorák, mint az oszlopok átmérője. A romok leírása és ált. véve pontos techn. elemzése Rosa Sulle scoperte archeol. stb. művében Róma, 1873, 60 skk. A templom ión ízléséről Dutert Le forum stb. 40. l.

Alapidomairól helytelenül ítélte Roller, Revue archéol. 1873, I, 422 sk. Az előtte vonuló utcáról és a környezetről Jord. II. r. 169 sk., 175 sk., 197 sk. l. Tájéztatóról u. az 271 sk. l. A 718. (v. 720?) érmek (Eckhel 7, 11. 75. 78, Mommsen Res gest. 53) Cohen Cons. T. XXXI. Jul. 31. stb.-ben tetrastylot (homlokzatán 4 oszlopos) mutatnak, a tympanonon egy csillaggal, a gerendázaton divo Jul(io) felirattal. A **Hadrianus-érem** (eredetije Párisban; ismert. Jord. Herm. 9, 353 sk. l.; nem megfelelő Cohennél Imp. 2, 192, 737; ált.

mindenütt gyarlón ábrázolják) e templomot csak vázlatosan, oldalról mutatja be; ám azért a lépcsőzet, az emelvényes küszöb a 3 hajó- orral (I. Jord. Top. II. r. 229. l. 63. j.), az oldallépcsőzet nélkül, egészen világosan felismerhető rajta. A templom homlokzati előcsarnokának 6 oszlopos volta (ez volt a legkedv. műforma) biztos; ezért a 718/36. érmek 4 oszlopu ábrázolása csak a hely szükének tulajdonítható:

Az emelvény megmaradt homlokzatának eredetileg félköralakú fülkéje, vagy exedrája lehetett, melynek közepén a kitünő, négyszögmű falbélés-részben még látható. Ezt a fülkét később berakták, s az így létesült egyenes homlokfalból egy jelentékeny részlet még megmaradt.

4) A nyugati oldalról nem állíthatjuk oly kategorikusan, mint p. o. Jordán is tette, hogy eredetileg ez oldalt is határolta köküszöb; mert lehet, hogy ezt nem látták szükségesnek, talán a közvetlen előtte álló rostra miatt sem. Az área köküszöbeinek lépcsőzetén felfedezett, és ünnepi alkalmakra szolgáló kövezeti berendezésekhez hasonló készülékeket Pompeiiben is találtak az újabb vizsgálatok az egykori ú. n. *schola* mentében. A graeco-itáliai forumok területeinek megválasztása-, topogr. felosztására és elrendezésére vonatkozó utasításokat Vitruvius, jeles hádiépítész, „De architectura“ V, 1-ben adta meg. De a rómaiak a M. Vitruvius Pollio részéről főleg a görög forumokra adott szabályoktól, kivált az alakra nézve, a forumon rend. glad. játékok- és talán egyéb helyi viszonyok miatt is, némely pontokban eltértek. T. i. míg a görög agorák inkább négyzetes alakúak voltak, a római forumoknak az imént jelzett okokból oblongum-alakot adtak, hol a szélesség ritkán (a római forumnál egy ponton sem!) tette a hosszúság $\frac{2}{3}$ -át.

IX. fej.

Augustus és a többi császárok művei a forumon. — A forum átalakulása. — A diadalívek.

A plastikus műemlékek pusztulása.

A mit az Augustus és Tiberius után következő császárok a forumon alkottak, az, nem tekintve a már régóta ott álló nagyszerű építmények diszes renoválását, csak toldás-foldásnak mondható (Jord. II. r. 2. §. 156. l.). Mert míg főleg Augustus-

és folyt. Tiberius alatt az azelőtt eléggé szabálytalan és dísztelen térből egy lehetőleg szép, ha mindjárt nem is teresebb hely lett: addig a későbbi császárok alatt, főleg Sept. Severus óta, nemcsak hogy szűkebb határok közé szorították a forumot, hanem a megdurvult izlés következtében alakjából is kivetkőztették. Sőt a térnek jelzésére eddigelé egyedül használatos 'forum' nevet is megkisértették (Jordán szerint egyes szobatudósok) kísérő jelzővel kibővíteni, de valószínűleg, sőt egyedül hihetőleg, csakis az éppen szomszédos császári díszforumoktól való megkülönböztetés céljából. Azt tehát sehogt sem tudom felfogni, mily alapon láthatja ebben Jordán a régi class. forma iránt való szépérzék hanyatlásának jelét! Egy állandó jelzőnek: magnum v. Románum, leleménye és annak a régi híréből kiésett forum mellé való odabiggyesztése (így: forum Romanum, vagy forum inagnum) nem lehet annyira jelentős tény, hogy abból oly messzemenő conclusióra juthatnánk! Ám nevezze Jordán a tőle oly dühhel megtámadott: forum Romanum v. magnum találmányát, melyet pedig egyes jelesebb írók is használtak, szobatudósok kicsinyes mesterkedésének, ha neki úgy tetszik, de azt a class. érzék hanyatlásának mégsem tekinthetjük. Hogy pedig a nevezett kitételek sohasem nyertek Rómában polgárjogot, azon éppen nem ütközhetünk meg, ha tekintjük az akkori megváltozott államéletet és a máris háttérbe szorult forumot.)

Vegyük most szemügyre a császárkornak még nem ismeretett forumi emlékeit, még pedig első sorban a diadalíveket. De mindenekeelőtt lássuk a fejlődésment szerint e kökapuknak előzményeit, a ianusokat, és az önálló fornixeket, v. boltíveket.

A római képzőművészet is, mint az irodalom, görög minták után indult, de találunk azért a rómaiak építészetének műszerkezetében nemzeti jellegű fejlődést is, p. o. az opus incertumot (kezdelegesebb-) és az opus reticulatumot (finomabb falmű), sőt, úgy látszik, joggal kerestek nemzeti műformákat az íves- és boltozatos építményekben is. A kloakákat, tholus-t, camera-t s több efféle építményeket nem tekintve, az íves építmények kifejezési alakja voltak még a kínálkozó pontokon, egyes utcák torkolatai fölött kifeszített **janusok**, vagyis boltozatos átjáró-kapuk, egyik utcáról, vagy térről egy. másikra. A ianusokkal építészeti rokonságban voltak a fornixok. Ezeket vagy egyes építmények kötelékében, vagy önálló bejáró, ú. n. bemeneti kapuknak használták. Ilyeneket pedig a nevezetesebb terek

főpontjain állítottak fel, rendszerint szobrászati faragványokkal díszítve. Ilyen volt p. o. a nevezetes **fornix Fabianus**, mint a forum egyetlen és fő bemeneti kapuja, melyet a Sacra via kanyarulatánál, annak keleti pontján, a Kr. e. II. század 2. felében a hős Fabiusok emlékére emeltek. Innen számították a forum kezdetét a keleti oldalon (forum infimum). Ez tehát a forum topographiájának szilárd sarkpontja volt, a míg állt.

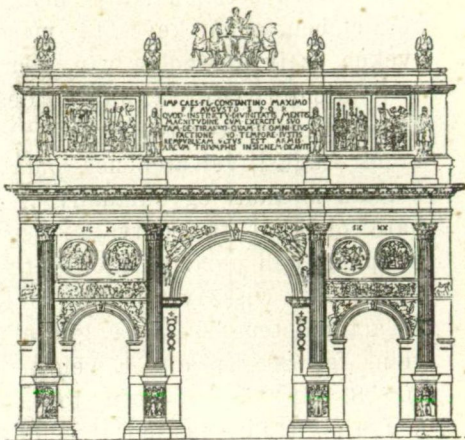
A **fornix** szó a 7. század óta (a. u. c.) a coloniák és municipiumok egyes önálló épületeinek feliratain is előfordul. Említi a CIL. 1,1162 stb. és Livius is több helyütt. A Tullianum felső része, a vízvezetéki építmények stb. is világos bizonyítékai a fornix-szerkezet kiterjedt használatának. Hogy ennek műszerkezeti alkalmazása R. v. é. 7. századában az árkádok és porticusos építészeten is használatos volt, bizonyítják az ú. n. Tabularium fenmaradt csarnoka, a Marsmezei Villa publicának egy 700/5₁ vert érmen való ábrázolása stb. Az utóbbit kétemeletes épületnek látjuk, melynek alsó épületrészét hűs árnyékot nyújtó árkádok hordozzák. A fornixok, mint utcák, vagy terek fölé épített, szabadon álló boltívek, már a Scipiók korában is szobrokat, tiszteletajándékokat, vagy diadaljelvéket hordoztak. Ettől fogva a hadi dicsőség állandó kísérői, a római tisztviselők hírnév hű nemzeti kifejezései maradtak. Mihamar kifejlődtek ezekből a diadalívek (arcus triumphales, v. egyszerűen, arcus). Ezeknek hosszú sora, a formákban különféle szobrászati díszszel (domborúművek, reliéf), mindinkább finomodó ízlést mutatott, a melyhez Augustus óta még az anyag kitűnő volta is járult. Hogy ezek a diadalívek mennyi változatos műformát mutatnak, minő fejlődési stádiumokon mentek keresztül, arról elég áttekinthető képet nyújtanak egyrészt magok a fenmaradt építmények, másrészt leírásaik.

A diadalívek eleintén valószínűleg egykapusak voltak, de később szaporították a kapunyílások számát és gazdagították rajtok a domború műveket. Am azért nem lehet szoros fejlődésmentetet constatalni a kapuátjárók számából.

Egykapus volt p. o. a Velia magaslatán, a régi summa Sacra vián ma is álló, némileg restaurált Titus-ív, mely a gazdag jeruzsálemi zsákmányt és Titus apothéosisát ábrázolja domborműben. Már 3 kapusak — Jordán szerint talán a városkapuk épít. fejlődésének befolyása alatt — a szintén fenmaradt Severus- és Constantinus-ívek.) (Titus és Constantinus császárok diadalkapuit mutatják a 6) és 7) alatt látható képek a túlsó lapon).

6) ábra. Arcus Titi.

7) ábra. Arcus Constantini.

Végül megjegyezzük, hogy a háromféle kapufajok: iani, fornices, arcus a későbbi nyelvhasználatban annyira közeli érintkezésbe léptek egymással, hogy egyiket a másikkal föl is cserélték, p. o. fornix Fabius helyett mondták: arcus Fabius, stb.

A forumon emelt első 'diadalkapu' az Augustus tiszteletére állított '**Arcus Augusti**' volt. Ezt az aedes divi Juli déli oldala mellé, az 'állítólagos' Sacra via fölé építették, oda, hol a tulajdonképpen, a népies használatban ilyennek ismert Sacra via, véget érve, a forum felé kanyargó út vette kezdetét, vagyis a Castor- és Caesar-templomok közé eső útvonalra. Létét e háromtjárós (Levy Luckenbach: Das Forum Romanum 11. l.) diadalív annak a nevezetes hadi eseménynek köszöné, hogy Augustus Kr. e. 20-ban a Crassus szerencsétlen vezérlete folytán a parthusok elleni (Kr. e. 54.) csatában elvesztett tábori jeleket visszafoglalta. E fontos eseményt az írók gyakran emlegetik; maga Augustus pedig (Mon. Anc. V. 40 sk.) így nyilatkozik erről: „Parthos . . . spolia et **signa** reddere mihi supplicesque amicitiam populi Romani petere coegi; ea autem signa in penetrati, quod est in templo Martis Ultoris reposui.” E templommal Augustus a saját forumán, az ú. n. forum Augusti-n álló templum Martis Ultoris, vagyis a boszuló Mars-templomra czéloz, melyet Kr. e. 2-ben szenteltek fel.³⁾

Az ívnek alapjai ugyan még megvannak (Levy-Luck. id. helyén), de összes építészeti tagjai veszendőbe mentek. Ennél-

fogva szerkezeti műalkatát nem ismerjük pontosan, minden apró részletében, annál kevésbbé, mert a hasonlókorbeli érmek, melyeken ez iv ábrázolva van, nem adják pontos utánzatát.⁴⁾

Richter Ottó a *Jahrb. des archäol. Instituts* IV. (1889) 153. skk. (félrevezette Graef P.) azt akarta kimutatni, hogy az arcus Augusti-vel átellenes oldalon, a Caesar-templom északi oldalán is állott egy diadalív. A dolgot — látszólag elfogadható okokkal támogatva — úgy adja elő, hogy a nevezett templom déli oldalán álló ívet a parthusoktól elzsákmányolt tábori jelek visszavételének (19. Kr. e.)-, a szemközt állót pedig az actiumi tengeri csata győzelmének emlékezetére állították volna fel (29. Kr. e.). E véleményhez csatlakozik Schulze (id. m. 58. lap). Sőt ő még tovább megy és a teljes symmetria kedvéért a Tiberius-féle kisebb fajtájú diadalívvél szembe a Drusus-ívet teszi. Ám Tacitus (Ann. 2, 41.) csak egy arcusról tesz említést, melyet a Saturnus-templom mentében, a Varus alatt elvesztett, de Germanicus vezérlete- és Tiberius uralkodása alatt visszafoglalt hadijelek dicső emlékezetére Kr. u. 16. végén állítottak; s a topographusok is csak egy diadalív helyét tudják kimutatni a Saturnus-templom mellett. Schulze tehát Tacitus idézett helyén az arcus szót ok nélkül többesnek képzelte s ebben úgy látszik a „ductu Germanici auspiciis Tiberii dicantur“-féle folytatás is zavarhatta.

Hasonló szellemben nyilatkozik még (v. ö. Guhl-Koner 5. kiad. 535. l.) Engelmann, csak hogy ő az északi ívben a Fabius-ívet akarja fölismerni; pedig ez, mint tudjuk, odább, a Caesar-templomnak háta mögött állt, tehát éppenséggel nem északi oldalán. Richterék ellen Hülsen, az alapos régész és tudós topographus, kel síkra (Röm. Mittheil. IV. 244. l.) és alapos érveivel megdönti ingatag véleményöket. Találón jegyzi meg Luckenbach (Das Forum Romanum 12. l.), hogy a forumi szószekek és diadalívek tervezetében Richter által annyira hangsúlyozott részarányosság inkább az újabbkori, mint a régi leleménynek felelhet meg. Ugyanily véleményben vannak e dolog fölől más tudós régészek is. És valóban nincs is rá semmi alapos ok, sem nyom, hogy mi a forum jelzett pontjain ily diadalívek létét joggal feltehetnők! (Jordán, Lanciani stb.)

Az Augustus-féle diadalív az aedes divi Juli déli oldalán a jelzett fényes fegyvertény domborúművű ábrázolataival díszítve évszázakon át állhatott. Hogy pedig ez ívnek semmi

nyomát sem találták meg a Caesar-templom körül, a régi kövezeten, azt Jordán szerint (Top. II. r. II. §. 211. l.) abból magyarázhatjuk ki, hogy amaz építészeti átalakítások alkalmával, melyeket e templom környezetén a késő időkben végeztek, a mondott diadalkaput teljesen lerontották.⁵⁾

Az egykapús **Tiberius-féle diadalív** a Bas. Julia nyugati sarka- és a Caesartól áthelyezett rostra (nova) közt, a forum déli utcája felett állt és 1849-ben csakugyan ugyanott találták meg omladványait; de később a Capitoliumra vezető kocsit kiépítése miatt újra beföldélték. A forumon legujabban talált számos felirattöredékeknek hovátartozandósága még nincs teljesen tisztázva.⁶⁾

A harmadik forumi diadalív: a **Severus-féle**. Ez egykor a Concordia-templom áréáján, a forum északi határán húzódó utca fölött állt. Ma is meglehetősen épségben áll emez, egyetlen forumi ív, a cárcer. irányában.⁷⁾

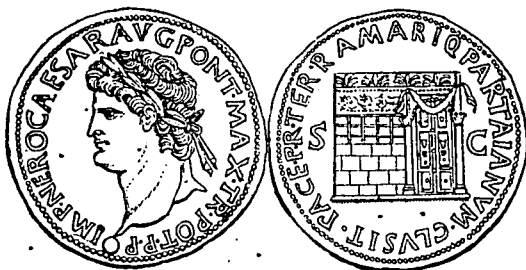
E kapu három átjárós, melyek közül eredetileg a középsőn keresztül is lépcsőkön kellett áthaladni. Felállítása építészeti-
leg nagyon szerencsétlen gondolat volt, mert a Concordia-templom homlokzatát részben eltakarta (Baum. Denkm. 1463. l.). E diadalkapu constructiójára nézve nagyon hasonlít ugyan a Palat. Mons ék-i lábánál még szintén éppen álló (ismert. Braun „Die Ruinen und Museen Roms 8. l.) Constantinus-ívhez, de ennek — a szép alakokkal tele reliéfbrázolatok művészeti értéke miatt. — messze mögötte marad.

Az arcus Severi Jordán szerint szembetűnőleg pendentja a Tiberius-féle ívnek, a mennyiben ezek a forum áréáját határoló rostra két hosszoldalán álltak, mintegy a forum symmetr. kijáratí kapui gyanánt.

Nem valószínűtlen, hogy már a Severus-ív felállítása előtt jelezte a forum bejáratát a Clivus argentariorum v. argentarius (ma Via, v. Salita di Marforio) alsó végén egy díszív, és valóban a Trajanus-reliéfk is azt mutatják, hogy egy ilyen kb. ugyane tájékon tényleg állt is. De sem azt, hogy mikor távolították el onnan, sem, hogy kinek nevét viselte, nem tudjuk. Annak a sejtelennek, hogy Arcadius és Honorius testvéreknek is volt volna a forumon diadalívek, semmi realis alapja nincs.⁸⁾

A forumi nagyobbszerű restauratiók közül a Concordia- és Castor-templomokéi Tiberiustól való. Hogy a Nero-féle borzasztó tűzvész alatt (64. Kr. sz. u. jul. 17-én) a forumon levő szilárd

épületek közül csak egy is porráégett volna, arról egyáltalában nincs tudomásunk, sőt még a kis Janus Geminusról sem bizonyítható ez be (l. Jord. II. r. 3. §. 347. l.) (A Janus Geminus-szentélyke a köriratos Nero-féle érmen, a 8) ábra alatt látható. Ismertetése: IV. fejr. 2. §. 51. skk. lapokon. A metszvényt időközben kaptam meg, azért közlöm a képet csak itt, igazi helyén kívül.) Annyi azonban igazolva van, hogy a forum keleti

8) ábra. Nummus Neronis cum Templo Jani.

külső határán, a Palatinushoz legközelebb álló középületek: a Vesta-templom és a Regia ekkor leégtek (v. ö. Jord. I. 487 sk.), mint ezt Tacitus Ann. 15, 41-ben olvassuk.

A forumi díszes épületek közt, mint architektonikus szempontból a legszánandóbb eredmény, kiritt az a templom, melyből (Jord. II. r. 192. l.) az alapépítmény és 3 korinthusi oszlop a Concordia- és Saturnus templomok közt még állnak. Ezt Vespasianus császár, és fia, Titus, tiszteletére Domitianus dedikálta. E **prostylos hexastylos** templom, melynek szabálytalan schemáját a rendelkezésre álló tér szűk volta okozta, **aedes divi Vespasiani** nevet viselt, mit főleg a Kr. u. 7. százban a gerendázaton még egész teljességében meglevő felirat alapján lehet bebizonyítani. A nagy basis, melyen a cellában a két istenített császár cultusképe állt, megmaradt. Jordán (Topogr. II. r. 271. l. 99..j.) igen szépen kimutatta, minő építészeti felforgatásokat idézett elő és milyen befolyást gyakorolt a Tiberius-féle Concordia-templom igazodására e templomnak a jelzett szűk helyen történt fölépítése, az által, hogy hátsó oldalával éppen a Tabularium alépítményéhez dőlt.

T. i. ennek következtében a Tabularium egyik főkapuját elzárták; a kincstári tiszték hivatali helyiségeit, melyek éppen

a nevezett kapu előtt voltak, máshová helyezték át (v. ö. Baumeister Denkmäler III. köt. 1462. l.), és a Porticus XII deorum consentium nevű emeletes csarnoképítményt a Vespasianus-templom és a Clivus Capitolinus közt maradt sarokba szorították belé. A Vespasianus-templom technikáján a Severus- és Caracalla-féle restauratio alig változtathatott valamit.⁹⁾

Domitianus **restaurationalis építkezéseit** illetőleg a Cästor-templomon töle foganatosított újítás csak csekélymértékű, de az augustusi curián eszközölt, főleg a vele érintkező chalcidicum-, vagyis az ú. n. Minervaudvar felépítése által már jelentékenyebb volt. Ezzel a forumon az építészeti tevékenység kb. egy századig szünetelt. (Itt természetesen nem vesszük számításba a Hadrianus tervei szerint épített, aedes Veneris et Romae nevű remek, kettős templomot, a mennyiben az a Titus-ív és a Basilica Constantini közt, a Commodus alatt dühöngő óriási tűzvész után újonnan irányított Sacra via kezdeténél, tehát már nem a tulajdonképeni forumon feküdt). A Kr. u. 3. évszáz kezdetén a forumon is látjuk Severus és Caracalla lázas-, de részben csak képzeleti újítás- és szépítésvágyának nyomait. E ténykedések a legrövidebb idő alatt „szent székes városuknak” csaknem összes nyilvános építményeit mintegy „rút pókhálózattal szötte át”. Ide tartoznak a Vespasianus-templom fent jelzett restitutiója, a mint látszik, még ártatlanabb vállalat, mint a Sacra vián levő várostenplom (Aedes Sacrae Urbis, ma: SS. Cosma e Damiano) szerencsétlen átépítése, és a két császár tiszteletére emelt Severus-féle diadal-ív (Jordán II. r. 213. l.). Ez utóbbi egyrészt azt a jó benyomást tette tönkre, melyet a Tiberius-féle Concordia-templom, mint a rostra pompás háttére gyakorolt, másrészt — a mit Jordán újonnan és ismételten is igen valószínű dolognak jelez — a forum; illetőleg comitium északi utcájának és közvetve, a vele összefüggő keresztutczának kiépítéséhez vezetett. Ez utca a forum áréáját a divus Julius-templom előtt kettészelte.

Lehet, sőt valószínű, hogy a kitünő építészeti anyagával a mily megkapó, viszont a rostrától való rejtettsége következtében ép oly czéltalannak látszó terraszépítmény is (az új Graecostasis!?) ugyanezen időből való. Mindeme tényekből méltán következtethetjük, hogy az egykori viráguralmi forum alapvonalainak Caesar- és Augustustól finom érzékkel megteremtett symmetriája ekkor teljes bomlásnak indult már.

Igy könnyen felfogható egyuttal az is, hogy az ezután következő idők gyér alkotásai groteszk éktelenségeikkel már csak ama hajdani classicus műformák megsemmisülésének tényét jelzik. E bélyegét viseli magán a Diocletianus alatt, a forum déli utcája mentében emelt 7 koczkaalakú építmény (bases), és, ha a legújabb kutatások helyes nyomon járnak, ezzel teljesen összevág a curiának ugyancsak Diocletianustól eszközölt újjáépítése. Utóbbinak maradványait a mai San Adriano-templom alapjaiban kell keresnünk.¹⁰⁾

Ezután jönnek a Port. XII d. c. emelése 367-ben; a Basilica Juliának ujonnan való helyreállítása és kidíszítése 377-ben; a secretarium senatusnak a domitianusi Minervandvarhoz való hozzátoldása 412-ben; végül, talán a közeli atrium Libertatisnak újra építése Theodorik alatt. Mindemez építkezések, valamint az atrium Libertatis romjai közt szétszórva talált téglabélyegek, úgyszintén a Saturnus-templomnak helytelenül összeillesztett oszlopdobjai és a durván és hevenyében eszközölt utca-, stb. kövezések megannyi fényes bizonyítékai annak (ez különben történetileg is ki van derítve), hogy Róma az utolsó három században szenvedett külső hódítások, pusztítások, dúló járványok ellenére is fen tudta tartani műemlékeit. De ezen időn túl a hajdan oly dicső forumon is a lassú haldoklás munkája kezd észlelhetővé válni.

A minő sorsuk az építészeti műveknek, ugyanolyan volt a plastikus műemlékeknek is. Láttuk, mint vezetett szükség-szerűleg a díszemlékekben gazdag szószéknek Caesartól való áthelyezése a már régóta alkalmatlanokká-, részben érdektelenné vált műdaraboknak kiselejtezésére, és, ha kisebb mértékben is, utánzatok képzésére. [Ez utóbbi dologra például szolgálhat a columna rostrata fenmaradt basisa is]. Szintűgy, bizonyynyára többszörte is, megtizedelték a forum körül még a köztársaság alatt állított szobrok készletét és mind inkább és inkább az uralkodó császárok díszemlékeivel pótolták. E tényekről a forumi feliratok leletei szűk, de mégis elegendő tudósítást nyújtanak. Azt a körülményt pedig, hogy az írók Augustus óta (főképpen az Antoninusokig terjedő időben) a forumi emlékek felállításáról csaknem mélyen hallgatnak, leginkább abból magyarázhatjuk ki, hogy ez időben az új díszterek (t. i. a Caesarak forumai), meg a Marsmezőn való új építkezések vonták magokra általában a költők, írók figyelmét-, és hogy a régi

forum, sőt a Capitólíum is, mind jobban és jobban háttérbe szorultak ez új építmények fénye, híre ellenében. Világos ezekből, hogy minden század ellensége volt az előbbinek és természetesen találhatjuk, hogy a császári korban a köztárs. emlékeket polit. és művészeti okokból a forumról lassanként eltávolították. Constantinus lovasszobra és Phokas oszlopa az utolsó szórványos kísérletek, hogy a régi, tiszteletreméltó forumnak új fényt adjanak.¹¹⁾

Az előadottakból kiviláglik, hogy a forum művészeti tekintetben éppen Augustus alatt élte fénykorát. T. i. a forumot környező, vagy rajta emelt épületek közül 4 egyenesen Augustustól való, u. m.: a Bas. Julia, az Aedes Divi Julii, a Rostra és a Curia Julia. Öt más, u. m.: a Concordia-, Saturnus- és Castor-templomok, a Regia és a Bas. Aemilia ugyanezen időben kapták végérvényes, későbbi restauratio által többé nem változtatott alakjokat. Augustus uralma után építették a forumon a Vespasianus-templomot (80), az Arcus Severi-t (203), az Aedicula Faustinae-t (ennek a Concordia- és Vespasianus-templomok közt talált maradványairól CIL. VI, 1019) és a Schola Xanthát (Jordán szerint: Schola Scribarum). (Mindezekkel v. ö. a 71 skk. II-on előadottakat).

Az área déli szegélyén, a Basilica Julia homlokzatával párvonalasan álló 7 nagy téglakökcizka a téglabélyegek bizonyítékai szerint Diocletianus idejéből ered. Ezek eredetileg márvánnyal voltak bélelve, és arra hivatva, hogy díszoszlopokat hordozzanak. Töredékeiket a bázisok közelében meg is találták. Késő korból származó díszemlékek maradványai egyébként a forum északi szegélyén is találhatók; köztök a két, eredetileg a szósizékhez tartozó márványbalustrád, melyeket a középkor elején egy keresztény műemlék (SS. Sergio e Baccho) alapzatának építésénél használtak fel. (Részletök a 118 lapon).

Az área közepén is található, de csak két, későkori emlék: a columna Phocae és egy alacsony bázis vázának magva, mely nyilván arra volt rendelve, hogy lovasszobrot hordozzon. Ez az alapzat egyszerűen, minden alapozás nélkül van a forumra helyezve és hihetőleg ugyanazon helyen áll, hol előbb Domitianus és utána talán más császárok lovasszobra állt. Mindezekkel fényesen igazolva van, hogy a sírjából legujabban feltámasztott forum ugyanazon alapvonalakban áll előttünk, melyeket még Augustus adott neki.¹²⁾

Az Augustus korabeli- és a későbbi forum képenek kiegészítése-, és lehetőleg teljes áttekintése végett befejezésül még a forum áréájáról foglaljuk össze adatainkat a következőkben.

A forum áréája Augustus óta az útvonalaknak és az utcák irányainak módosítása miatt lényeges változáson ment át. A forumnak travertinközetes áréáját, a hogy az napjainkban látható, északról és délről egy-egy utca határolja és azonfölül egy, a Caesar-templom homlokzatával párhuzamósan vonuló keresztutca szeli át. Ez nem lehetett az eredeti állapot. T. i. kezdetben, addig az időpontig, mikor Augustus az aedes divi Juliit a forum áréájára építé, csak egy kociút, a tágabb értelemben vett Sacra via, vagyis annak folytatólagos útja vágta keresztül a forumot. Ez az út, mely az áréát a déli oldalon határolta, a Regia és a Vesta-templom közt érinté legelőbb a forumot; a Castor-templom meg a Basilica Julia homlokzata mentében a Saturnus-templom felé húzódott, s innen „Clivus Capitolinus” név alatt kanyarulatokban a Capitolium felé emelkedett.

Föltehető, sőt igen valószínű, hogy ez állapot megmaradt a Caesar-templom felépítése után is. De utóbb, legkésőbb Sept. Severus idejében ez út irányát megváltoztatták. Alatta e forumi-nevezetes kociút a Regia- és a Faustina-templom közt torkolt be a forum áréájára és a Caesar-templom homlokzata előtt vezetett el. E változtatás, nem tekintve az egész területnek a forum keleti oldalán kezdett szabályozását, valószínűleg a forum áréája északi útjának megnyitásával függ össze. Hogy ez utat csak Augustus után építették, kétség nem férhet hozzá. Mert kimutattuk a fentiekben, hogy a comitium közvetlenül, tehát utcától meg nem szakítva, csatlakozék a forumhoz, sőt, mi több, a szószerk terjedelmes suggestusa a köztárs. egész ideje alatt a forum és comitium közvetlen találkozásánál, azok határán állott: tehát nem lehet e két tér egymástól utcával elválasztva.

Szintúgy biztos az is, hogy a forum áréája Augustus alatt szélesebb volt. A mikor t. i. a 24 m. (80 római láb) homlokzatú rostrát a piactér nyugati keskeny oldalára áthelyezték, a Caesar-féle építkezések symmetrikus törekvéseihez képest föl kell tennünk, hogy az área északi és déli széleitől egyenlő távolságban, annak közepére tették. De a mint most töredékeiből biztos ítéletet alkothatunk, ez áthelyezett rostra az área déli végétől 14-, az északitól ellenben alig 7 m. távolságra áll. Igen,

mert az área az északi oldalon éppen az itt újonnan épített utcza miatt lett keskenyebbé. Ez új, **északi utczának** felépítését pedig a legnagyobb valószínűség szerint éppen a Severus ivonta maga után, mint a mely a dolog természetének megfelelőleg csakis utcza felett emelkedhetett méltóan. Másrészt az is bizonyos, hogy a Severus-féle diadalív felállítása előtt a forumon egy időben és egyszerre két kocsiútra szükség egyáltalában nem volt. Az áréának travertinkövezete, a mely nagyrészt még megmaradt, de a kőlapoknak kifordítása-, tatarozása stb. következtében már nagyon elkopott, körülbelül szintén Sept. Severus idejéből való. A forum áréájának hosszkitérjedése így: a substruktiós falazattól, melyre az áthelyezett szószéket építették, **a Regia homlokzataig** 154-, szélessége pedig, mely azonban teljesen még nincs feltárva, a rostránál [a fentebbi számítás szerint $(14 + 24 + 14)$] 52, míg a túlsó, keleti oldalon alig 40 és néhány métert tett ki.¹²⁾

[Az a kérdést, vajjon az **area fori** egyenlőszögű, hosszú négyzetalakú volt-e, az északi környezet feltárása előtt végérvényesen eldönteni nem lehet. Mégis, úgy látszik, nem igen volt olyan alakú, mert akkor a Caesar-Augustus idejébeli rostra az área déli szegélyével éppen derékszöveget alkotott volna; pedig ez a valóságban, szemmértékkel is megítélhetőleg, nincs úgy.]

De a Caesar-templom homlokzata előtt épített keresztutcza következtében a forum áréájának hosszkitérjedése 100 méternyire-, az északi hosszoldali utcza kiépítése folytán pedig 45 m.-nyire szorult össze. E szerint a **keleti kereszt**-, és az **északi hosszutczák** megnyitása által a forum áréája hosszúságában 54-, szélességében (a rostránál!) 7 métert veszített.

A forum és áréájának sorsáról a későbbi császárok alatt, crepidójáról, margójáról, a belé vágott négyszögű kőlyukakról, illetőleg cizeljokról, az área forin és körültre emelt diszoszlopokról, tiszteleti emlékekről, végül a forumi emlékeknek elhanyagolása-, lassankénti eltávolítása-, szóval az egész forumtérnek pusztulásáról a fentiekben már csoportosítottuk adatainkat, kifejtettük véleményeinket, azért itt azokra egyszerűen csak utalunk.

¹²⁾ A **forum Romanum**; v. magnum nevének használatát illetőleg a **forum Romanum**-ot először Vergilius használja Aen. 8. 361. Dionys.: ἡ ἀγορὰ ἢ τῶν Ῥωμαίων. Plinius és Tacitus **egyszer-**

egyszer használják, amaz 19, 23. (v. ö. Jord. Top. 276. l. 103. j.), ez Ann. 12, 24. (v. ö. Jord. id. m. 1, 1, 163. l. 20. j.). Suet. Aug. 72: habitavit iuxta Romanum forum; Dio 59, 28: ἡ ἀγορὰ ἡ Ῥωμαία; epit. 64, 6: ἡ Ῥωμαίων ἀγορά. A 'forum magnum' elnevezést, mint egyedi nevet (csak Ov. F. 3, 704.), nem találjuk a class. időben, bár Dio (43, 22) azt mondja, hogy a Forum Julium felépítése óta a régi forumot 'magnum' melléknévvvel illették. Strabo meg 5, 236. l. éppenséggel τὴν ἀρχαίαν ἀγορὰν-t ír. Ez is a megkülönböztetés elvéből indul ki. A Róma látogatói számára szerkesztett Notitia a VIII. régiónak e kettős nevet adja: forum Romanum et magnum. Az állami okiratok és a széppróza azonban a mint természetes is- e kifejezésekkel nem éltek. A felhozott tények e szerint mind az előadottak támogatására szolgálhatnak és Jordán okoskodását e részben különös világításba helyezik.

²⁾ A római birodalom összes diadalkapuiról, csoportosítva az átjárók száma szerint, beszámol Baumeister Denkmäler III. k. 'Triumphbögen' cz. alatt. Ebből a gazdag kimutatásból látjuk, hogy leggyakoribbak voltak a 3- és 1-kapus arcusok, és kevésbé használatosak a 4- és 2-kapusak. Voltak (néhányek szerint) lépcsőzetes diadalkapuk is, melyeken kocsival nem mentek át. Ilyenek voltak volna p. o. a Severus- és Constantinus-ívek is. E pontnál véleményeltérést találunk Jordán Topogr. és Baumeister Denkmäler-je közt. Elfogadhatóbb azonban Jordán véleménye, mert inkább föltehető a diadalkapuk rendeltetéséhez képest, hogy azokon rendesen kocsikkal is közlekedhettek, mint az ellenkezője. A fornices-ről, mint tiszteleti- és díszívekről és a későbbi diadalívvel való összefüggésekről lásd Helbig kutatásait „Über die camp. Wandmalerei.“ A római diadalíveknek áttekinthető szerkezeti elemzése Caristie Mon. ant. d' Orange T. XXVII sk. és Promis „Aosta“ 181 sk.

³⁾ Mielőtt a Mars Ultor-templomot az Augustus-féle császári forumon dedikálták volna, a nevezett hadi jelvényt ideiglenes őrizetre a capitoliumi Mars Ultor nevű kis templomban helyezték el. Horat. Carm. IV. 15. 6: „signa restitui Jovi“ — szavait tehát éppen e tényre vonatkoztatta, a mennyiben az egész Capitolium, tehát a rajta álló kicsiny Mars-templom is az ő temenosába tartozott. A parthusi jelvények visszafoglalását a plastikus művészet is megörökítette. Így a Prima Porta-féle Augustus-szobor pánczéliján az a jelenet van előtérbe állítva, a mint egy parthus katona hadijelét Mars kezeibe teszi le. E szoborjelenet ábrázolva van Blümner „Das Kunstgewerbe im Altertum“ II. 216. l., Luckenbach Abbild. zur alt. Gesch. Fig. 169., mely ábrázolatok minden valószínűség szerint a nevezett ívről vannak véve (v. ö. Syll. 265. l.).

⁴⁾ A Baumeister-féle mű idevonatk. helye szerint az Augustus-féle diadalív nyoma elveszett, még pedig a Kr. u. 3. évszázban előtte vágott új utcza következtében. Az Augustus-féle diadalívról vett egyik éremnek ábrázolatát látjuk a Levy-Luckenb.-féle mű (München u. Leipzig, 1895.) 12. lapján. Ez éremkép szerint ez

arcus csakugyan 3 kapus volt. A középső, boltozatos főkapu attikáján e feliratot olvassuk: S. P. Q. R. [IMP. CAE. (senatus populusque Romanus imperatori Caesari)]. Fölötte a négyes paripát (valószínűleg bronz) látjuk (két ló „en face” áll, kettő meg „en profil”); mögöttük egy alak áll jobbában koszorúval (tehát a triumphus főmomentumának szerencsés inventiója). A két kisebb, szögletes tetőjű átjáró fölső építményén egy-egy ujongó katonát látunk, kik egyik kezökben valami hadi eszközt tartanak; a másikat meg büszke diadalérzetükben magasra emelik. Az éremkép alsó részén: I: VI-NICIV(-S) (= impressit Vinicius) olvasható, vagyis Vinicius nevű éremmester verte ez érmet.

⁵⁾ A Caesar-templom északi oldalán egy diadalív felállításáról szól az actiumi (724/29) csata után hozott tanácsvégezés. Erről Dio 51, 18: „ἀψίδα τροπαιοφόρον ἐν τῇ Πομαίᾳ ἀγορᾷ ἔδοξαν.” De hogy azt, tényleg fel is állították volna, senki sem mondja. A másik ívről, melynek helyét a Matzat H.-féle terv kivételével a többi rajzok rendszerint közlik, Schol. Veron. Vergil. 98. l.: Part-hosque reposcere signa) huius facti **nicae** (így adják a kiadók: Mommsen Res g. 85. l.) repraesentantur in arcu qui est iuxta aedem divi Iulii.

⁶⁾ Mommsen a Monum. Ancy. új kiadásában (126. l. 46. j.) a felirattöredékeket újabb vizsgálat alá vette, s ezzel e daraboknak már Jordántól is kétségbevont összetartozandóságát végleg megoldotta. A Tiberius-ív felállításának okáról Tac. ann. 2, 41. (l. fent.). A teljes feltáráskor talált ez ív maradványait leírta Montiroli Foro stb. 8-17. ll. Megmaradt a többi közt egy gerendarészlet is a felirat legfelső maradványaival: Senatus Populus [Que Romanus]. E betűk 2·43 m. hosszúságot tesznek ki; az egész sor tehát kb. 4·50 m. lehetett, vagyis az ív egész szélességét foglalhatta el. A betűk magassága eredetileg vmi 0·20 m. volt. A már korábban felfedezett részletekről (ismert. Kellermann Bull. 1835, 35): CIL. 6, 1269; 906 a b c. Ha e töredékek mind összetartozók volnának, akkor legalább is egy (az attikán álló) tíz soros felirattal állnánk szemközt, és ez éppen nem volna valószínű. [Mommsen Res g. 132; Jord. Syll. 262. sk.]. Az A B C jelzésű töredékdarabok összetartozósága egy 1879-ben megjejtett vizsgálat alkalmával a betűk metszése és a marvány hasonlósága ellenére nem látszott Jordán előtt oly kétségtelennek, mint egykor Kellerman előtt a **BC** és Montiroli előtt az **AB** daraboké és egy Tiberius-korabeli ívnek oly terjedelmessége is igen gyanúsak tűnt fel előtte. Ha Jordán sejtése a C₅-nek ily kiegészítésére: [in amicitia]m Ind[os] — helyes, úgy a C jelű ívdrb.-nak a mondott két Augustus-ív melyikéhez kell tartoznia. A valószínűség ugyan a mellett szól, hogy a Tiberius-ív közelében talált BC-t nem máshonnan hurezolták oda, mégis teljes bizonyosságot e dologba csak a Tiberius-féle ív már Montirolitól szándékolt architektonikus reconstr.-jának újra felvétele hozhat. A Titus- és Augustus-féle diadalkapukon- és a fornix Fabiuson kívül (ha ez

utóbbi csakugyan a Regia és a Faustina-templom közt feküdt volt) a Tiberius-ív is a (tágabb értelmű!) Sacra via felett állt.

7) E diadalívet a felső építményen (attika) olvasható felirat szerint a tanács és a nép állította L. Sept. Severus és fiai, M. Aurelius Antoninus Caracalla és Geta tiszteletére, 203-ban Kr. u., a parthusok, adiabének és arabok felett kivívott győzelmeik emlékeül. De a testvérgyilkos Caracalla kikarczoltatta Geta nevét ez ívről és helyébe ezt vésette [optimis fortissimisque principibus]. Ábrázolatai számosak, de az egyetlen Rossiniét kivéve (Gli archi trionfali T. 50. sk.) tb. értéktelenek. A reliéfeokről tájékoztat Suaresius, Arcus L. Septimii Severi anaglypho (R. 1678.). Műalkatát illet. v. ö. Jord. Top. II. r. II. §. Felirata: CIL. VI. 1033-ban.

8) Ha a Trajanus-reliéfek ide vonatkozó helyének Jordán adta magyarázata helyes, akkor kb. a Severus-ív helyén, vagy attól kissé odább északra, a S. Martino- és S. Adriano felé, egy, Trajanus koránál régibb, egy-kapus ívnek kellett állnia. De nyílt kérdés marad, vajjon azonos-e azzal az arcus argentariorum, (mint Lanciani Bull. com. 1878, 190. gondolja), vagy nem-e inkább a forumhoz vezető bejáratnál állott amaz ív!? (v. ö. Jordán Topogr. 2. köt. 414, 458.). A mellett tehát józan érvekkel senki sem fog harczolni, hogy egy Trajanus kora előtti ív homályban nem maradtatott. Viszont egy a Honorius-Arcadius császári testvérpárnak a forumon emelt diadalívről, melyet nekik Henzen Bull. 1870, 172 és a CIL. 6, 1187. sz. felirata szeretne tulajdonítani, Jordán legjobb tudomása szerint egy író sem emlékszik meg, még a Henzentől említett Claudianus sem (de VI. cons. Hon. 370). És aztán valóban nem is tudnók azt a forumon hol gondolni!

9) Az aedes divi Vespasiani felirata az einsiedeli feliratgyűjtemény szerint (CIL. 6, 938): Divo. Vespasiano Augusto s. p. q. R. | Impp. Caesares Severus et Antoninus Pii Felice(s) Augg. restituerunt, v. talán inkább csak **restituer.** abbreviatióval. E felirattól a gerendázaton ma még ennyit olvashatni: estituer. A ;Divi Vespasiani et Titi' jelzés, melyet a Notitia (Reg. VIII.) mindkét kiadásában (néhány az **et Titi-t** elhagyják) találunk, mint Jordán találóan megjegyzi, dologilag helyes lehet ugyan, de mégsem megfelelő és szabatos. T. i. magának a templomnak csak egy cellája volt, egy nagy, a két császár szobrának való oszlopszékekkel. Azért nem lehet a Lex Aesculapi et Hygiae (Or. 2417)-ben előforduló szavakat in templo Divorum in aede divi Titi' e templomra alkalmazni. Aztán a **Divorum** -szó főleg a Kr. u. 153-ig istenekké avatott császárokra vonatkozik (ezek össze vannak állítva Mommsennél Staatsrecht 2°, 791). Valószínűleg a palatinusi [templum] Divor(um)-ra kell tehát itt gondolnunk (v. ö. Eph. epigr. 3, 71; Forma urbis 96. töredékéhez). E templomról vett régebbi rajzolatok (Palladio 4, 19; Du Perac 2, stb.) most már természetesen értéktelenek. Alapvető felvételek: Desgodetz 132. skk. és Valadier, Raccolta V. (v. ö. Canina Edif. LXXIII; Turconi Fabr. 24.). Mind-

ezek az 1811-iki ásatások és restaurációk után (v. ö. Nibby Roma ant. 1, 545.). A templom állapotát illetőleg az oszlopok és az északi friesrészlet a papi jelvények pompás ábrázolatával az eredeti építményhez tartoznak, úgyszintén a homlokgerendázat kis darabja is, melyet, mint Valadier megjegyezte, lefaragcsálás- és egy időntlenül körülfutó építészeti tag alkalmazása által az architrav és fries kettős tagozatának megszüntetése után velők egy síkba hoztak. Ezen állt a Severus- és Caracallától a templomra vésett felirat a fentebb kitüntetett két sorban, a mint azt egyrészt a fenmaradt betűk zömök állása, másrészt a 2-ik sornak a Desgodetz és Valadiertől adott mértékarányok után megítélhető hosszúsága igazolják. T. i. e felirat 2-ik sora 18 m. hosszával éppen odailik a templom homlokzatának 23 m. hosszához, míglen a fél akkora hosszú 1. sor nem terjedhetett ki még a megmaradt gerendarészlet hosszában sem (l. Bormann, Eph. epigr. 1, 119). Ama császárok restaurációja e szerint csak lényegtelen hozzátoldást eszközölhetett a templomon.

¹⁰⁾ A T. S. U. előcsarnokává tették a kerek Romulus-templomot, melyet Maxentius császár Kr. u. 309-ben elhunyt Romulus nevű fiának emlékére építtetett (aed. divi Romuli). A 354. évbeli Chronographia Diocletianus építkezései közt említi a senátust is. Lanciani „L'aula e gli uffici del senato romano“ (Mem. della reg. acad. dei Lincei 1882/83. 11. k.) cz. iratában az eredeti Curia Juliának a San Adriano-templommal való azonosságára a 16. századbéli tervrajzok felfedezése alapján új bizonyítékokat adott. [Csakhogy ő a templomnak homlokzatát is ókorinak tartja és kimutatja, hogy szerkezete a Diocletianus-féle thermák falaiéval feltűnően egyező]. Mindeme dolgok adatainkat teljesen megerősítik. De az a kérdés, vajjon Diocletianus a jelzett curiának pronaosát eltávolította-e, vagy sem, az alapok felásásáig természetesen eldöntetlen marad. Lanciani nevezett rendkívüli tanulságos dolgozata kapcsán Jordán adatai erősítésül az [in curia Jul]ia-beli egy tanácsülésnek általa átnézett jegyzékét (CIL. 6, 877) is idevonja.

¹¹⁾ Jordán (Sylloge 248 sk. II.) a fórumon talált és keltezett feliratoknak kortani táblázatát összeállította. Ebből láthatni, hogy alig egy negyedök régibb az Antoninusok koránál és azok közt is csak két kő való a köztársaság- és 6 Augustus korából. Kár, hogy számos műemléknek helyét és alakját, melyek inscriptiói megvannak, nem lehet pontosan meghatározni. Így a többi közt ama bizonyynyal hatalmas emléket sem, melyet 379-333 közt C. Valerius Septimius Bassus praef. urb. Gratianus, Valentinianus, és Theodosius császároknak emeltetett (Syll. 163 = CIL. 6, 1181a). De remélni lehet, a mint Jordán e részben nyilatkozik, hogy a számos maradványok épít. idomainak lelkiismeretes fölvétele e. dolgokra is több világosságot fog még árasztani. A mi a császárok szobrai és egyéb effajta dísz- és tiszteleti emlékeit illeti, megjegyezzük, hogy azokban is tettek olykor-olykor pusztításokat. Így, ha valamely rossz császár megbukott, vele együtt hulltak porba összes szobrai és

nyilv. emlékei, hogy trónutódjái számára csináljanak megfelelő helyet. A császári kor műemlékeinek roppant készletére vonatkozólag Ammianus Marcellinus (XVI. 10. 13.) azt mondja, hogy a 4. évszázban Rómának a maga falai közt egy másik népe volt: márványból és ércből. Ugyanily szellemben nyilatkozott a 6. százbeli Rómáról Cassiod. Epp. VII. 15 stb.; v. ö. Preller, Die Reg. der St. Rom 231 és lásd Falke Hellas u. Rom 319. l., Bozóky Római Világ I. köt. 1. füz. 11. skk.

¹²⁾ Augustus építkezéseit szépen jellemzi Dr. Bozóky Alajos, Római Világ'-ában, az I. fej. (Róma városa) 4. lapján e szavakkal: „Augustus alatt az építkezés Rómában újabb nagyszerű lendületet vett, nemcsak a helyreállított világbékével visszatért közbiztonság érzete, az emelkedő jólét, a lakosság szaporodása, a tőkék odaözlése folytán, hanem főkép a császártól kiindult ama serény törekvés következtében is, hogy Rómát oly fénynyel és pompával vegye körül, mely a világ fővárosához méltó legyen, hogy a téglavárost márványvárossá alakítsa át.“ E város hatásáról, illetőleg az általa keltett benyomásról Strabo V. 3. p. 236 (Casaubonus-fele kiadás). (V. ö. a fent idézett mű 10 sk. l.)

¹³⁾ A forum áréája ily kiterjedése mellett is eléggé megfelelő volt arra, hogy ott a köztárs. alkonyán a római polgárok már amúgy is kevés érdekű és elhanyagolt gyűléseiket megtarthassák, (v. ö. Baum. Denkm. stb. 1467. l. 1) j.)

Értekezésünk fonalán kifejtett érveinket összegez-
vén, a következő megállapodásra jutunk:

1) A comitium és forum kezdetől fogva két külön-
álló tér volt, szigorúan megszabott határvonalakkal.

2) A politikai élet súlypontja a római állam fejle-
dezésének küszöbén és alakulása alatt a comitiumra esik:
a forum csak a forgalmi és kereskedelmi célokra és
az egyes cultusok gyakorlására szolgál.

3) A Kr. e. 2. évszáz kezdetén a forum mind nagyobb
és nagyobb jelentőségre kezd jutni: a comitium fontos-
sága államjogilag aláhanyatlik; vagyis a comitium és
forum mintegy szerepet cserélnek. Ez időszak tehát a
comitium pályafutásának fordulópontja, és mintegy a drá-
mai katasztrófát jelzi a comitium életében.

4) Caesar Augustus kora alatt a rostra áthelyezése-
s az ősi curiának a forumhoz közelebb mozdítása által
a comitium és forum topographiailag mintegy összeol-
vadva egységes fogalmat alkotnak; a basilikák, stb.
kiépítése következtében symmetrikus keretet képeznek
és művészeti tekintetben valóságos fényszakukat élnek.

5) A Tiberius után következő császárok idejében
a forum harmonikus jellege megbomlik és térileg szű-
kebb határok közé szorul.

6) A későbbi századokban a megváltozott világnézet folytán a forumi élet haldoklani kezd, és fényét, nevét elveszti. Ez pedig annál is inkább bekövetkezett, mert a közfigyelem már régebbi idők óta a császári díszforumok, a Mars-mező, az amphitheatrumok, circusok játécai stb. felé irányult.

7) Végül a forum a középkor kezdetén, mint olyan, teljesen elhal, és pusztá, holt fogalommal süllyed alá.

Az előadott alapokokból kiviláglik, hogy a comitium és forum, mint két, térileg és jogilag egymást kizáró fogalmak jelennek meg, és hogy pályájok fordított arányt tüntetve föl és éles jellegű nyomokat hagyva hátra, meghatározott körvonalakat írt le.

II. Ókori írókból, grammatikusoktól stb. vett idézetek és helyek.

Acta Chrysanthii et Dariae (okt. 25), 483 l. (4 fej. 3 j. sz.)

Acta fratrum arvalium pag. CXVII. He és p. LVI. (4 f 19 j);
(febr. 26), 69 (8 f 2 j.)

Ammianus Marcellinus 28, 1, 57 (4 f 2 j); 16, 10, 1 (4 f 33 j);
16, 10, 13 (9 f 11 j).

Appianus bell. civ. 3, 30 (2 f 3 j és 3 f 5 j); 3, 41 (3 f 6 j); bell.
Pun. 75 (4 f 10 j); bell. civ. 1, 26 (4 f 24 j); 1, 97 (4 f 46 j);
1, 25 (5 f 12 j); 2, 26 (5 f 45 j); 1, 54; 4, 17 (5 f 48 j);
2, 93 (7 f 5 és 8 f 2 j.); Civ. 3, 3 (8 f 2 j).

Asconius Milon. comm. p. 36 (3 f 5 j); p. 29 (4 f 14 és 29 j);
Mil. §. 12 (4 f 42 j); p. 25 (4 f 46 j).

Augustus Monum. Ancyrr. Graec. 7, 5, Lat. 2, 42 (4 f 33 j);
4, 13 (5 f 29 j sz.); 4, 2 (8 f 2 j); 5, 40 sk. (9 f 3 j sz.);
126 l. 46 j. (új kiad.) [9 f 6 j].

Augustinus CD. 3, 25 (4 f 24 j)

Calendarium Praenestinum jan. 16-hoz (4 f 16 j). Pincianum
aug. 24. (4 f 27. j). Praenestinum jan. 27-hez (5 f 9 és 10 j).
Antianum et Amiterninum aug. 18. (8 f 2 j). Vallensium
aug. 10. (5 f 1 §. szöve.).

Calpurnius Flaccus, Declamationes 4 (4 f 2 j).

Cato Maior, Origines (4 f 27 j) (Gades).

Catullus, Carminum libri poema XXXVII, vs. 1—2 (5 f 47 j szöve.).

Censorinus, De die natali 24, 3 (4 f 7 j); 23, 7 (5 f 43 j).

Chronographia a 354. évből (5 f 9 j; 5 f 13 j; 5 f 20 j); 648.
l: 19. 23. p. (5 f 29 j); (9 f 10 j).

Cicero orat. Philipp. 9, 7, 16 (3 f 4 j); 5, 4, 9 (3 f 5 j.); 2,
8, 19 (4 f 20 j); 9, 2, 4 (4, 46); 3, 11 (5 f 9 j); 2, 9, 21
(5 f 48 j); 1, 2, 5 (8 f 2 j).

„ Acad. prior. 2, 22, 70 (2 f 8 j és 5 f 25 j).

Cicero pro Fonteio 3, 4 (5 f 4 j).

„ in Catilinam 4, 8, 17 (2 f 8 j); 3, 9 (4 f 20 j).

„ pro Coelio 6, 14 (7 f 3 j).

„ pro Cluentio 34, 93 (7 f 6 j).

„ Brutus, seu de claris orr. cap. 7 (1 f 2 j).

„ epist. ad famm. 14, 2, 2 (4 f 11 j); 8, 1 (5 f 5 § c) czikk. szövé.); 11, 2 (8 f 2 j).

„ de oratore 2 k. 66 f. 266 § (5 f 23 és 25 j és 7 f 3 j).

„ de republica 2, 17, 31 (1 f 3 és 6 j és 3 f 3 j); 2, 6 (1 f 3 j).

„ pro Scauro 46 § (5 f 12 j).

„ pro Roscio Amerino 32, 89 (5 f 40 j).

„ de imperio Cn. Pompeii cap. 1. (4 f 42 j); 70. §. (5 f 1 j).

„ post reditum ad Quirites 5, 13 (7 f. 6 j).

„ in Vatin. c. 9, 21 (4 f 11 j).

„ in Pisonem 5, 11 (7 f 6 j).

„ ad Atticum 4, 16, 14 (5 f 42 j. 44 j. sz. és 45 j); 14, 15 (8 f 2 j).

„ pro Sestio 37, 79 (3 f 5 j); 15, 34 (3 f 6 j. 5 f. 12 j és 7 f 6 j); 11 c. 26 és 28 § (4 f 20 j); 67 c. 140 § (4 f 24 j); 35 c. (4 f 42 j).

„ pro M' Marcello cap. 3. §. 5 (4 f 14 j).

„ Verr. V, 30 (4 f 6 j sz.); in Verr. divin. 16, 50 (4 f 31 j); Verr. I. 133 § (5 f 12 j sz.); 1, 59, 154 §; 1, 50, 130 skk. §; 1, 51, 133 §; 1, 145 §; 1, 49, 129 § (5 f 12 j); 1, 59, 154 § (5 f 14 j).

„ Laelius 25, 96 (3 f 6 j).

„ de domo 21, 54 (3 f 6 j és 7 f 6 j); 4, 11 (4 f 20 j).

„ de finibus bon. et mal. 5, 1 (4 f 8 j); 5, 1—2 cap. 28 § (4 f 12 j).

„ de divin. 1, 17, 33 (4 f 50 j).

„ pro Flacco 24 (4 f 42 j); 28, 66 (7 f 6 j).

„ pro Quinctio 4, 17 (5 f 14 j).

„ de natura deorum 3, 4, 13 (5 f 16 j).

Claudianus, De consulatu Stilichonis 2, 286; de VI. cons. Honorii 637 (4 f 33 j); de VI. cons. Honor. 370 (9 f 8 j).

Conon. Narr. 148 (4 f 50 j).

Cornelius Nepos Viri illust. 3. 5. (1 f 3 j); 79, 7 (4 f 33 j); 44, 3 (7 f 1 j).

Corpus Inscriptionum Latinarum 1, 1162 (2 f 10 j); 1, 14. 19 (3 f 3 j); 1, 197. 3. 17. 201 (3 f 6 j és 5 f 9 j); 6, 1. 1539 (4 f 6 j); 6, 89, 2204, 2205, 8703 (4 f 16 j); 6, 90, 91, 92; 93, 94, 3675, 3675 a (4 f 17 j); 1, 1607. 1608 (4 f 24 j); 2, 1724 és 1, 373 (4 f 27 j); VI. k., 12. l., 35. sz. és VI, 938 (5 f 1 §. sz.); X, 6807, 6, 937 (5 f 1 §. sz.); 6, 1316 (5 f 3 j); 1, 202 (5 f 4 j); 6, 1019. 13484. 13028. 13150 (5 f 5 j); 6, 1265 (5 f 6 j szöv.); 1, 636 és 6, 1265 (5 f 6 j); 6, 1019. 102. 103. 1068 (5 f 7 j); 1, 197. 3. 17. 201; 6, 2202 (5 f 9 j); 1, 385 l. (5 f 10 j); 1, 201 (5 f 12 j); 6, 804; 6, 9394 (5 f 14 j); 6, 8688. 8689; 5, 8119, 4. 7319. 527. 374; 6, 363. 9177. 9872 (5 f 15 j); 6, 248 (5 f 20 j); 9, 1148 (5 f 27 j); 6, 1658 (5 f 29 j); 6, 9709. 9711. 9712 (5 f 37 j); 6, 1467 (6 f 1 j); 9, 2628; 1, 626 (8 f 2 j); 1, 1162 (9 f 2 j szöv.); 6, 1269. 906 abc (9 f 6 j); 6, 1033 (9 f 7 j); 6, 1187 (9 f 8 j); 6, 938 (9 f 9 j); 6, 877 (9 f 10 j); VI, 1019 (9 f szöv.); 6, 1184 a (9 f 11 j).

Curiosum Reg. (5 f 13 j); (9 f 9 j).

Dio 38, 6 (3 f 6 j); 58 5; 1, 11, 16 és 65, 21 (4 f 4 j); 40, 49 (4 f 12 és 14 j); 55, 8, és 56, 24 (4 f 16 j); 58, 11 (4 f 19 j); 47, 2 és 50, 8 (4 f 20 j); 44, 4 (4 f 23 j); 73, 13 (4 f 37 j); 43, 49 (4 f 42 j); 42, 18 és 43, 49 (4 f 46 j); 59, 28, 67, 1 és 60, 6 (5 f 13 j); 56, 27 (5 f 29 j); 37, 8 (5 f 9 j); 47, 2 és 50, 8 (5 f 20 j); 49, 42 és 54, 24 (5 f 44 j); 64, 6 (6 f 1 j és 9 f 1 j); 49, 43 (6 f 2 j); 44, 36; 47, 18—19; 51, 19; 54, 53; 56, 34; 54, 35 (8 f 2 j); 59, 28; 43, 22 (9 f 1 j); 51, 18 (9 f 5 j).

Diodorus Siculus 12, 26 (4 f 46 j).

Dionysius 4, 13 (1 f 3 j); III, 46—73 (1 f 8 j); 7, 59 (2 f 3 j és 3 f 5 j); 4, 38 (4 f 15 j); 2, 50; 6, 67; 7, 17 és 11, 39 (4 f 26 j); 2, 54 (IV. f. sz.); 1, 87, 3, 1 (4 f 48 j); 3, 71 (4 f 50 j); 1, 34; 6, 1 (5 f 2 j); 6, 13 (5 f 10, 11, és 16 j); 3, 67 (5 f 22 j); 3, 22 (5 f 46 j); 2, 42 (6 f 1 j).

Ephemeris epigraphica 3, 68 (5 f 1 § sz. és u. o. 4 j); 72 l. (u. a.); 3, 66 (5 f 2 j); 1, 236 (5 f 10 j); 3, 241 l (5 f 14 j); 3, 71 (9 f 9 j); 1, 119 (u. o.).

Fasti triumphales 637 (5 fej. 12 j).

Festus pag. 356 (1 f 7 j és 4 f 2 j); pag. 157 (3 f 3 j); pag. 286 b, 4 (3 f 6 j); 356 b (4 f 2 j); pag. 352 (4 f 5 j); epit.

pag. 264 (4 f 6 j); pag. 347 (4 f 18, 19 és 28 j); pag. 290 (4 f 26 j., 5 f 31 és 5 f 40 j); pag. 177 (4 f 48 j); pag. 169 és epit. p. 271 (4 f 50 j); pag. 322 (5 f 2 j); pag. 246 b (5 f 9 j); 230 a, 30 (5 f 4 § sz.); pag. 333 (7 f 4 j).

Florus I, 1, 14 (1 f 3 j).

Frontinus (Sext. Julius) de aquaeductibus 129 (4 f 43 j és 8 f 2 j).

Fronto ad Antoninum 1, 2 (4 f. 44 j).

Gellius 20, 1, 11 (2 f 7 j); 14, 7, 7 [Varro epist. quaest. egy fentartott helye] (4 f 9 és 13 j); 4, 5, 1. §. [Verrius Flaccus megőrzött helye] (4 f 26 j és 4 f 50 j).

Hieronymus a 708/₄₆-évhez (5 f 29 j).

Hyginus fab. 261 (5 f 2 j).

Horatius Carm. 4, 7, 75 (I. f 3 j). Sat. 1, 6, 120 vs. (3 f 7 j); Carm. 4, 15, 9 (4 f 33 j); Epist. 1, 1, 53 sk. (4 f 34 j és 5 f 3 § sz.); Sat. 2, 6, 20 (4 f 41 j); Epist. 1, 19, 8 és Sat. II, 6, 35 (4 f. 50 j. sz.); Sat. II, 7, 4 (5 f. 1. § sz.); Carm. I. 3, 2 (5 f 11 j); Carm. 1, 2, 13 (VI. f. sz.); Epist. 1, 20, 1 (5 f 14 j és 5 f 48 j); Sat. 1, 4, 71 és Epist. 2, 3, 373 (5 f 48 j); Sat. 1, 9, 1. és 35 vs. (7 f 3 j); Sat. 2, 6, 35 (7 f 4 j); Carm. IV. 15, 6 (9 f 3 j).

Justinus 43, 5, 8 (4 f 27 j).

Juvenalis 1, 105 (5 f 4 § sz.)

Livius 1, 35, 8; 37, 6, 7; 1, 53, 56; 1, 44 (1 f 3 j); 1, 33, 8 (1 f 7 j és 4 f 1 j); 1, 35—40 (1 f 8 j); 7, 31, 1; 45, 24—25 f.; 5, 55; 22; 7; 22, 55—56; 27, 52—53 (2 f 2 j); 1, 21; 1, 27, 7 (2 f 5 j); 9, 40; 9, 7 (2 f 8 j); 3, 34 (2 f 11 j); 34, 45; 5, 45; 27, 36, 8 (3 f 2 és 4 j); 23, 30, 15 (3 f 4 j); I. 33, 8 (4 f 1 j); 29, 22; 7, 10; 34, 44 (4 f 2 j); 38, 50; (4 f 6 j); 1, 30 (4 f 9 j); 41, 27; (4 f 15 j és 6 f 3 j); 1, 48 (4 f 15 j); 9, 46 (4 f 23 j); 39, 56, 6; 40, 19, 2 (4 f 25 j és sz.); 39, 44; 26, 27 (4 f 29 j); 1, 19 (4 f 33 j); 1, 49 (4 f 35 j); 8, 35, 8 (4 f 42 j); 8, 4, 12 (4 f 45 j); 4, 17 (4 f 46 j); 1, 4; 10, 23 és 1, 36 (4 f 50 j); 41, 27, 7; 2, 21; 22, 1, 19. sor; 41, 21, 12 (5 f 1 §. sz. és 2 j); 22, 1, 19 és 3, 69, 8 (5 f 1 §. sz.); 2, 42, 5 és 2, 20, 12 (5 f 10 j); 8, 11, 16 és 9, 43, 22 (5 f 12 j); 44, 16, 10 (5 f 14 és 28 j); 25, 12 (5 f 2 §. sz.); 1, 35; 9, 40, 16 (5 f 22 j); 3, 48, 15 sor; (5 f 22 j és 6 f 2 j); 9, 40, 16 (5 f 23 j); 26, 27, 2 és 27, 11, 16 (5 f 24 j); 27, 11; 30, 38 9 és 36, 37 (5 f 26 j); 26, 29, 2

- (5 f 28 j); 40, 51 (5 f 42 j); 1, 26 (5 f 46 j); 3, 44, 16 (5 f 48 j); 38, 28, 4 (6 f 1 j. sz.); 7, 6 és 1, 13 (6 f 1 j); 27, 50, 9 és 6, 15 (7 f 3 j); 116 k. kiv. (8 f 2 j).
- Macrobius** Saturnalia 1, 16, 35 (2 f 3 j); 3, 16, 15 (2 f 7 j és 3 f 6 j); 1, 9, 16 (4 f 33 j); 1, 9, 17 (4 f 39 j és 4 f 41 j sz.); 1, 11, 48 és 1, 8, 3 (5 f 2 j és 5 f 5 j).
- Martialis** 10, 28, 3 sk. vs. (4 f 36 j); 1, 70, 2 (5 f 16 j); 1, 4, 1—2 vs. (5 f 48 j).
- Nonius Marcellus** de propr. sermonis 532 (5 f 22 j).
- Notitia Regionum** (5 f 9 és 20 j); IV. (5 f 42 és 44 j); (9 f 1); Reg. VIII. (9 f 9 j).
- Obsequens** 4 (4 f 25 j); 24.28. 31 (4 f 27 j); 8 (62) [6 f 2 j].
- Origo** g. Rom. 3, 6 (5 f 2 j).
- Orosius** 2417 (9 f 9 j) (Lex Aesculapi et Hygiae).
- Ovidius** Fast. 4, 395—396 vs. (2 f 3 j. sz.); fast. 1, 637 sk. vs. (4 f 16 j 18 j és 21 j); fast. 1, 89 (4 f 33 j); fast. 1, 257—258 vs. (4 f 35 j); fast. 1, 259 sk. és metam. 14, 778 (4 f 39 j); fast. 1, 139 (4 f 41 j); fast. 2, 412 (4 f 50 j); fast. 1, 706 sk. (5 f 10 j); fast. 1, 256 (5 f 3 §. sz.); fast. 6, 783, 792 (5 f 48 j); fast. 6, 403 sk. (6 f 1 j); remed. am. 561 vs. (7 f 4 j); metam. 15, 841. és ex Ponto 2, 2, 85 (8 f 2 j); fast. 3, 704 (9 f 1 j).
- Plautus**, Poenulus 5, 3, 12 (2 f 7 j); Curculio 4, 1, 20—21 vs. (5 f 14 j); Cure. 5, 19 (5 f 25 j); Cure. 4, 1, 11 (5 f 28 j); Captivi 811 vs. (5 f 28 j); Cure. 4, 1, 16 (5 f 40 j); Cure. 4, 1, 9 (6 f 2 j).
- Plinius Maior**, Historia Naturalis 19, 23 (3 f 2 j és 9 f 1 j); 35, 27 (3 f 2 j); 33, 53 (3 f 4 j); 8, 146 (4 f 4 j); 7, 212—214 (4 f 7 és 31 j); 7, 214 (4 f 7 j); 35, 27 (4 f 9 j); 35, 22 (4 f 11 j); 34, 26 (4 f 12 j); 33, 19 (4 f 23 j); 16, 236 (4 f 26 j és szö. v.); 7, 212 (4 f 31 j); 34, 20 (4 f 31 j és 45 j); 34, 22 (4 f 38 j); 34, 33 (4 f 41 j); 34, 23 (4 f 46 j és 5 f 12 j); 34, 24 (4 f 46 j); 15, 77 és 34, 21 (4 f 50 j); 9, 11 (5 f 23 j); 35, 26 (5 f 25 j és 7 f 3 j); 36, 102 (5 f 43 és 45 j); 10, 121 és 7, 182 (5 f 48 j); 7, 215 és 35, 13 (5 f 43 j); 15, 77 (6 f 1 j); 36, 104 (6 f 2 j); 15, 119 (6 f 2 j); 34, 30; 35, 23 és 35, 25 (7 f 1 j); 2, 93 [Aug. de mem. vitae suae lib. II. fentart. helye] (8 f 2 j).
- Plinius Caec. Secundus Minor**, Epistolarum 6, 33, 3—4 (5 f 33 és 38 j).

Plutarchos, *Βίου Παράλληλοι*, Romulus, Numa (1 f 3 j); Rom. cap. 11 és 19 (2 f 1 j); Fabius Max. c. 3 (2 f 2 j); Caesar 5 (2 f 4 j); Cato minor 27. és Sulla 33 (3 f 6 j); Marius 12 (4 f 3 j. sz.); Camillus 42 (4 f 21 j); Rom. (4 f. szöv.); de sollertia anim. 19 (4 f 27 j); Numa 20, 1 (4 f 33 j); Rom. 4 (4 f 50 j); Caes. 35 (5 f. 1 §. szöv.); Sulla 8. 33 (5 f 12 j); Galba 26 (5 f 42 j); Caes. 68 (7 f 5 j és 8 f 2 j); Caes. 29 (5. f 43 és 45 j); Rom. c. 18. (6 f 1 j. szöv.); Galba 27 (6 f 1 j).

Polybios 3, 85 (2 f 2 j); 6, 53–54 (2 f 4 j).

Porphyrio Horat. Epod. 16, 13-hoz comm. (4 f 48 j); Hor. Ep. 1, 19, 8-hoz (7 f 3 j).

Procopius, Gothica 1, 25, 122. l. (4 f 37 és 41).

Propertius Elegiarum 4, 2, 5 (5 f 14 j); 4 k. 2 (III.) eleg. 7 vs. (5 f 46 j); 2, 24, 11 (5 f 48 j).

Pseudoasconius (4 f 29 j); 121 l. (4 f 31 j); 199. l. Or. (5 f 12 j).

Quintilianus III, 1, 12 (1 f 2 j); I, 7, 12 (4 f 31 j); 12 5, 6 (5 f 38 j).

Sallustius Coniurat. Catilin. 55, 3–5 (4 f 2, 3 és 5 j és 6 j sz. 55, 3–4 §. (4 f 6 j); Coniurat. Catilin. 9, 2 (4 f 20 j).

Schol. Bob. 318. l. Or. (4 f 11 j); 295. l. Cic. Sest. 8 c. (4 f 31 j); Schol. Vergil. (4 f 35 j); Pers. 4, 49 (5 f 29 j és 7 f 4 j gloss. Pith); Veron. Verg. 98. l. (9 f 5 j).

Seneca de brev. vitae c. 13 (1 f 3 j); apocoloc. cap. 10 (4 f 34 j); de prov. 3, 7 (5 f 40 j).

Servius Aeneis 6, 573. vrsshoz (4 f 3 j sz.); Aen. 7. 607-hez (4 f 40 j); Georg. 3, 29 (4 f 46 j); Aen. 8, 412 (4 f 50 j); Aen. 2, 114 és 116 és 8, 319 (5 f 2 j); Aen. 8, 322 (5 f 5 j); Georg. 2, 502 (5 f 5 j); Aen. 9, 47 (8 f 2 j).

Solinus, Polyhistor 1, 18, 21 sk. (I. f. 2 j); 1, 12 (V f 5 j).

Statius Silvae 1, 1, 30 (4 f 18 j); 1, 1, 22 skk. (5 f 42 és 44 j).

Strabo 5, 3, 6 (1 f 3 j); 5, 3, 236 l. (9 f 1 j és 12 j).

Suetonius Vita Caes. c. 6 (2 f 4 j); Tib. 53. 61. 75 és Vitell. 17 (4 f 4 j); fr. 157 (4 f 5 j); Tib. 20 (4 f 16 j); Aug. 22 (4 f 33 j); Aug. 29. c. (5 f 1 §. sz.) Caes. 10 (5 f 9 j); Calig. 22 és Dom. 15 (5 f 13 j); Aug. 100 (5 f 25 j és 8 f 2 j); Aug. 29 (5 f 5 §. sz.); Calig. 37 (5 f 33 j); Aug. 57 (6 f 1 j); Caes. 84 (7 f 5 j és 8 f 2 j); Aug. 72 (9 f 1 j).

- Tacitus** Hist. (2 f 1 j); Agr. 2 (2 f 12 j sz.); Ann. 3, 14; 6, 4, 31 és Hist. 3, 74. 85 (4 f 4 j); Ann. 4, 29 (4 f 6 j); Ann. 2, 32 (4 f 17 j); Ann. 13, 58 (4 f 50 j); Hist. 3, 72 (5 f 44 j); Hist. 1, 41. (6 f 1 j); Ann. 12, 24 (9 f 1 j); Ann. 2, 41 (9 f 5 j sz. és 9 f 6 j); Ann. 15, 41 (9 f 9 j sz.).
- Valerius Maximus** 9, 12, 6 (4 f 3 j); 6, 3, 3 és 9, 13 (4 f 4 j); 2, 2, 6 (4 f 28 j); 2, 1, 2 (5 f 1 §. sz.); 1, 8, 1 (5 f 11 j).
- Varro** LL. 5, 155 (1 f 6 j; 2 f 1 j; 2 f 4 és 7 j; 4 f 22, 28 és 42 j); ll. 5, 151 (1 f 7 j és 4 f 30 j); ll. 5, 150 (2 f 1 j; 4 f 2 és 5 j); de vita pop. R. (2 f 5 j); ll. 6, 92 (2 f 6 j); ll. 6, 91. (2 f 8 j); de rr. 3, 2, 10 (2 f 8 j); ll. 5, 45 (4 f 50 j); ll. 7, 13 (3 f 3 j); de rr. 1, 2, 9 (3 f 6 j); ll. 5, 150 (4 f 2 és 5 j); ll. 6, 89 és 6, 5 (4 f 7 j); ll. 5, 165 (4 f 33 j); ll. 5, 164 (4 f 41 j. sz.); Antiqq. r. d. l. VI. (5 f 2 j); ll. 5, 41 (5 f 2 j); ll. 5, 183 (5 f 5 j); rr. 1, 1, 4 és ll. 8, 70 (5 f 7 j); ll. 5, 46 (5 f 14 j); de vita p. R. l. II. (5 f 22 j); rr. 3, 9, 7 (5 f 23 j); ll. 6, 59 (5 f 25 j); ll. 5, 47 (5 f 31 j); ll. 6, 4 (5 f 43 j); rr. 1, 2, 10 (5 f 48 j); ll. 5, 148 skk. (6 f 1 j).
- Velleius Paterculus** 2, 7, 2 (4 f 3 j).
- Vergilius Aen.** 7, 180. 607 és 12 é. 198 (4 f 33 j); 8, 345 (4 f 40 j); 8, 361 (9 f 1 j).
- Victor** (S. Aurelius) Caes. 27 (4 f 33 j).
- Vitruvius** 2, 1, 5 (I f. sz.); 5, 5, 8 (1 f 6 j); 5, 1, 1, (5 f 27 j); 6, 4 (5 f 43 j); 3, 2, 2 (8 f 2 j).
- Vopiscus** Aurel. 41. és Tacitus 3 (1 f 6 j).
- Gordiani tres 26, és Vita Commodi 16 (4 f 33 j); Vita Maxim. 16 és Valerian. 1. (5 f 12 j) az ú. n. Script. Hist. Augustae többi szerzőitől.

III. Szakmunkák és segédkönyvek:

Értekezésem kidolgozásában a nevezett ókori írók idevágó forráshelyeinek felkutatásán és saját tapasztalataimon kívül a következő szakműveket és segédkönyveket használtam föl, u. m.:

- 1) H. Jordan, Topographie der Stadt Rom im Alterthum. I. Bd. I. u. II. Abtheil. Berlin. 1878 és 1885.
- 2) H. Jordan, Der Tempel der Vesta und das Haus der Vestalinnen. Berlin, Weidmann, 1886.
- 3) A. Baumeister, Denkmäler des klass. Alterthums etc. III. Bd. München u. Leipzig, 1889. Oldenburg.
- 4) Lanciani-Lubóczy, A régi Róma a legújabb ásatások világításában. Bpest. M. T. Akad. 1894.
- 5) Boissier-Molnár, Archaeologiai séták. Róma és Pompeii. Bpest. Akad. 1883.
- 6) Dr. Ernst Schulze, Das Römische Forum als Mittelpunkt stb. Gütersloh, 1893. Bertelsmann.
- 7) Levy-Luckenbach, Das Forum Romanum der Kaiserzeit. München u. Leipzig. 1895.
- 8) Ch. Hülsen, Forum Romanum.-Roma, Spithöver, 1892.
- 9) H. Kiepert et Ch. Hülsen, Forma urbis Romae antiquae. Berolini, apud D. Reimer, 1896.
- 10) Strack, Baudenkmäler des alten Rom. Berlin, Wächsmuth.
- 11) Guhl-Koner, Das Leben der Griechen u. Römer. Berlin, Weidmann, 1893, 6. kiadás.
- 12) Plutarchos-Kacs Kovics, 'Párhuzamos életrajzok'. Bpest, 1894. Dobrowsky és Franke.
- 13) Müller Iván Handbuch-jából: O. Richter, Topographie von Rom. III. köt. München, 1890, Beck.
- 14) Falke: Hellas und Rom. Stuttgart, 1880.
- 15) Forbiger: Hellas und Rom. Leipzig, 1876.
- 16) Rheinhard: Album des klass. Altertums.
- 17) Bozóky Alajos: Római Világ. Nagyvárad és Bpest, 1884—85; 1892—94.
- 18) Otto v. Corin: Illustr. Geschichte des Altertums. Leipzig, 1880. I—II. Bd.
- 19) A. Rich: Illustr. Wörterbuch stb. Paris. Didot; 1862.

IV. Tárgymutató. *)

Acta Chrysanthii et Dariae 34. l.
(acta fratrum arvalium 47. l.
2 j. 125 l. 2 j.)

Actium 121, 130.

ad aequilibrium ponere 121.

ad Murcim 111.

ad tabulam Valeriam 37.

aedes 52 sk.

aedes sacra 36.

aedes Apollinis 37; Bellonae 37;

Castoris ad forum (Castorum,
Castoris et Pollucis) 37, 40,
62, 66, 74 sk.; Castorum et

Minervae 76, 78; Castoris 84,
86, 90, 105, 108 sk., 114 sk.,
116, 121, 129, 131, 133, 135 sk.;

Concordiae 33, 37 skk. (Con-
cordia Augusta 38 sk.), 66 skk.,
71 sk., 75, 77, 90, 104, 121,

131 sk., 133, 135; divi Anto-
nini et divae Faustinae 67,
84, 86, 99 sk.; divi Juli 39, 62,

67, 75, 108, 119 sk., 122, 129 sk.,
131, 133, 135 skk. (divi Ro-
muli 141 l. 10 j.); divi Ve-

spasiani 39, 66, 69, 71—74,
77, 104, 132, sk., 135; Felici-
tatis 38; Sacrae Urbis 4, 133;

Saturni ad forum 40, 62, 66
skk., 74 sk., 77, 84, 86, 90 95,
105, 130, 132, 134 skk.; Ve-
neris et Romae 133.

aedicula aenea (Flavia de Con-
cordia) 40 sk., 54; Faustinae
71, 135.

aedituus 49.

aediles plebis 89.

Aelius Seianus 39.

aerarium populi Romani (aera-
rium, aerarium Saturni) 69
skk.

agora 73.

Agrippa 96.

Alcibiades (statua) 38.

amphithéatrum 23, 144.

ante clivum Capitolinum 20, 68.

Antonini 134.

apotheosis 128. l.

aqua Appia 22.

ara Victoriae 36; Opis et Ce-
reris 70.

Arcadius 131.

arcus 130, arcus triumphales v.
arcus 128 sk.

arcus Augusti 129 sk.; Constan-
tini 128 sk., 131; Drusi 130;

*) A tárgymutató betűrendes nevei csak a szövegre terjeszkednek ki; csupán a zárójelben álló néhány szó vonatkozik a jegyzetekre. A nevek mellett álló számok a lapoldalt jelölik

Fabius 129; Severi 41, 67, 86, 108, 121, 128, 131, 133, 135, 137; Tiberii 130 sk., Titi 128 sk., 133.

area Concordiae 39, 41, 131, divi Juli 123; XII. deorum 71; Saturni 66, 69, 74; Volcani (Volcanal) 20, 40 sk.

area fori 22, 107, 114, 119, 122, 131, 133, 135 skk.

argentarii 21.

arx 13 skk., 29, 34, 36, 39.

Argiletum 52 sk., 86.

asylum 121.

atrium Libertatis 100, 134; Minervae 76, 134; Titium 50, 61; Vestae (v. regium) 67, 86.

augur 37; Attus Navius augur 62.

Augustus 4, 7, 20, 38, 41, 48, 75, 77, 110 sk., 119 skk., 126, 128 sk., 133 skk.

Aurelius (M. Cotta) 116.

auspicato 29

Aulus Fabius Xanthus 72.

Avillius (C. Trosius) 72.

Bases 134 sk.

basilica 21; basilicae 4, 67, 88 sk., 116.

Basilica Constantini 133; Fulvia et Aemilia (post: Aemilia) 86, 88, 90, 99 skk., 101, 104, 106, 135; Bas. Julia 4 skk., 62, 66 sk., 69, 77, 90, 92 skk., 99 skk., 104 skk., 111, 131, 134, skk.; Sempronia (antea: domus Africani, post: Basilica Julia) 88, 90, 92; Basilica Gai et Luci 92; Opimia 40, 88, 90; Porcia 21 sk., 50, 88, 90.

Bebryx Drusianus 72.

Belli portae 51.

bidental 61.

Caesar 4, 24, 37 sk., 40, 100, 104, 111, 114, 119 skk., 123 sk., 131, 133 sk., 136 sk.

Caesarea 121.

Calendae 20.

Caligula 75 sk.

camera 127.

canaliculae 106.

Campus Martius 20, 100, 120, 128, 134.

Capitolium 6, 13—16, 19, 23, 29, 38 sk., 50, 53, 68 sk., 71, 73, 76, 84 (Capitolinus: 85), 86, 100, 120 sk., 131, 133, 136,

Caracalla 133.

carcer 15, 21 sk., 33; Mamertinus, v. custodia Mamertini 34; carcer 35 sk., 39, 49 skk., 67, 86, 131.

Castor 83.

caulae 69.

cella 39, 77, 132.

cenotaphium 120.

censor 21 sk., 78.

chalcidicum 133.

circa forum 115.

Circus Maximus 12, 86, 111; circus 144.

Claudius 75.

Clivus Capitolinus 20, 35, 40, 67 skk., 72 (clivus); Cliv. argentarius 86 (argentariorum), 131, 136.

cloacae 12, 34; cloaca max. 83; cloacae 107 sk., cloaca max 109, 111; cloacae 112, 127.

collegium pontificum 67.
 collini 15.
 colonia 29, 128.
 Colosseum 23.
 columna Phocae 67, 77; col.
 rostrata 134; col. Phocae 135
 candidati 20.
 (comitia centuriata 16 l., 1 j.; 26
 l., 8 j).
 comitia curiata 14, 26.
 comitia tributa 19, 21.
 Commodus 133.
 concilia 29.
 Concordia 83.
 Concordia in arce 38, 40.
 Concordia nova 40.
 contio 19.
 Crassus 129.
 crepido 119.
 curia v. curia Hostilia 4, 15,
 19–24, 20, 34 skk., 49 sk.,
 52 skk., 60, 62 skk., 71, 90, 110.
 curia (corpus) 14; curiae 166.
 curia Calabrā 20.
 curia Julia 36 skk., 49, 63 sk.,
 67, 75, 119, 133, 135.
 (Decemvir 107 l. V. f 48 j).
 dedicatio 75.
 dei consentes 72, consente: 73
 delubrum (Vestae) 20.
 (denarius 102 l. V. f 43 j).
 deposita 76.
 (dictator 59. l. 42. j és sub
 voce: Sulla).
 dies natalis 78.
 dies fasti 21.
 Diocletianus 92, 134 skk.
 Dioscuri 74, 76.
 (diribitorium 26. l. 8 j).

(dissuadere 32. l. 6 j).
 Domitianus 75, 100, 111, 132,
 sk., 134 sk.
 domus regis 13 sk., 92.
 Drusus 38, 75.
 duces 14.
 Dui(l)lius (Caius) 22, 51; co-
 lumna rostr. Duili 55
 Emeriti 30.
 (emporium 27 l. 9 j).
 epistylum 72.
 equites v. s. v. travectio equitum.
 Equus Constantini (basis, basis
 Constantini) 39, 111, 114, 135
 Esquilinus 12 sk., 99.
 ex senatus consulto; ex pop.
 sent 115.
 (Fanum 25 l. 5 j).
 ficus Rūminalis 22, 61 sk
 fiscus. 76.
 fornix Fabianus (v. Fabius) 5,
 83 sk., 115, 121; fornices 127
 sk.; fornix, fornices 128 sk.;
 fornix Fabius 129.
 Forum Augusti 52, 129.
 Forum bearium 87.
 Forum holitorium 87.
 forum infimum 128.
 Forum Julium 41, 100, 120.
 Forum Nervae v. transitorium
 86.
 Forum Romanum v. magnum
 52, 127.
 fora Caesarum 29, 134; — civi-
 lia, — venalia 29:
 forenses 106.
 fratres aruales 39, 121.
 fulgus conditum 61.

Genius 83.

Germanicus 130.

(gradus Aurelii 166)

Graecostasis 35 sk., 40 sk., 48 sk., 54, 62 sk., 66, 133.

Hadrianus 121, 133.

Honorius 131.

horologium sciothericum: vide
sub voce „solarium“.

Hermodorus 62

heroum 120.

Hiéro II. 37

(Imperator 139., 4. j)

Imum Argiletum 48, 50, 86

in aerario 69, 74.

in area fori 115; in capite fori
115.

in comitio. 41;

in foro, v. ad forum 54

integere forum v. comitium 123.

Janus bifrons 14, 20, 29; ge-
minus 48, 51; Janus Quiri-
nus, bifrons, biceps 51; Janus
52; quadrifrons 52; Janus ge-
minus 52; Janus 83, 85; Janus
geminus 132. Janus medius
76, 85.

iani 21, 22; ianus 52; porta

ianualis 53; iani 84 sk., ianus

95; iani 127, 129.

(iugerum 32. l. 6 j).

Jugurtha 34 sk.

Julius (divus) 120.

(Labrum 81 l. 12 j).

Lacus Juturnae 75; — Servilius

75, 96; lacus 107, 109; lac.

Juturnae, — Serv, — Curtius

109; lac Curt. 110; lacus 111;
lac. Curtius 114 sk.

lanii 21.

Lares 14.

Larvae s. v.: Manes.

latrinae 107.

laudatio funebris 20.

lautumiae (in lautumiis, carcer
lautumiarum) 50 sk.; in lau-
tumiis 90legg. XII. tabb. 22; lex Quinc-
tia 121.

Lepidus triumvir 99; L. Aemil.

Paullus Lepidus aed. cur. 99.

Libertas 83.

Licinius (C.) Crassus 30.

Lutatus (Q.) Catullus 39, 41,
104.**Macellum** 22; macella 87.Maenius (C.) 22; columna Mae-
nia 35 sk., 48, 50 sk.; atrium
Maenium 48, 50 sk.; Maeni-
ana 48, 50 sk.; Maenius 55,
84, 87; col. Maenia 87; Mae-
niana 87, 89.

magistratus 29.

Manes (lemures, larvae) 61.

manubiae 101; de manibiis 15.

margo 119.

marmor Lunense 77.

Marsyas 30, 61, 73, 115.

Metellus 76:

miliarium aureum 68.

montani 15

monumenta Traiani (anaglypha)
6 sk., 135.

municipium 29, 109, 128.

Nero 131; (nummus Neronis 132.)

Nonae 20.

nummulariū 21.
(nummus Neronis etc. 132.)
nundinae 15.

Obsides 50.

Ops (aedes) 39; aedes Opis v.

Ops Augusta 69 sk; aedes

Opis et Saturni 70.

opus incertum et reticulatum 127.

ordo senatorius (optimates). 23;

opulenti 29.

ordo equester (nobiles) 23

ovile 123.

Palatinus 13, 16, 23, 62, 85,
100, 109, 131 sk.

Palicanus (Q. Lollius) 55, 63.

Parthi 129 sk.

patres. 16; optimo iure patres

19; senatores patres 39, patres
49.

patricii 14, 19.

patronus 76.

Penates 14, 20.

peripteros 77.

Pila Horatia 95, 101.

Plancus (L. Munatius) 68, 77.

plebs 23.

pluteus 53.

pomoerium 13, 37.

(pompa 81 l. 14 j).

pons Sublicius 62; pons 123.

Porta vetus Palatii 13; -- Mu-

gionia 13; -- Rom(an)ula 13;

porta Esquilina 20, 86; Car-

mentalis 85; Trigemina 86.

Porticus XII deorum consent.

67; porticus 67; XII dd. cc

71, 73 sk.; porticus Julia

94, 96; -- Margaritaria 106;

porticus 128; port. XII dd.
cc. 133 sk.

praescriptum 54.

praecones 69, 72.

praefecti aerari 69 sk.

princeps senatus 19.

prodigium 40 sk., 49, 68.

promulgatio 29.

pronaos 39

pro rostris 54; pro rostris aedis

divi Juli 121.

prostylos hexastylos 68, 77, 132.

provincia 29.

puteal (bidental) 60 sk; Libo-

nis v. Scribon. 61 sk.

puteal 110, 115; Scribon. 115 sk.

pyncostylos ionios 120

Pyrrhus 83, 115.

Pythagoras (statua) 38.

Quadriga 41.

Quintilis Idus 74

Quirinalis 13, 16.

Quirinus (aedes) 77.

Regia 13 sk., 92, 108 sk., 115,
120, 132, 135 skk.

rex sacrorum 29.

(robur 44 l. 6 j).

Roma quadrata 13.

rostra 4, 20, 23 sk., 35 sk., 48

skk., 52, 54 sk., 62 skk.; Julia,

vel rectius ad divi Julii, vel

aedis divi Juli 64; rostra 67;

87; rost. aed. d. Juli 119;

rostra 119, 121, 131, 133 sk.,

135 skk.

Sacellum Streniae 14; -- Larum
14, 20; sacel. Streniae 86;

sacellum Veneris Cloacinae 111; sacellum 116.
 sacellum Penatium 14, 20.
 sacrarium 51.
 Sacra via 4, 6, 14, 53, 84, 86, 92, 99, 101, 104, 106, 128, summa Sacra via 128; Sacra via 129, 133, 136.
 saepta 20, saeptum 60; (Saepta Julia 103 l. V. f 45 j); saeptum 116; saepta 123.
 salientes 109.
 Salii 29.
 Saturnus 83.
 Saturnalia 70.
 Scalae Gemoniae 34.
 schola scribarum (schola Xantha) 66, 71, 72, 74, 135
 sciothericum v. s. v. solarium.
 Scipio Aemilianus (minor) 30; Corn. Scipio (maior) 92; Scipio Nasica 99;
 Scipiones. 128.
 scribae 69, 72 sk.
 secretarium senatus 52; secretaria 116; secret. senatus 134.
 sella curulis 21.
 semita 122.
 senaculum 39 sk., 48 sk., 62.
 senatus 19, 29, 36 sk.
 senatus consultum v. s. v. ex s. c.;
 sententia v. s. v. ex pop. sent.
 Septimontium 13.
 Septizonium 5.
 Servius Tullius 12, 28; agger Serv. 12; murus Serv. (moenia Serv.) 12.
 sestertius 76.
 Sept. Severus 92, 133, 136 sk.
 Sibylla 52.

signa 70 sk.
 solarium 22.
 statua (Domitiani equestris) 39
 sternere lapidibus 121.
 stylobates 40.
 (suadere 32 l. 6 j).
 sub novis (tab. nov.), sub veteribus (tab. vet.) 89.
 subsellia tribunicia 37.
 subrostrani 106.
 Subura 53, 86, 112.
 suggestus 55.
 Sulla dictator 36 sk.; Faustus Sulla 37 sk.; — dictator 39, 55, 69, 96.
 (suovetaurilia 117 l. 2 j).
 susurratores 106.
 Tabernae 24, 50, 76; (vet. et nov.) 84, 86, 88 sk., 99, 104 sk.
 Tabularium 38 sk., 41, 66 sk., 71 sk., 73 sk., 104, 128, 132.
 Tabula Valeria 37.
 temenos 37.
 templum (inaugurare 19) 29, 36 sk., 55.
 templum Martis Ultoris 129;
 templum Jani 132.
 tholus 22, 127.
 Tiberius 33, 38—41, 62, 75, 77, 104, 121, 126 sk., 130 sk., 132 sk.
 Titus 128, 132.
 Trajanus 96, 100, 131.
 travectio equitum 78 l
 Tria fata 48, 52 sk.
 tribunalia 21; tribunal 30; trib. praet. 61, 96, 114 sk.; 116;
 trib. Aurelius 116; trib. praetorium 120.

tribuni plebis 37.

tribus 14, 20, 30, 54, 123.

triumphus 35, 75 (L. Caecilius
Metellus Dalmaticus).

triumviri capitales 34; triumv.
reipubl. constituendae 120

tropaeum 22.

Tullianum 14 sk, 33 skk., 109
sk., 128.

Umbilicus Romae 68.

Valerius Messalla 37.

vallis Murcia 111.

valvae 53.

Varus 130.

Velabrum 16, 85, 94.

Velia 14, 23, 128.

Venus Cloacina 83, 107, 111
(Venus Murcia), 112,

Vespasianus 132

Via Appia 22: via trium co-
lumnarum 76.

viatores 69; viator quaest. 71.

Vicus Jugarius 68 skk., 85, 94
sk., 96.

Vicus Tuscus 7, 85; Vicus Ve-
stae 86; Vic. Tuscus 101.

Villa publica 128.

Viminalis 12.

Virgines Vestae v. Vestales 67.

Volcanus (sacellum Volcani)
29, 62; Volcanus 115

Vortumnus 76. 90.

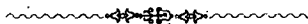
V. Képek és ábrák jegyzéke.

I. Térkép, látókép, terv- és alaprajzok: (Melléklet a címlap előtt.)

- 1) kép. Róma térképe a császárság alatt.
- 2) kép. A Capitolium és Forum a császárok korában. (Látókép Levy L. után.)
- 3) kép. A császárok fórumai (fönt) és a köztársaság Foruma a Comitiummal (alant, kétszeres mérlében, Hülsen után).
- 4) kép. A császárok korabeli római Forum alaprajza

II. A szöveg közé nyomott ábrák:

5) ábra. Suovetaurilia. (A forumon talált márványkor-
látokról)	118 l.
6) ábra. Arcus Titi	129 l. }
7) ábra. Arcus Constantini	
8) ábra. Nummus Neronis cum Templo Jani	132

VI. Tartalom.

	Oldal.
I.) Szöveg.	
Attekintő bevezetés	3—8
Jegyzetek 1—11)	8—12
I. fej. Róma hagyományos fejlődésének története kapcsolatban a comitium és forum legelső kezdeteivel	12—16
Jegyzetek 1—8)	16—19
II. fej. A comitium és forum alakulása főbb voná- sokban; viszonyuk egymáshoz	19—24
Jegyzetek 1—12)	24—28
III. fej. A comitium és forum jellege és fekvése általában	28—31
Jegyzetek 1—7)	31—33
IV. fej. A comitium tört. fejlődése Caesarig és fek- vésének kutatása egyes emlékek alapján	
1. §. Carcer és a Concordia-templom	33—41
Jegyzetek 1—26)	42—48
IV. fej. 2. §. Graecostasis — senaculum — lautu- miae — (atrium Maenium, columna Maenia, Maeniana) inum Argiletum (tria fata, Janus Geminus) — rostra	48—55
Jegyzetek 27—47)	56—60
IV. fej. 3. §. A comitium egyéb emlékei: fekete kő- tomb, kőoroszlán, szent fügefafa, puteal, egyes szobrok. A comitium képe összefoglalva. A forum általában	60—64
Jegyzetek 48—51)	64—65
V. fej. A forum topographiájának körvonalai a leg- újabb ásatások alapján. A forum fokozatos fejlődése és alakulása vallási- és politikai tekintetben Caesar kora előtt.	—

1. §. Saturnus-templom (area Saturni, Tabularium, schola scribarum); Castor-templom	66—78
Jegyzetek 1—18)	78—82
V. fej. 2. §. Saturnus — Janus — Castor — Concordia — Libertas — Genius — Venus Cloacina értelmezése	83
Jegyzetek 19—20	83—84
V. fej. 3. §. A forum határvonalai. A tabernák (vet. et novae), és sorsuk. C. Maenius, mint a forum újjászervezőjének érdemei	84—87
Jegyzetek 21—22)	87—88
V. fej. 4. §. A forum képe közeledik az egységes berendezéshez. A basilikák építésének szükségé és története. A négy első basilika. (Bas. Porcia 185/184. Basilica Fulvia et Aemilia 180/179. Basilica Sempronia 170. Basilica Opimia 121	88—90
Jegyzetek 23—28)	91
V. fej. 5. §. A Basilica Julia rövid története	92—93
Jegyzetek 29—30)	93
V. fej. 5. §. a) cz. A Bas. Julia alaprajza a capitoliumi terv szerint	94—96
Jegyzetek 31—40)	96—98
V. fej. 5. §. b) cz. A Basilica Aemilia és viszonya a Basilica Juliához. A Basilica Aemilia topographiája	99—101
Jegyzetek 41—46)	101—104
V. fej. 5. §. c) cz. A Bas. Aemilia és a Bas. Julia, mint a forum symmetriájának első megteremtői Caesar alatt. A két basilika homlokzata elől eltűnt tabernák megosztlása e basilikák előcsarnokaiban, a forumi utcásarkokon, a comitiumon és főleg a Sacra vián.	104—106
Jegyzetek 47—48)	106—107
VI. fej. Vizvezetés a forumon: csatornák (cloacae), víztartók (lacus), poczék (latrinae), Venus Cloacina forumi szentélye és 8. századbeli érmei. A forum kövezete	107—112
Jegyzetek 1—3)	112—113

VII. fej. A forumi emlékek lassankénti eltávolítása. A tribunal praetorium és áthelyezésének ideje. A tribunálok szaporítása a 7. százdtól (a. u. c.); a tribunal Aurelium	114—116
Jegyzetek 1—6)	116—119
VIII. fej. A forum Caesar-Augustus korában. Az aedes divi Juli története és technikája. Rostra aedis divi Juli, v. ad divi Juli. A forum áréája, szegélyei (crepido, margo) és befödése a későbbi császárok alatt	119—124
Jegyzetek 1—4)	124—126
IX. fej. Augustus és a többi császárok művei a fo- rumon. A forum átalakulása. A diadalívek A plastikus műemlékek pusztulása	126—137
Jegyzetek 1—13)	137—142
Az érvek összefoglalása	143—144
II.) Ókori írókból, grammatikusoktól stb. vett idé- zetek és helyek	145—151
III.) Szakmunkák és segédkönyvek	152
IV.) Tárgymutató	153—159
V.) Képek és ábrák jegyzéke	160
VI.) Tartalom	161—163
VII.) Sajtóhibák	164

VII. Sajtó- és értelemzavaró hibák.*)

4. oldal alulról 10. sor della Grazie	helyett olvasandó delle Grazie.
5. " " 4. " festőművész 1544—1514) " "	festőművész 1444—1514).
8. " 1) jegyzet alatt Topogr. I. r. 3. §. " "	Topogr. I. r. Bevezetés 3. §.
" " 3) " " Rossi " "	De Rossi (u. a. 82. l., 15. j. 5 sor).
9. " felülről 3. sor Jordan Top. I. r. 2. §. 25. j. " "	Jordán Top. I. köt. II. r. 2. §. 25. j.
10. " alulról végelőtti sor Dichiarazione della scopo " "	Dichiarazione dello scopo.
11. " " 22. sor Reber, Ruinen stb. kiegészítendő " "	Lipcsé, 1863.
15. " a felső czímen Áttekintő bevezetés " "	A comitium és forum első kezdetei.
18. " 4) alatta 6. és 8. sorban Top. II. r. és id. műve II. r. helyett olvasandó " "	I. r. — I. r.
" " 6) " az 5. sorban ugyan ő általa helyett olvasandó ugyanő általa " "	
19. " II. fej. 7. sor végén 1) " "	2)
22. " felülről 15. sor Cato e példája lökést stb. " "	Cato e példája lökést adott stb.
26. " " 3. sor újjá alapításuk " "	ujjjá alapításuk.
27. " alulról 18. sor mellettünk " "	mellettünk.
" " 9) alatt az 5. sorban rendkívüli kedves " "	rendkívül kedves.
30. " alulról 10. sor még a császárok és stb. " "	még a császárok is stb
48. " felülről 3. sor 4) " "	24)
49. " " " (lsd. IV. fej. 1. j.) " "	(lsd. IV. fej. 7. j.).
53. " 4. sor Subarával " "	Suburával.
55. " 7. sor inaugurált templomot " "	inaugurált templumot.
" " alulról 8. sor architectekton " "	architekton.
56. " 29) alatt az 1. sorban Pseudoascon " "	Pseudoascon.
" " felülről 6. sor (CIL. 2, 17, 24) " "	(CIL. 2, 1724).
60. " 47) alatt 7. és 9. sor 881 (és) 883 " "	1881 (és) 1883.
" " 3. §. czíme kitoldandó ezzel " "	A fórum általában.
66. " felülről 7. sor végérvényesen " "	végérvényesen.
72. " " 3. sor kamaraszerű helyiség tartotta " "	kamaraszerű helyiség tartja.
" " " 9. sor 15. szdbeli (stb.) " "	16. szdbeli (stb.).
81. " 12) alatt a 3. sorban Lépcsőzetéről " "	Lépcsőzetéről.
" " " 2-ik bekezd. 2. sor tanácsüléseket " "	tanácsüléseket.
83. " felülről 8. sor részutt " "	részut.
86. " utolsó sor ismeretessük " "	ismertessük.
94. " 3. pont. ut. sor legujabban vic. Jugarius " "	legujabban a vic. Jugarius.
100. " utolsó sor bacilica " "	basilica.
102. " felülről 5. sor Bas. Fulvia(et) Aemilia " "	Bas. Fulvia et Aemilia.
113. " 2) alatt a 2. sor végére " "	, teendő.
137. " felülről 16. sor 12) " "	13).

*) A lényegtelenabb pontozási és ékezési hibákat e jegyzékből mellőztük.

1931/32

2354

